

Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний бюлетень

Випуск 19

Київ 2010

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

І. С. Гнатюк, к. філол. н.

С. Я. Єрмоленко, д. філол. н., професор, чл.-кор. НАН України

В. В. Німчук, д. філол. н., професор, чл.-кор. НАН України

К. Г. Городенська, д. філол. н., професор

Л. О. Ставицька, д. філол. н., професор

В. Л. Іващенко, д. філол. н.

Відповідальний секретар

О. М. Тищенко, к. філол. н.

Рецензенти

Н. М. Сологуб, д. філол. н., професор

А. Ю. Габай, к. філол. н.

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України
(протокол №11 від 9 грудня 2010 р.)

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-02-5891-4 (вип. 19)

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського й іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації, зокрема корпусної.

Для науковців, студентів-філологів.

“Лексикографічний бюлетень” є **фаховим виданням** за спеціальністю 10.02.01 – українська мова (див. “Бюлетень ВАК України”, 2005, вип. 9: 21).

© Інститут української мови НАН України

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Тлумачний словник комунікативного призначення як породження сучасної прагматично зорієнтованої наукової парадигми Тетяна КОСМЕДА, Тетяна ОСІПОВА	7
Проспект словника “Логістика. Словник термінів” Марія ГРИГОРАК, Ірина КАЗИМИРОВА	24
Омоніми і тлумачення у “Зведеному словопоказчику української лексики” Зінаїда КОЗИРЄВА	32
Фразеологізми як знаки мовної експресії у “Щоденниках” 1923–1929 рр. Сергія Єфремова Наталія МАЗУР	51
Словник прийменників сучасної української мови: принципи створення Ірина МЕЙЗЕРСЬКА	59
Лексикографічне оформлення дієприкметників у сучасних словниках Ольга МИРОНЮК	65
Варіантність в-/у- в тлумачному словнику Лариса МОВЧУН	76
Моделі багатозначності українських іменників за матеріалами тлумачної лексикографії Наталія СНИЖКО	83
Офіційно-ділова лексика: традиції вивчення Лідія ТИМЕНКО	94
Принципи укладання історичного словника запозиченої лексики на матеріалі північноукраїнських пам’яток XVI – XVII ст. Валентина ТИТАРЕНКО	103
Явище актуалізації лексики в сучасній українській мові: стан і перспективи дослідження Оксана КОВТУНЕЦЬ	113
Словники граматичних форм Ніна ЛОЗОВА	121
Особливості парадигми лексико-семантичної підгрупи “житло людини” Світлана ЛУТАВА	128

Явище концептуальної багатозначності в українській філологічній термінології: фрагмент аналізу Наталя ЛЯШУК	136
Етнокультурна інтерпретація концепту “рушник” в українській фразеології Дмитро ОДИНЧЕНКО	144

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Матеріали до “Російсько-українського словника власних імен людей” Ірина САМОЙЛОВА	152
Матеріали до “Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша” Олександр СКОПНЕНКО, Тетяна ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО	167
Словничок ідеографічної організації назв суб’єктів культурної діяльності: когнітосфера законодавства Наталя СУШКО	183
Позасловникова лексика у прозі Євгена Дударя Тамара ШУЛЬГА	208

КОМП’ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Побудова парадигматичного словника для синтезу словоформ сучасної української мови Ольга ШИПНІВСЬКА	218
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Український молодіжний сленг у когнітивному вимірі Оксана ТИЩЕНКО	228
---	-----

ХРОНІКИ

Пріоритетні напрями досліджень з лексикології та лексикографії в сучасній славістиці Ірина ГНАТЮК	231
---	-----

ПЕРСОНАЛІЇ

Родніна Лідія Олексіївна Ніна ЛОЗОВА	238
--	-----

CONTENTS

LEXICOGRAPHY, LEXICOLOGY, PHRASEOLOGY: THEORY AND PRACTICE

Explanatory dictionary of communicative essence as a product of the modern pragmatically focused scientific paradigm Tetyana KOSMEDA, Tetyana OSIPOVA	7
Prospectus of the dictionary "Logistics. Terminological dictionary" Maria GRIGORAK, Iryna KAZIMIROVA	24
Homonym's explanation in "Summary word index of Ukrainian dictionary" Zinayida KOZYREVA	32
Phraseological units as signs of linguistic expression in the "Diaries" 1923–1929rr. of Sergej Yefremov Natalia MAZUR	51
Dictionary of prepositions of modern ukrainian: principles of creation Iryna MEYZERSKA	59
The participl's lexicographic presentation in modern dictionaries Olga MYRONYUK	65
The variants of initial b-/y- at the explanatory dictionary Larysa MOVCHUN	76
The models of polysemous ukrainian nouns on basis of explanatory lexicography Natalia SNIZHKO	83
Official-business vocabulary: research tradition Lidiya TYMENKO	94
Principles of creation of historical dictionary of the borrowed vocabulary on matriale northukrainian sources XVI–XVII centuries Valentyna TYTARENKO	103
The actualization of vocabulary in modern Ukrainian state and research prospects Oksana KOVTUNEC	113
Dictionaries of grammatical forms Nina LOZOVA	121
Specification of the structure of the lexical semantic group "dwelling" Svitlana LUTAVA	128
Conceptual term polysemy in the ukrainian philological terminology Natalya LYASHUK	136

Revealing of an ethnocultural component of internal form of phraseological units Dmytro ODYNCHENKO	144
---	-----

DICTIONARY MATERIALS

The materials of the Russian-Ukrainian dictionary of people personal names Iryna SAMOYLOVA	152
Materials to the "Phraseological synonyms dictionary of Mykola Lukash" O. SKOPNENKO, T. TSYMBALIUK-SKOPNENKO	167
Ideographical arrangement of the names of subjects of cultural activity: dictionary cognitospheres of the legislation Natalia SUSHKO	183
A nondictionary vocabulary in prose of Yevhen Dudar Tamara SHULGA	208

COMPUTER LINGUISTICS

A construction of paradigmatic dictionary for generation of modern Ukrainian Olga SHIPNIVSKA	218
---	-----

REVIEW

The Ukrainian youth slang Oksana TYSHCHENKO	228
---	-----

CHRONICLES

Priority directions of lexicology and lexicography researches in modern slavic studies Iryna GNATYUK	231
---	-----

PERSONALIAS

Rodnina Lidiya Oleksijivna Nina LOZOVA	238
--	-----

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК КОМУНІКАТИВНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЯК ПОРОДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ПРАГМАТИЧНО ЗОРІЄНТОВАНОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

© Тетяна Космеда, 2010

д. філол. н., Дрогобицький державний
педагогічний університет ім. І. Франка

© Тетяна Осіпова, 2010

Харківський національний педагогічний
університет ім. Г. Сковороди
УДК 811.161.2'374

У статті обґрунтовано передумови й актуальність лексикографічних джерел активного типу, подано концепцію паремійного тлумачного словника комунікативного призначення, що формує в мовця риторичні знання, уміння й навички для ведення успішної комунікації й ґрунтується на пареміографічній концепції, витоки якої належить І. Франкові, “розкодування” паремійного матеріалу в ракурсі прагматично зорієнтованої лінгвістики.

Ключові слова: словники активного типу, паремійний тлумачний словник, риторичні навички, прагматична лінгвістика.

Authors prove preconditions and actual meaning of lexicographic sources of active type, represent the paremias' explanatory dictionary of communicative essence, forming rhetorical knowledge, skills of the successful communication and founding on paremiagraphic concept with origins, belonging to Ivan Franko, paremia material “decoding” in the sphere of pragmatically focused linguistics.

Keywords: dictionaries of active type, paremia explanatory dictionary, rhetorical skills, pragmatical linguistics.

Існування і чинність мови визначається передусім мірою її активності в житті соціуму, її спроможністю функціонувати в усіх сферах діяльності людини, віддзеркалювати процеси суспільного розвитку, відображати способи мислення етносу тощо.

На теоретичній значущості вивчення живого мовлення наголошували класики мовознавчої науки, зокрема Бодуен де Куртене, Л. Щерба, визначаючи вектор функціональних досліджень у мовознавстві, який найповніше зреалізувався в сучасній лінгвістиці. Розмежовуючи поняття “живої” і “мертвої” мови, Л. Щерба вітає принцип експерименту в мовознавстві, що ґрунтується на вивченні живого мовлення в реальних формах його виявів, укладанні відповідних “живих” словників, що, по суті, було передумовою розвитку сучасної активної лексикографії. “Дослідник живої мови має .. будувати з фактів цього матеріалу деяку абстрактну систему, яку необхідно перевіряти на нових фактах, тобто зіставляти їх із дійсністю” [27: 24–39].

Зауважимо також, що характерною ознакою сучасної лексикографії є “взаємозв’язок філології і культури в широкому сенсі цього слова. Адже значна частина культури будь-якого народу реалізується саме через його мову, а мова закріплена передусім у словнику” [12: 271]. Сучасні прагмалінгвістичні теорії скеровують лексикографічні дослідження у напрямку лінгвістичного функціоналізму, що, власне, й зумовило появу у сучасній лексикографії словників активного типу, які зреалізують принципи системної лексикографії та зорієнтовані на відображення мовної, або “наївної” картини світу, зокрема в семантичному, референційному, прагматичному, конотативному, комунікативному, когнітивному аспектах.

Актуальність цієї наукової розвідки зумовлена колом проблем комунікативної лінгвістики, зокрема необхідністю виявлення засобів “щоденної риторики” з метою підвищення комунікативної компетенції сучасного мовця.

Мета – описати традиційний комунікативний кодекс українців, що дає змогу схарактеризувати національну специфіку спілкування і є важливим у світлі глобалізації наукових пошуків.

Як відомо, призначення тлумачних словників **традиційного (пасивного) типу** – пояснення, трактування, надання дефініцій для

розуміння відповідних мовних одиниць, вони більше налаштовані на “пасивного” мовця. За Л. Щербою, завданням лінгвістики є вивчення процесів мовотворчості, зокрема у сфері слововживання [28: 265–304]. Отже, основна функція словників **активного типу** – сприяти синтезу мовлення, допомагати моделювати мовлення, будувати комунікацію у відповідності з конкретними мовленнєвими жанрами, подіями, ситуаціями. Словники активного типу “готують” своїх користувачів до “живого”, активного мовлення, що в сучасних умовах міжкультурної комунікації є проблемою нагальною.

Залежно від орієнтації словники репрезентують мовний матеріал (слова, фразеологізми та ін., певні пласти лексики, фразеологізмів і под.) на різних рівнях: як на поверхневому (знаковому), так і глибинному (когнітивно-семантичному). Слід констатувати, що в цьому напрямку добрі напрацювання має російська лексикографія. Мовознавці-русисти спромоглися підготувати низку принципово нових словників активного типу – це передусім **лінгвокультурологічні словники** [25], **словники конотонімів** [17], **пояснювальні словники синонімів** [15], **словники дискурсивних слів** [7; 16] **концептуальні словники** [1] та ін. Лексикони активного типу ґрунтуються на таких принципах добору і подачі матеріалу, щоб “прочитання словникової статті приводило до правильного вживання слова у мовленні”, на відміну від “словника пасивного типу, призначеного для аналізу мовлення, що дає можливість точного розуміння слова в контексті на тлі всіх його парадигматичних, синтагматичних, дериваційних властивостей” [6: 214].

Наголосимо, що лексема слово має індоєвропейський корінь, у значенні якого відображено зв’язок компонентів мовленнєвої дії – “говоріння” (“мовлення”) і “слухання”. Ця обставина сама по собі змусила науковців прийти до висновку, що корінь лексеми *слово* колись позначав дещо інше, ніж те, що розуміють у сучасній європейській культурі. *Слово* можна трактувати як деяку цілісну ситуацію, у якій процес “говоріння” передбачає “слухання” і навпаки: “кругообіг мовлення” або навіть дещо більш узагальнене – “кругообіг спілкування” [21: 355].

Висловлена думка цілком стосується, безумовно, не лише слова, але й **цілісних словесних штампів, якими є паремії**. Значна

частина паремій містить у собі досвід українського народу щодо чинних законів, правил, стратегій, тактик, принципів, закономірностей, тенденцій і под. ведення комунікації: її планування, моделювання, реалізації відповідних стратегій і тактик з урахуванням конкретних мовленнєвих жанрів, ситуацій, розуміння вербальної і невербальної поведінки, прочитання відповідних комунікативних смислів та ін. Знання паремій, що віддзеркалюють такий досвід українців, звичайно, сприяє підвищенню рівня комунікативної спроможності мовців, їх комунікативної компетенції.

Сьогодні ніхто не заперечує твердження, що володіння **ефективною комунікацією** – це запорука успіху в усіх сферах людської життєдіяльності, тому й актуалізувалася проблема підготовки учнів, студентів, та й представників старшого покоління до активного володіння словом. Одним із **головних завдань** у процесі навчання мові стало завдання, скероване на набуття риторичних знань, умінь і навичок для ведення успішної комунікації, зокрема й повсякденної – **риторики на щодень**.

Вивчати закони комунікації, риторики набагато легше і цікавіше, спираючись на словесні перли народної мудрості – паремії, що надають можливість збагатити комунікативний досвід за рахунок актуалізації його у мовній свідомості накопиченого у віках досвіду українського народу. Повага до традиції, її знання і наслідування, знання української мови у якості рідної і як державної – це важлива умова розвитку суспільства, його належного поступу, становлення державності. За період незалежності України, коли у світової спільноти зріс інтерес до України як держави, налагодилися відповідні дипломатичні, економічні, науково-технічні, культурні і под. зв'язки з іншими державами світу, виникла й гостра потреба організувати процес навчання української мови як іноземної.

Отже, все сказане **підтверджує нагальну необхідність видання словників комунікативного типу**, що сприяли б підвищенню рівня комунікативної компетенції носіїв сучасної української мови і, відповідно, їх мовленнєвої спроможності. Очевидно, таке завдання є одним із першочергових завдань сучасної української лексикографії.

Можна констатувати, що етнічна специфіка міжособистісного й міжнаціонального спілкування, яка репрезентує ментальний шар

комунікації, на сьогодні вивчена недостатньо. Дослідники українського пареміологічного фонду давно зауважили, що паремії можна вважати свого роду *кодексом неписаних законів моралі і поведінки* [див. про це: 18], який надає можливість “заглянути в найдавніший світогляд людства за часів прелогічної думки, де лежить коріння до певного розуміння й сучасного...” [2: 6]. Проте до сьогодні українські науковці не спромоглися укласти такий “кодекс”.

“**Комунікативний кодекс українців у пареміях**” – перший в Україні тлумачний словник паремій нового типу, що містить частину паремійного фонду українців, передусім прислів'я та приказки, які омовлюють комунікативні закони, правила, тенденції, принципи, стратегії, тактики та ін., що є підґрунтям моделювання, реалізації, регулювання, розуміння процесу спілкування з урахуванням етнічної своєрідності українців.

Ідея створення та розробка проекту цього словника належить доктору філологічних наук, професору Т. Космеді, яка здійснювала загальне керівництво роботою над укладанням словника та його редагування, а добір паремійного матеріалу, його оброблення – Т. Осіповій.

За характером репрезентованої мовної одиниці (реєстрової одиниці) – це **паремійний словник**, а **за видовим критерієм** – **комунікативний словник**, мета якого – підвищити рівень комунікативної компетенції сучасних українців за рахунок ознайомлення з механізмами чинності комунікативних процесів, їх технологіями, стратегіями, тактиками, правилами, законами і под., вербалізованими у пареміях як відповідних словесних штампах, крім того, цей словник сприятиме активізації мовлення, власне, і в аспекті використання паремій.

“Комунікативний кодекс українців у пареміях” – неповний словник: він містить лише основні паремії з найавторитетніших джерел. Завдання полягало не у створенні видання, досконалого у всіх відношеннях, а зображення того “зрізу”, який би репрезентував найпопулярніші, найпоширеніші паремії, що містять комунікативний досвід українців. Паремії тут не зібрані, а відібрані. Отже, не зазначено мети академічного впорядкування усієї системи паремій, що омовлюють відповідні комунікативні процеси, явища, події, закони, правила і т. д.

Видання словника не може плануватися таким, що цілком завершений ще й тому, що комунікативні процеси перебувають у постійному розвитку, а подальше їх вивчення розширюватиме комунікативний кодекс і поглиблюватиме науку про спілкування.

Словник адресовано викладачам, студентам вишу, вчителям та учням середньої школи, гімназії, ліцею; усім, хто пов'язаний із вивченням української мови як рідної, так й іноземної; філологам широкого профілю, філософам, психологам, етнологам, культурологам, усім, хто цікавиться проблемами комунікативної лінгвістики, теоретичної та практичної риторики.

Обсяг словника – 700 паремійних одиниць. Основна одиниця мови, що її репрезентують у словнику, як зауважувалося, – це паремія, тому є необхідність пояснити, що розуміють під цим терміном.

Під **паремією** (від гр. *paroimía* – прислів'я, приказка, притча) розуміють стійкі відтворювані, культурно марковані одиниці переважно реченнєвої структури. За лінгвістичною традицією (С. Адальберг, К. Вандлер, В. Даль, М. Комаров, М. Номис) **паремію вважають родовим поняттям, що об'єднує широкий спектр фольклорних жанрових різновидів, зокрема це прислів'я, приказка, порівняння, вітання, побажання, прокляття, прикмета, примовка, мудрування, каламбур, нісенітниця** тощо. Спостереження за функціонуванням паремій у мовленні зумовило зародження прагматично спрямованої думки. Характеризуючи видовий комплекс жанру приповідок (паремій), І. Франко зазначає, що це “не тільки моральні, філософські судження, життєві правила, але також певні стереотипні особисті рефлексії, вислови загальнолюдських почувань, прокляття, жарти, ущипливості, висміювання, порівняння і фігуральні звороти, як і деякі, якщо можна так сказати, вивітрені формули ворожби – “примовлянь”, .. найрізноманітніші пародії (молитов, обрядів, заклять і навіть серйозних прислів'їв) .., деякі “застарілі” загадки, значення яких стало з часом настільки прозорим, що народ перестав вважати їх загадками і вживає як прислів'я” [8: 94–96].

Питання про лінгвістичний статус паремій, їх класифікацію до сьогодні залишається дискусійним у мовознавчій науці. Дотримуючись широкого розуміння об'єкта фразеології і

кваліфікуючи паремії як один із класів фразеологічних одиниць – фразеологічні вирази (стійкі відповідно до своєї структури та функціонування звороти), водночас сприймаємо думку, що паремії є семіотичними феноменами мови, що мають подвійну спрямованість: з одного боку, – це знаки системи мови з відповідною синтаксичною природою, а з іншого, – мікротексти, занурені у дискурсивну сферу, що мають номінативну і комунікативну природу. У цьому зв'язку слушною є заувага С. Пилипчука про те, що “паремійна одиниця у певній актуалізаційній комунікативній ситуації може втрачати свій функціонально-семантичний заряд і набувати нових, зумовлених контекстом, прагматичних властивостей, змінюючи при цьому свою видову віднесеність” [19: 70]

Паремії як наслідок колективної мовленнєвої діяльності народу у минулому, зрозуміло, сьогодні розглядають як діяхронічне явище, яке зумовлене психологічними (В. фон Гумбольдт, В. Вундт, О. Потебня, Л. Виготський, О. Леонтьєв, А. Лурія, М. Жинкін та ін.) й соціологічними чинниками (І. Бодуен де Куртене, Є. Поливанов, Л. Якубинський, Б. Ларін, Г. Винокур, Ш. Баллі, Г. Каррі та ін.). Це одиниці мовлення, що репрезентують групову та надіндивідуальну форми *комунікативної поведінки* (П. Анохіна, О. Горошкіна, О. Дуденко, Ю. Прадід, Л. Ставицька, Г. Яворська та ін.).

Методологічним підґрунтям словника стала зокрема і лексикографічна концепція І. Франка як така, що, незважаючи на час, який пройшов від моменту її розробки, знаходиться у межах сучасної лексикографічної парадигми. Фундаментальні пареміологічні дослідження І. Франка утвердили класичну пареміологічну концепцію на засадах видової та жанрової диференціації, генетичного вивчення паремійного матеріалу, встановлення відповідного співвідношення етнічного і загальнолюдського у паремійних текстах (*принцип лінгвогеографії; принцип оригінального тлумачення; принцип посилення на джерела; принцип компаративного аналізу; класифікація із застосуванням принципу розширення варіантних гнізд*), що забезпечує чистоту наукового дослідження. “Науковець створив оригінальну схему дослідження паремій, головним критерієм якої стало врахування складної внутрішньої природи жанру” [19: 151]. Проте дослідники не виокремили ще один важливий принцип, що його застосував

І. Франко, можливо, до кінця теоретично його і не усвідомлюючи. Це *принцип комунікативно-прагматичного опису*, що зазначає феноменальну природу паремій як одиниць мови і мовлення, комунікативних одиниць, одиниць дискурсивних. У процесі репрезентації паремій І. Франко як учений, хоча, ймовірно, й непослідовно, фактично виокремлював ознаки, що вказують на специфіку застосування цих паремій у комунікації, у конкретних комунікативних ситуаціях, дискурсі, при цьому деколи навіть виокремлювався тип комунікативного жанру (конкретніше про це див. працю Т. Космеди) [див. про це: 10].

Наведемо кілька прикладів із відповідними коментарями І. Франка, зауважимо при цьому, що деякі з “комунікативних ходів” письменник називає “формулами” (очевидно, формулами (формами) комунікації), наголошуючи на тому, що ці вирази є найусталенішими, порівн.: *Щезай, сатано!* – коментар І. Франка: *формула відвертання* [Ф, III: 80]; *Ні за-що у світі* – коментар І. Франка: *найсильніше заперечення* [Ф, III: 97]; *Руки б йому святилися* – коментар І. Франка: *благословлять такого, що побив когось по справедливості, прим., діти батька* [Ф, III: 69]; *Не все те робиться, про що говориться* – коментар І. Франка: *говорять, коли хтось погрожує комусь* [Ф, III: 30]; *Коли знаєш руську мову, то знай же й політику* – коментар І. Франка: *під політикою тут розуміється спосіб чемного поводження з людьми* [Ф, III: 74]; *Якби здоров'я* – коментар І. Франка: *звичайна примовка матеріної або взагалі людської ласкавості* [Ф, III: 59] і под. Особливо вдалі з таких коментарів автори-укладачі цього словника подають у змісті словникових дефініцій, зауважуючи, що наведене тлумачення належить І. Франку.

Отже, І. Франко розробив послідовну пареміографічну концепцію, що залишається новаторською до сьогодні; він подає концепцію “розкодування” паремійного матеріалу в ракурсі сучасної прагматично зорієнтованої лінгвістики. Цей підхід до витлумачення лінгвістичної концепції І. Франка [див. про це: 10], на жаль, ще недостатньо популяризований і поширений. Погодимось із думкою, що для багатьох поколінь пареміографів “Франкова методологічна схема опрацювання жанрового репертуару залишається відправною точкою на шляху до його комплексного, всебічного вивчення” [19: 152]. Це справді так, оскільки концепція І. Франка щодо

лексикографування паремій з урахуванням непоміченого С. Пилипчуком і витлумаченого Т. Космедою *комунікативно-риторичного принципу* покладена в основу концепції цього словника.

Джерельною базою словника став паремійний матеріал, уміщений у таких фольклорних збірках, як: “Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем” (репринтне відтворення з вид. 1841 р. – Львів, 2003); “Галицько-руські народні приповідки, що зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко” (Львів, 2006); “Казки, прислів’я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. Манжура” (репринтне відтворення з вид. 1890 – Дніпропетровськ, 2003); “Українські приказки, прислів’я і таке інше” М. Номиса (Київ, 2004); “Збірка українських приказок та прислів’їв” А. Багмета (репринтне відтворення з вид. 1929 р. – Київ, 2004); “Прислів’я та приказки” М. Пазяка (Київ, 1989, 1990, 1991) та ін., що певною мірою репрезентують регіональну і діяхронічну специфіку українських паремій.

Кожна стаття репрезентує такі структурні компоненти, як: 1) реєстрова одиниця (РО); 2) посилання на джерело, де зафіксована РО (при цьому використано відповідні скорочення, що репрезентовані у Списку прийнятих скорочень); 3) кваліфікація комунікативного статусу РО, її функцій (стратегія, тактика, правило, тенденція, закономірність тощо); 4) елементи етнокультурної конотації та мовний коментар; 5) потенційні рекомендації щодо використання РО у мовленні.

Внутрішня єдність забезпечується відсиланнями (*див. також*) до інших статей закону за умов синонімічної варіативності паремій, наявності варіативних тактик або за межі зазначеного закону в разі вияву синкретичного смислу паремії як репрезентанти інших комунікативних законів, наприклад: **З яким пристаєш, таким сам станеш** [Ф, II: 794]. *Див. також: закон дзеркального розвитку спілкування; Зла дружина зіпсує доброго сина* [Ф, II: 72]. *Див. також: закон дзеркального розвитку спілкування.*

Із метою дотримання принципу семантичної достовірності і точності, використано фахові лексикографічні джерела, в яких укладачі інколи подають пояснення паремій (М. Номис, І. Манжура, А. Багмет), найкваліфікованішим і найповнішим серед них є, безперечно, видання І. Франка “Галицько-руські народні приповідки”

у шести зошитах, що нині, на щастя, завдяки С. Пилипчуку, перевидано у трьох томах, де, як зауважувалося, письменник подає коментарі із своєрідним зазначенням прагматичної ситуації, стилю мовлення, гендерних, вікових особливостей мовця, певною передісторією або генезою паремії, що дає право віднести названий словник до праобразу сучасних словників активного типу і скеровує нашу роботу в аналогічному напрямку.

Зауважимо, що в окремих випадках автори-укладачі заміняли деякі архаїчні або діалектні форми слів, що входять у паремію, на їхні сучасні варіанти.

Крім того, інформацію до словникових статей дібрано зі спеціальних наукових джерел, які перераховані у Списку використаної літератури, а в окремих випадках зроблено поклики безпосередньо у текстах словникових статей.

Зразки словникових статей

Добре то кажуть: свій своєму поневолі брат [Ф, III: 89].

Репрезентовано сутність стрижневого принципу дії закону дзеркального відображення спілкування, коли партнери підтримують стиль спілкування, зокрема дружній, відкритий, партнерський. Смысл паремії пов'язаний із давніми уявленнями українців, що закріплені поняттями, які базуються на дихотомії “свій” – “чужий”. Паремія впливає на формування відповідного стилю взаємостосунків і сприймається як неписаний закон – свій своєму найперше має допомагати (тлумачення І. Франка), який схвалюється народом і сприяє зміцненню родинних, соціальних і етнічних зв'язків. Цю приказку можна використовувати як повчання, настанову, аргумент, коментар або маркер відповідної комунікативної ситуації.

Якийсь дурень вигадав, а мудрий повторив [Ф, II: 87].

Репрезентовано ситуацію, коли адресат, не замислюючись, віддзеркалює комунікативну поведінку свого партнера, що свідчить про відсутність у нього власних стратегій спілкування через певні причини, наприклад, через збуджений емоційний стан (ейфорії або депресії), або некомпетентність у відповідній сфері діяльності, зокрема через неповноту інформації та ін. Зазначені причини важливо враховувати при оцінці комунікативної поведінки адресата. Паремію можна використовувати як коментар або маркер відповідної комунікативної ситуації.

Використання у словнику комунікативної термінології для однозначного її розуміння потребує репрезентації значення основних термінів, що характеризують відповідні **параметри комунікації**, тому доцільно, спираючись на загальноприйняті дефініції, зафіксовані у наукових працях і лексикографічних джерелах [4; 22; 13 та ін.], подати визначення таких понять, як **принципи, максими, постулати спілкування, комунікативна стратегія, тактика, тенденція, закономірність, вербальна й невербальна комунікація, мовленнєвий акт (повідомлення, адресант, адресат), мовленнєвий жанр, просодика, екстралінгвістика, проксемика, окулесика, фізіогноміка, ольфакція, такесика, гастика, гаптика, хронеміка.**

Комунікативні закони склалися у процесі поступу суспільства і закріплювались у стереотипах поведінки, мислення, мовлення. Як відомо, чинність комунікативного закону виявляється у тому, що сформовані між учасниками типової комунікативної ситуації взаємозв'язки повторюються незалежно від того, хто бере участь у спілкуванні, з якою метою, в якій ситуації; закони як істотні, стійкі, повторювані зв'язки між комунікативними явищами, реалізуються незалежно від конкретних умов і конкретної ситуації спілкування.

Відповідно до загальних формулювань із урахуванням національних особливостей комунікації, відображених у пареміях, у **словнику репрезентовано 18 законів**, дефініції яких також подано у Передмові до словника: 1. Закон дзеркального розвитку спілкування; 2. Закон довіри до зрозумілих висловлювань; 3. Закон емоційного пригнічування логіки; 4. Закон емоційної афіліації ("зараження"); 5. Закон залежності ефективності спілкування від комунікативних зусиль; 6. Закон комунікативного самозбереження; 7. Закон мовленнєвого поглинання емоцій; 8. Закон мовленнєвого посилення емоцій; 9. Закон мовленнєвого самовпливу; 10. Закон модифікації нестандартної комунікативної поведінки учасників спілкування; 11. Закон прискореного поширення негативної інформації; 12. Закон притягання критики; 13. Закон прогресивного зростання нетерпіння слухачів; 14. Закон пропорційності результатів інформаційним або комунікативним інвестиціям; 15. Закон ритму спілкування; 16. Закон самовиникнення інформації; 17. Закон спотворення інформації

(“зіпсований телефон”); 18. Закон стереотипізації об’єкта комунікації.

Побудова словника зумовлена специфічністю його змісту. Словник складається з **Передмови; Списку прийнятих скорочень; Частини першої**. *“Репрезентація українських паремій у фокусі основних законів комунікації”*; **Частини другої**. *“Алфавітний список паремій, використаних у першій частині словника”* та **Списку використаної літератури і джерел**.

Частина перша укладена за принципом класифікації паремійного матеріалу відповідно до *законів комунікації* і складається, відповідно, з 18 розділів, кожний із яких розкриває сутність того чи того закону з урахуванням основних параметрів, що регулюють комунікативний процес (закономірності, тенденції, стратегії, тактики, правила, жанри, ситуації тощо), а в межах виокремлених параметрів – за алфавітним принципом, так само, як і самі розділи, оскільки жоден закон не претендує на превалювання, бо регулює конкретну комунікативну ситуацію, що спонтанно виникає під час спілкування.

Частина друга становить *алфавітний покажчик паремій*, поданих у першій частині, із указівкою сторінок, де ці паремії можна знайти, що не тільки суттєво полегшує пошук потрібної паремії у системі відповідних законів комунікації, але й дає змогу простежити синкретичні властивості паремії, що слугує ілюстрацією до двох і більше законів одночасно, наприклад, у Ч.1 *Закон дзеркального розвитку спілкування* подано таку статтю:

За вашим шепотінням і нашого крику не чути [УПП: 338]. Психологічним підґрунтям цієї паремії є закон дзеркального відображення спілкування, коли мовці підсвідомо копіюють поведінку один одного (відповідають шепотінням на шепіт, криком на крик). Приказка відображає процес розвитку комунікативної девіації (невдачі), коли учасники спілкування використовують протилежні за формою засоби комунікації. Прийом заміни назв цих засобів на протилежні перетворює вислів на каламбур (не чути може бути шепоту, а не крику), що змушує одного з мовців зупинити свою увагу на зауваженні. Цю приказку слід використовувати для стримування розвитку негативного емоційного стану опонента, вона акцентує увагу на неадекватному використанні голосу (крик

називається шепотінням). Такий хід примушує опонента миттєво змінити тактику. Зазначена паремія омовлює також параметри *закону модифікації нестандартної поведінки учасників спілкування*, але за базовим принципом може бути залучена до реалізації комунікативного закону, що тут подається. *Див. також: закон модифікації нестандартної поведінки учасників спілкування.*

Було помічено, що паремії можуть зреалізовуватись у різних комунікативних ситуаціях як мовленнєвий акт, більшою або меншою мірою відображаючи той чи той закон комунікації. Така закономірність виявляється:

1) у спроможності паремії репрезентувати різні комунікативні закони, зберігаючи одну й ту саму дефініцію, порівн.:

Як не бачу – душа мре, як побачу – з душі пре [УПП: 166].
Див. також: закон пропорційності результатів інформаційним або комунікативним інвестиціям.

Як не бачу – душа мре, як побачу – з душі пре [УПП: 166].
Репрезентовано сутність комунікативної тенденції, що ґрунтується на суперечності уявного і реального в сприйнятті об'єкта комунікації. Внаслідок такої невідповідності віртуально створений образ вабить, а реальна особа викликає відразу. Комунікативна проблема адресанта тут набуває ознак психологічної, пов'язаної з фрустрацією (від лат. *frustratio* – омана, марні сподівання) – емоційним станом, що викликаний невідповідністю реалії в задоволенні потреби, а це детермінує формування негативних рис характеру, зокрема з'яву емоцій гніву стосовно об'єкта комунікації, що провокує агресивну поведінку адресанта. Знання психологічних чинників стосовно наявності підґрунтя щодо реалізації відповідних комунікативних процесів сприяє раціональному відбору стратегій і тактик спілкування. У мовленні цю паремію слід використовувати як коментар або маркер відповідної комунікативної ситуації. Паремія репрезентує також *закон емоційного пригнічування логіки*.

Дефініція паремії, зазначеної в межах дії двох законів – **закону пригнічування логіки та закону пропорційності результатів інформаційним або комунікативним інвестиціям** подана в словнику один раз, оскільки вона цілком ідентична у функціональному аспекті;

2) у спроможності паремії набувати різних дефініцій відповідно до конкретних комунікативних умов, порівн.:

Не бачила очком – не кажи язичком! [УПП: 236]. Вербалізовано сутність комунікативної тенденції стосовно недовіри до інформації, що подається не з “перших вуст” і репрезентує зауваження адресатові, який намагається засвідчити подію, свідком якої він не був; паремія також омовлює сутність правила комунікативної поведінки, що нівелює дію закону спотворення інформації, яку можна кваліфікувати як синкретичну, оскільки вона стосується двох законів. У мовленні ця паремія зреалізовує жанри настанови, рекомендації, зауваження тощо. *Див. також: закон спотворення інформації. (Паремія зазначена в межах закону модифікації нестандартної поведінки учасників спілкування).*

Не бачила очком – не кажи язичком! [УПП: 236]. Репрезентовано комунікативне правило, що певним чином нівелює дію комунікативного закону: адресант висловлює недовіру до інформації, що подається не з “перших вуст” мовцем, який не був свідком події. У мовленні ця паремія зреалізовує жанр зауваження, її також можна використовувати як прийом переривання комунікативного акту. *Див. також: закон модифікації нестандартної поведінки учасників спілкування. (Паремія зазначена в межах закону спотворення інформації (“зінсований телефон”)).*

3) у синонімії або смисловій варіативності паремій у межах одного або декількох законів, порівн.:

Не піймав – не кажи злодій! [Баг.: 59]. Репрезентовано сутність комунікативної тенденції стосовно безпідставності звинувачення, що не базується на конкретних фактах. Зважаючи на силу слова та його впливову здатність, зазначена паремія омовлює правило комунікативного етикету, є попередженням мовця щодо обережного користування словом. У мовленні вона може зреалізовувати жанри зауваження, попередження, настанови, рекомендації, бути відповідним коментарем або маркером конкретної комунікативної ситуації. *Див. також: закон стереотипізації об'єкта комунікації. (Паремія зазначена в межах дії закону модифікації нестандартної поведінки мовця).*

Не кажи “злодій”, поки за руку не схопив [Ільк.: 63]. Вербалізовано комунікативне правило, що забезпечує кожному члену

суспільства презумпцію невинності. Норми соціальної комунікації не припускають безґрунтовних звинувачень із метою гарантування кожному члену суспільства права на збереження честі й достоїнства. У мовленні цю паремію слід використовувати як попередження, настанову, рекомендацію, коментар або маркер відповідної комунікативної ситуації. *Див. також: закон модифікації нестандартної поведінки мовця (Не піймав – не кажи злодій! Не спіши карати – спіши вислухати).* (Паремія зазначена як синонімічний варіант у межах дії двох законів – закону модифікації нестандартної поведінки мовця та закону стереотипізації об'єкта комунікації).

Не спіши карати – спіши вислухати [Баг.: 56]. Репрезентовано сутність комунікативної тенденції стосовно встановлення істини шляхом вислуховування та опитування, а не внаслідок поспішних необ'єктивних висновків. Справедливість як ментальна риса українства формується на засадах громадського устрою української спільноти, звичаєвого права, що оберігало інтереси всіх і кожного члена громади. Як комунікативне зауваження це висловлення має упередити помилкове рішення, як комунікативне правило – сформувати правовий стереотип поведінки. *Див. також: Не піймав – не кажи злодій!* (Паремія зазначена як смисловий варіант вихідної РО (Не спіши карати – спіши вислухати) в межах дії одного закону – закону модифікації нестандартної поведінки мовця).

В “Алфавітному списку паремій...” синкретичні властивості зазначено таким чином:

Як не бачу – душа мре, як побачу – з душі пре (с. 62, 186)

Не бачила очком – не кажи язичком! (с. 129, 211)

Не піймав – не кажи злодій! (с. 133, 135, 231),

де напівжирним шрифтом позначено основну дефініцію паремії – таку, що більшою мірою репрезентує комунікативний потенціал цієї мовної одиниці.

У Списку використаної літератури подано назви джерел, що стали в нагоді: а) у процесі створення словникової концепції, б) під час вибору паремій як компонентів словникових статей, в) під час формулювання змісту словникових статей. Відібрані джерела містять інформацію мовознавчого, філософського, етнографічного,

історичного і под. характеру, що була необхідна для належного оформлення змісту словникових статей.

Зазначений словник є першою науковою розвідкою в “комунікативній” пареміології і має потужний потенціал щодо розвитку й удосконалення. Найближчою **перспективою** цієї праці є поповнення чинного словника новими паремійними одиницями й укладання ще однієї частини, яка б ілюструвала комунікативні властивості кожної паремії в конкретних ситуаціях мовлення з наданням ілюстративного матеріалу із художньої літератури.

Отже, в сучасній лексикографії окреслились інноваційні тенденції, що сприяють розвиткові мовознавчої науки в цілому.

Література

1. Антология концептов / [под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. – М.: Гнозис, 2007. – 512 с.
2. Баг.: Багмет А., Дашченко М., Андрущенко К. Збірка українських приказок та прислів'їв: [2-ге вид., стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р.]. – К.: Техніка, 2004. – 224 с. (Народні джерела).
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К.: ВЦ „Академія”, 2004. – 342 с. (Серія “Альма-матер”).
4. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К.: Довіра, 2007. – 205 с. (Словники України).
5. Гамова Г. І. Ділове спілкування і мовленнєва діяльність / Г. І. Гамова // Сучасна педагогічна риторика: теорія, практика, міжпредметні зв'язки: зб. наук. праць за матер. наук. семінару / [за ред. Т. А. Космеди]. – Львів: ПАІС, 2007. – С. 34–45.
6. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П. Н. Денисов. – М.: Рус. яз., 1980. – 253 с.
7. Дискурсивные слова русского языка: Опыт контекстно-семантического описания / [под. ред. К. Киселевой и Д. Пайара]. – М.: Метатекст, 1998. – 447 с.
8. З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв / [підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. І. Дея] // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 2. – С. 94–96.
9. Ільк.: Галицькі приповідки і загадки: [зібрані Григорієм Ількевичем; репр. відтв. з вид. 1841 р.] / [ред. Н. Бічуя;

- авт. післямови Р. Кирчів]. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 144 с.
10. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Т. Космеда. – Львів: ПАІС, 2006. – 328 с.
 11. Космеда Т. А. Параметр “вишуканість мовлення” в лінгвістичній концепції Івана Франка / Т. А. Космеда // Людина. Комп’ютер. Комунікація: [зб. наук. пр.]. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – С. 45–50.
 12. Костюшко О. Тематичні словники в сучасній слов’янській лексикографії / О. Костюшко // Проблеми слов’янознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 271–280.
 13. Лабунская В. А. Невербальное поведение: (Социально-перцептивный подход) / В. А. Лабунская. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та им. М. А. Суслова, 1986. – 234 с.
 14. Муравьёва Н. В. Язык конфликта / Н. В. Муравьёва. – М.: Изд-во МЭИ, 2002. – 264 с.
 15. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / [под общим рук. акад. Ю. Д. Апресяна]. – М.: Школа “Языки русской культуры”. – Вып. 1 (1997). – 552 с. – Вып. 2 (2000). – 488 с. – Вып. 3 (2003). – 624 с.
 16. Объяснительный словарь русского языка: Структурные слова: предлоги, союзы, частицы, междометия, вводные слова, местоимения, числительные, связочные глаголы. / Гос. ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина; В. В. Морковкин, Н. М. Луцкая, Г. Ф. Богачева и др. / [под. ред. В. В. Морковкина. – 2-е изд., испр.]. – М.: ООО “Издательство Астрель”, 2002. – 422 с.
 17. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк: ООО “Юго-Восток, Лтд”, 2004. – 412 с.
 18. Пазяк М. Передмова // Українські прислів’я і приказки: [збірка] / [упоряд. С. Мишанич та М. Пазяк]. – К.: Дніпро, 1983.
 19. Пилипчук С. М. “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка / С. М. Пилипчук. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Ів. Франка, 2008. – 219 с.
 20. Сафир Мойсей Мысли и фразы: [електронний ресурс] / Режим доступу: <http://frazza.net.ua/?f=a00353>.
 21. Степанов Ю. Константы: словарь русской культуры / Ю. Степанов. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М.: Академический Проект, 2001. – 990 с.

-
22. Стернин И. А. Введение в речевое воздействие / Иосиф Абрамович Стернин. – Воронеж: АОЗТ “Полиграф”, 2001. – 252 с.
 23. Українські прислів'я та приказки: [збірка / упоряд. С. Мишанич та М. Пазяк]. – К.: Дніпро, 1983. – 390 с.
 24. УПП: Українські прислів'я та приказки: [збірка / упоряд. С. Мишанич та М. Пазяк]. – К.: Дніпро, 1983. – 390 с.
 25. Филицина В. П. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь / В. П. Филицина, В. М. Мокиенко / [под. ред. Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова]. – М.: Рус. яз., 1990. – 220 с.
 26. Ф–І (II, III): Галицько-руські народні приповідки: [у 3 т.] / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 2-е вид. – Т. 1. – 818 с. – Т. 2. – 813 с. – Т. 3. – 699 с.
 27. Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – М.: Наука, 1974. – С. 24–39.
 28. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – М.: Наука, 1974. – С. 265–304.

ПРОСПЕКТ СЛОВНИКА “ЛОГІСТИКА. СЛОВНИК ТЕРМІНІВ”

© **Марія Григорак, 2010**

к. екон. н., Національний авіаційний університет (Київ)

© **Ірина Казимирова, 2010**

к. філол. н., Інститут української мови НАНУ (Київ)

УДК 811.161.2'374:685.7

У статті окреслено засади створення термінологічного словника з логістики – науки, яка стрімко розвивається в Україні, має власний термінологічний апарат, проте досі не має кодифікації логістичної терміносистеми в словнику галузевої термінології. Подано відомості про склад, значення, характер та завдання словника, наведено структуру словникової статі та інформацію про систему посилань.

Ключові слова: логістика, термінологія, словник логістичних термінів.

The principles of Dictionary of Logistics terminology creating are described in the present article. Logistics as a science rapidly developing in Ukraine has a great terminological apparatus, which still hasn't got the codification in a branch terminological dictionary. The information about structure, meaning, character and aims of the dictionary is represented, the structure of the dictionary entry and information about system references are given.

Keywords: logistics, terminology, dictionary of logistics terminology.

Розширення зовнішніх зв'язків України докорінно змінило роль української мови в їхньому здійсненні. Стрімкий розвиток логістики й логістичних технологій у сфері транспорту, транспортно-експедиційних і транспортно-логістичних послуг актуалізував завдання упорядкування відповідної термінології.

Власне термін *логістика* має коріння в грецькій мові – у Давніх Афінах слово *логіст* (λόγος – логос) позначало чиновника громадського самоуправління. Римляни *логістиками* називали чиновників інтендантської служби в армії. До їх обов'язків входили управління й розподіл отриманих натуральних податків.

У наш час термін *логістика* позначає проблеми й методи управління різноманітними потоками, передусім матеріальними й людськими, а також інформаційними, фінансовими та іншими потоками, які їх супроводжують, із метою найкращого використання наявних ресурсів на виробництвах та в ланцюгах поставок.

Логістика – наука про управління матеріальними, інформаційними, фінансовими та іншими потоками в певній економічній системі для досягнення стратегічних, тактичних чи оперативних цілей організації виробництва й бізнесу з оптимальними витратами ресурсів.

"Логістика. Словник термінів" (далі – Словник) – лексикографічна праця, в якій плануємо досить повно представити корпус сучасної логістичної термінології. Зважаючи на те, що в цій галузі науки українська термінологія ще остаточно не усталена, Словник повинен сприяти упорядкуванню й унормуванню її, рекомендуючи кращі з наявних відповідників і відкидаючи невдалі

терміни. Для успішної інтеграції вітчизняної логістики в світову важливо усвідомлювати зв'язок української логістичної терміносистеми з відповідними терміносистемами розвинутих європейських країн, США тощо. Тому Словник міститиме російські та англійські відповідники українських термінів.

Значення, характер і завдання Словника

За своєю основною настановою Словник є термінологічним словником дефініційного типу. У доборі термінів, які увійдуть до реєстру, потрібно керуватися принципом системності, який полягає в тому, щоб представити всі без винятку напрями логістичної діяльності, тому плануємо подати в ньому такі розділи логістики: загальна теорія логістики (визначення загальних термінів, концепції логістики, принципи, критерії, цілі, логістичні системи, логістичний менеджмент, стандарти логістичного обслуговування, ланцюги поставок, безпека і надійність); організація постачання і закупівель; виробнича логістика (організація матеріального руху на підприємстві); організація розподілення продукції; управління запасами; організація складування і вантажоперероблення (навантаження-розвантаження, перевалка, крани, кари, тара, упакування); транспортування (транспортні засоби, термінали, дороги, організація перевезень, документація з перевезень, митні процедури); ІТ (інформаційні системи і технології) в логістиці.

До Словника увійдуть також математичні терміни, якими послуговується логістика в теорії і на практиці; терміни на позначення методологічного апарату логістики, оскільки у зв'язку з глобалізаційними процесами відбулися концентрація й бурхливий розвиток транспортних потоків, а це призвело до зростання ролі методів логістики.

Щороку кількість термінів логістики збільшується в геометричній прогресії. Тому важливо відбити в Словнику основні тенденції розвитку відповідної терміносистеми, її прогностичні функції. Словник відображатиме надбання світової логістичної науки і практики, реалії сучасних глобальних і регіональних ринків логістичних послуг, а також специфіку вітчизняного бізнес-середовища.

До реєстру будуть уведені терміни, зафіксовані в термінологічних словниках: Terminology in logistics. Terms and

Definitions, Brussel, 2006, Резер С. М., Родников А. М. Логистика: словарь терминов, М., 2007; Родников А. М. Англо-русский словарь по экономике товародвижений, М., 2001; Петров О. П. Тлумачний митний словник-довідник, Одеса, 2005; Тлумачний англо-російсько-український словник транспортних термінів, Одеса, 2007; Дыбская В. В., Сергеев В. И. и др. Логистика. Полный курс MBA, М., 2008; словниках із ресурсів Internet (словник із логістики Європейської логістичної асоціації (European Logistics Association – ELA) www.elalog.org; словник із логістики Ради з ланцюгів поставок SUPPLY CHAIN and LOGISTICS. TERMS and GLOSSARY (The Supply-Chain Council) www.supply-chain.org; словник InventoryOps Dictionary <http://www.inventoryops.com/dictionary.htm>; Англо-русский толковый словарь логистических терминов www.aldata-solution.com).

Також плануємо залучити велику кількість термінів, дібраних із сучасних наукових праць і підручників, які ще не були лексикографічно представлені. Словник орієнтовно міститиме близько 2000 найуживаніших у науковій, довідковій, навчальній та методичній літературі логістичних термінів і понять.

Ця лексикографічна праця призначена для співробітників компаній, які працюють у секторі роздрібної торгівлі, логістичних провайдерів, фахівців-практиків із логістики, науковців, викладачів та студентів спеціальності "логістика" й суміжних із нею галузей, широкого кола читачів, які цікавляться проблемами термінології логістики й логістичних технологій у сфері транспорту, транспортно-експедиційних і транспортно-логістичних послуг.

Макроструктура Словника

Вхід словникової статті здійснюється трічі: а) заголовком словникової статті; б) алфавітним покажчиком; в) тематичним покажчиком.

Терміни розташовані за алфавітом. Якщо термін є словосполученням, він розташовується за алфавітом першого слова. Наприклад: **АВАНСОВІ ЗАКУПІВЛІ, АДРЕСНЕ ЗБЕРІГАННЯ, НЕМАТЕРІАЛЬНІ АКТИВИ, НЕЙРОННІ МЕРЕЖІ**. До реєстру вводимо й ініціальні аббревіатури та складноскорочені слова: **АТТС, ІНКОТЕРМС** тощо.

Часто логістичні терміни в англійській мові є аббревіатурами, які в українській та російській мовах перекладаємо описовими

словосполученнями. Наприклад: **РЕНТАБЕЛЬНИЙ ОБСЯГ ЗАМОВЛЕННЯ** (рентабельный объем заказа, EOQ), **РЕНТАБЕЛЬНИЙ ІНТЕРВАЛ МІЖ ЗАМОВЛЕННЯМИ** (рентабельный межзаказный интервал, EOI) **ПЛАНУВАННЯ РЕСУРСІВ ПІДПРИЄМСТВА** (планирование ресурсов предприятия, ERP). Відповідно до традиції передавання англійських термінів – описових словосполучень з абревіатурами передаємо їх в українській та російській мовах ініціальними абревіатурами: **ФОВ** (ФОВ, FOB-free on board), **ФОР** (ФОР, FOR-free on rail), **ФОТ** (ФОТ, FOR-free on truck) або складними словами, які не містять абревіатур: **ФРАНКО-АЕРОПОРТ** (франко-аэропорт, FOB airport) **ФРАНКО-ЗАВОД** (франко-завод, EXW-ex works).

У разі збігу перших слів двох чи більше термінів-словосполучень терміни розташовано з урахуванням алфавіту другого слова. Наприклад: **АВАРІЙНИЙ ВНЄСОК, АВАРІЙНИЙ КОМІСАР, АВАРІЙНИЙ СЕРТИФІКАТ; КОНОСАМЕНТ ЗАСТРАХОВАНИЙ, КОНОСАМЕНТ НАСКРІЗНИЙ, КОНОСАМЕНТ ЧИСТИЙ.**

Реєстрові терміни наводимо в однині називного відмінка за винятком випадків, коли термін уживається лише або переважно в множині (**АКТИВИ, ЗАПАСИ ТОВАРНІ, КОМПОНЕНТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЛОГІСТИКИ, МОДЕЛІ ЛОГІСТИКИ КІЛЬКІСНІ**). Якщо двослівний термін є вільним словосполученням, наводимо його в Словнику в зворотному (інверсійному) порядку, наприклад, **КОНОСАМЕНТ ЗАСТРАХОВАНИЙ, ВАНТАЖ НЕЗАПІТАНИЙ, ВАНТАЖ ПРОСТРОЧЕНИЙ, МІСЛЕННЯ ЛОГІСТИЧНЕ.**

Якщо ж словосполучення є стійким і його значення не є сумою складників, то його наводимо з прямим порядком слів, наприклад, **НЕБЕЗПЕЧНИЙ ВАНТАЖ, ВХІД НА РІНОК, ЧОРНИЙ ЯЩИК.** Прямий порядок слів збережено й у тому випадку, коли прикметник у терміні-словосполученні має основне смислове навантаження (**ДАВАЛЬНИЦЬКА СИРОВИНА, ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ТАРИФ, ФРАХТОВИЙ РІНОК**).

Термін, написаний через дефіс, посідає в Словнику те саме алфавітне місце, котре він займав би, якби писався разом. Наприклад: **БЕРС-НОТ, БІЗНЕС-ПРОЦЕС, ДЕБЕТ-НОТА.**

Структура словникової статті

Реєстрове слово (словосполучення) подаємо напівжирним прописним шрифтом (для деяких термінів у ламаних дужках наводимо специфіку застосування) із наголосом. Наприклад: **АБАНДОН, АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО, ГЕОГРАФІЧНА РОТАЦІЯ, ТРИВАЛІСТЬ ВИРОБНИЧОГО ЦІКЛУ, ДОКУМЕНТООБІГ ЕЛЕКТРОННИЙ**. Не подаємо наголоси в односкладових словах. У тому випадку, коли термін є поєднанням двох односкладових слів, зазначаємо наголос у тому з них, яке наголошується при вимовлянні: **БЕРС-НОТ, ШТРИХ-КОД**.

Безпосередньо після терміна в круглих дужках подаємо його переклади російською та англійською мовами. У разі, якщо російський чи англійський еквіваленти терміна мають коротку форму, їх наводимо через кому після відповідної повної форми терміна.

Подаємо коротку форму терміна, якщо вона є: **УНІФІКОВАНА СИСТЕМА ДОКУМЕНТАЦІЇ З МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ПОСТАЧАННЯ, УСД МТП**.

Далі наводимо дефініцію терміна. Якщо термін багатозначний, подаємо кожне зі значень з окремим порядковим номером – арабською цифрою з крапкою. Наприклад: **СИСТЕМА МІКРОЛОГІСТІЧНА** (система микрологистическая, micrologistik system) – 1. Окремі виробничі підприємства, торговельні, транспортні і складські організації, територіально-виробничі комплекси. 2. Внутрішньовиробнича логістична система, до складу якої входять пов'язані виробництва, цехи й ділянки, об'єднані однією інфраструктурою.

Можливі випадки, коли всі значення одного українського терміна мають один англійський та/чи російський відповідник. У цьому разі наводимо його/їх безпосередньо після реєстрового слова в круглих дужках:

ТРАНСПОРТ (транспорт, transport) – 1. Засоби перевезення матеріальних і нематеріальних ресурсів. 2. Зв'язувальна ланка між елементами логістичних систем. 3. Одна зі складових економіки, яка в структурі суспільного виробництва належить до сфери виробництва матеріальних послуг.

Коли ж окремим значенням українського терміна відповідають різні англійські та/чи російські еквіваленти, наводимо їх перед визначенням терміна у відповідному значенні після арабської цифри з дужкою в круглих дужках. Наприклад: **ЗАПА́СИ НАЯВНІ** (запас в наявності) – 1) (inventory on hand, present stock) усі види запасів, які зберігаються на момент обліку у постачальника (споживача); 2) (available stock) показник матеріально-технічного забезпечення і статистики товарних запасів, який показує величину матеріальних ресурсів у натуральних одиницях або в днях споживання.

Якщо в тексті словникової статті повторюється реєстровий термін, то його далі наводимо в скороченій формі за першими літерами слів, із яких він складається. Наприклад: **АВА́РІЙНИЙ КОМІСА́Р** – А.к., **АВА́РІЯ** – А.

Система посилань

Термін тлумачиться в Словнику один раз. Якщо термін є словосполученням, то він подається стільки разів, скільки термінологічних елементів входить до його складу, причому один раз із тлумаченням, а в решті випадків із відсиленням. Наприклад, термін **ТРАНСПОРТ ПОВІТРЯНИЙ** тлумачиться в словниковій статті терміна **ТРАНСПОРТ**, а в словниковій статті терміна **ПОВІТРЯНИЙ ТРАНСПОРТ** подаємо посилання: **ПОВІТРЯНИЙ ТРАНСПОРТ** *див.* **ТРАНСПОРТ**.

Не даємо посилань на ті елементи терміна, які самі по собі не є термінологічними. Наприклад, термін **ЧОРНИЙ ЯЩИК** подано один раз. Не подаємо посилань у деяких випадках, коли термін складається з трьох (і більше) слів. Наприклад, термін **ОБ'ЄКТИ УПРАВЛІННЯ В ЛОГІСТИЦІ** тлумачимо в літері "О", у статті **УПРАВЛІННЯ** його подаємо з відсиленням. У статті ж **ЛОГІСТИКА** цей термін не наводимо.

Відсилення *див.* указує на місце тлумачення терміна: **ЕОД** *див.* **ЕЛЕКТРО́ННИЙ ОБМІН ДА́НИМИ**.

Відсилення "Те саме, що" показує, що поєднувані ним два терміни є дублетами. Наприклад: **АКТИ́ВИ ЧИ́СТІ** – Те саме, що **НЕ́ТТО-АКТИ́ВИ**; **ЄВРОПІ́ДДОН** – Те саме, що **ПІ́ДДОН ЄВРОПЕ́ЙСЬКОГО СТА́НДАРТУ**.

У разі, коли для поглибленого розуміння терміна потрібно ознайомитися з іншими поняттями, які мають асоціативні зв'язки з матеріалами основної статті, то в кінці статті є відсилання "див. також ...".

Окрім загальноприйнятих, використовуються скорочення, спеціально встановлені для Словника з метою зменшити його обсяг.

Словникова стаття може містити терміни, які мають визначення в Словнику. В цьому разі подаємо їх курсивом при першій згадці про них. Наприклад: **АВІАКОМПАНІЯ** (авіакомпания; airline, air carrier) – юридична особа (акціонерне товариство, фірма з держ., приватним або змішаним капіталом), яка експлуатує повітряні судна для перевезення пасажирів, *багажу, вантажів, перевезення пошти* та/або виконує авіаційні роботи (використання повітряних суден для виконання виробничих завдань у сільськ. господарстві, буд-цтві, для надання термінової медичної допомоги й т. ін.) за встановлену плату.

Омонімічні терміни подаємо в різних словникових статтях із цифровими індексами вгорі праворуч. Наприклад: **ВИЛІТ¹** та **ВИЛІТ²**.

Правопис українських термінів подаємо відповідно до останньої редакції "Українського правопису". Зокрема, послідовно передаємо літеру **и** в російських термінах й **і** в англійських та після літер **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** та їх відповідників в англійських термінах літерою **и** в українських словах: **КОНСАЛТИНГ, АУТСОРСИНГ, ЛІЗИНГ, БАЗИСНА СТАВКА ФРАХТУ, ДИМАЙЗ-ЧАРТЕР, ДИСБУРМЕНТСЬКИЙ РАХУНОК, ДИСПАЧ.**

Передаємо подвоєння приголосних в російських та англійських термінах однією приголосною в українській мові (хоппер, hopper – **ХОПЕР**; кросс-курс, cross rate – **КРОС-КУРС**), за винятком випадків, коли термін містить подвоєння, яке виникло внаслідок збігу кінцевого приголосного префікса й початкового приголосного кореня (**ЄВРОПІДДОН**), або в слові традиційно зберігається подвоєння (**ВАГА БРУТТО, ВАГА НЕТТО, АВТОМОБІЛЕ-ТОННО-ДЕНЬ**).

У кінці Словника наводимо алфавітний покажчик термінів з еквівалентами російською та англійською мовами із зазначенням

сторінки, на якій подано їх визначення, а також тематичний показчик.

ОМОНІМИ І ТЛУМАЧЕННЯ У “ЗВЕДЕНОМУ СЛОВОПОКАЖЧИКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ”

© Зінаїда Козирєва, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'374.822

Стаття є доповнювальною частиною Інструкції до укладання “Зведеного словопоказчика української лексики”. У статті описано засади подання омонімів у Зведеному словопоказчику (далі – Словник), їхнє тлумачення, а також тлумачення деяких інших слів. Подано список словників-джерел, уведених до Словника.

Ключові слова: омонім, омонімія, тлумачення.

This article is the missing part of the Instruction to a “Summary word index of Ukrainian dictionary”. In this article the main principles of homonyms representation in a “Summery word index” (hereinafter referred to as Dictionary), their explanations and explanation of some other words are stated. In the ending of the article a list of source dictionaries is presented.

Keywords: homonym, homonymity, explanation.

Як своєрідний путівник по словниках і як найповніший лексикографічний довідник, “Зведений словопоказчик української лексики” має самостійне наукове значення. Зокрема, Зведений словопоказчик фіксує омоніми із словників-джерел, на основі яких його укладено, дає цінний матеріал для дослідження омонімів, їх перегруповання і систематизації (детальніше про завдання та принципи укладання Словника див.: Лексикографічний бюлетень, № 18, 2009).

Виділення та оформлення омонімів у Словнику, з огляду на його складність, займає особливе місце. Складні в плані класифікації і лексикографічного оформлення омонімічні назви, як засвідчила

практика укладання Зведеного словопоказчика, потребують особливо пильної уваги лексикографів.

У поданому нижче матеріалі зроблено спробу систематизувати й деталізувати принципи подання омонімів у Зведеному словопоказчику та їх тлумачення.

Словники-джерела зазначаються при кожному з омонімів.

Загалом порядок подання виділених у Словнику омонімів усталений:

1) серед повних лексичних омонімів на першому місці подано більш уживане слово:

літ¹ *ім. ч.* (летіння, літання) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Ж Гр Гол УНС УАС УРС

літ² *ім. ч.* (грошова одиниця) СУМ ВТС Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРС;

2) серед лексико-граматичних омонімів (слів, що належать до різних частин мови) на першому місці подається:

а) іменна частина мови:

ляти² *ім. мн.* (одяг) УРС

ляти³ *дієсл. недок.* (ляяти) Ж;

б) повнозначна частина мови:

куш¹ *ім. ч.* (велика сума грошей) СУМ (розм.) ВТС (мс) Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРС

куш² *виг.* (мисл.) СУМ ВТС Орф-94 Орф-8 ВЗОС Ж Гр (разом з акуш) УАС УРС

куш³ *ім. ч.* (кошолка) Я;

в) серед службових частин мови на останньому місці – частка:

й¹ *ім. невідм. с.* (буква і звук) СУМ ВТС

й² *спол.* СУМ (при і²) ВТС (мс)

й³ *част.* СУМ (при і³) ВТС (мс),

але відповідно до словників-джерел:

лиш¹ *част.* СУМ ВТС (при лишé¹) [Орф-75] [Орф-94] [Орф-8] [ВЗОС]

лиш² *спол.* СУМ ВТС (при лишé²) [Орф-75] [Орф-94] [Орф-8] [ВЗОС]

лиш³ *присл.* УНС.

Якщо наявна відмінність у порядку розташування омонімів у різних джерелах, у такому разі розташування цих омонімів у Словнику визначається їх уживаністю:

кир¹ *виг.* СУМ (разом з кир-кір) Ж

кирр Гр

кир² *ім. ч.* (плато) ВТС

кир³ *ім. ч.* (сукно) Ж Я

кир⁴ *ім. ч.* (тс кйріє) Ж

луп¹ *виг., прис.* СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-8 (*виг.*) ВЗОС БН (при лупати) Гр

УАС УРС

луп² *ім. ч.* (здирник; воєнна здобич) ВТС (*діал.; заст.*) ВЗОС БН Гр УАС

лю́тий¹ *прикм.* (злий) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС БН [Ж] [Гр]

УНС УАС УРС

вищ. ст. лютіший Орф-8

лю́тий² *ім. ч.* (назва місяця) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС БН [Ж]

[Гр] Гол УНС УАС (разом з лю́тень) УРС УРЕС

мінма́¹ *присл.* ВТС (*зах.*) ВЗОС [Ж] Гр Гол УНС УАС

мінма́² *ім. ж.* (обмін) [Ж] (разом з мінá, мінба́).

Омоніми нумеруються надрядковими арабськими цифрами. Кількість омонімів, представлених у кожному із словників-джерел, позначається також цифрою праворуч над індексом словника у зведеному рядку омонімії, де реєстрове слово подається напівжирним шрифтом курсивом:

наверну́ти СУМ³ ВТС³

наверну́ти¹ *дієсл. док.* (повернути в якому-н. напрямку) СУМ (при навертáти) ВТС (*тс*) Орф-75

наверну́ти² *дієсл. док.* (обертаючи, надіти на що-н.; нагвинтити) СУМ (при наві́рчувати¹) ВТС (*тс*)

наверну́ти³ *дієсл. док.* (намотати, накрутити на що-н.) СУМ (при наві́рчувати²) ВТС (*тс*).

Кількість омонімів над індексом у додатковому рядку не завжди відповідає кількості омонімів у словниковій омонімічній

групі ЗС, оскільки два омоніми джерела можуть відповідати одному омоніму Словника):

ка́ва

СУМ² ВТС³ УРС²

ка́ва¹ *ім. ж.* (дерево; напій) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94
Орф-8 ВЗОС Ж [Гр] Я Гол [УНС] [УАС] УРС УРЕ УРЕС

ка́ва² *ім. ж.* (галка) СУМ (*діал.*) ВТС (*мс*) [Гр] [УНС]
[УАС] УРС.

Якщо у джерелі кількість омонімічних одиниць менша, ніж у Словнику, але значення слів усієї реєстрової омонімічної групи охоплено, у такому разі індекси цих омонімів оформляються за загальними правилами, тобто назву словника подано біля всіх відповідних омонімів скісною у квадратних дужках, а в додатковому рядку зазначено та кількість омонімів, яка зареєстрована в джерелі:

коса́

СУМ⁴ ВТС⁴ Ж² УРС⁴

коса́¹ *ім. ж.* (зачіска) СУМ (*у мн.*) ВТС (*мс*) [Орф-75]
[Орф-94] [Орф-8] [ВЗОС] [БН] Ж [Гр] [Гол] [УНС] [УАС] УРС (*у мн.*)
[УРЕС] [УРЕ]

коса́² *ім. ж.* (знаряддя) СУМ ВТС [Орф-75] [Орф-94]
[Орф-8] [ВЗОС] ОЕ [БН] [Ж] [Гр] [Гол] [УНС] [УАС] УРС [УРЕ]

коса́³ *ім. ж.* (суходіл) СУМ ВТС [Орф-75] [Орф-94] [Орф-8]
[ВЗОС] [Я] [Ж] [Гол] [УАС] УРС [УРЕС] [УРЕ]

коса́⁴ *ім. ж.* (селезінка) СУМ (*діал.*) ВТС (*мс*) [Орф-75]
[Орф-94] [Орф-8] [ВЗОС] [БН] [Я] [Гр] [Гол] УРС

Омоніми нумеруються надрядковими арабськими цифрами. Значення омонімів стисло розкриваються.

Слова, представлені в УРЕ і УРЕС окремими словниковими статтями, не завжди є омонімами. У ЗС при індексі словника внизу ставиться цифра, яка вказує на кількість словникових статей у джерелі, включаючи статті з реєстровим (заголовним) словосполученням:

імпульс *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС ОЕ Гол
УАС УРС СІС ССІС УРЕ₂ УРЕС₃

імпульс

УНС

історичний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8
ВЗОС ОЕ Гр Гол УНС (*при історик*) УАС (*при історик*) УРС СІС~
ССІС УРЕ₁₀~ УРЕС₉~

При кількості словникових статей понад 10 замість цифр проставляються три крапки (...):

інститут *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС ОЕ Гр Гол УНС УАС УРС СІС ССІС УРЕ_(...)~ УРЕС_(...)~.

Якщо в УРЕ і УРЕС першим словом словосполучення виступає прикметник, у такому разі враховано кількість словосполучень із цим прикметником, у тому числі й прикметники, утворені від власних назв і уведені до будь-якого з філологічних словників (за винятком прикметників у словосполученнях, що не входять до складу Словника):

ізоляційний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС ОЕ Орф-8 ВЗОС Гол УРС СІС УРЕ~ (*разом із* компаунд) УРЕС₃~ (*мс*)

індійський *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС ОЕ Гол УНС (*при* індієць) УАС (*при* індієць) УРС² УРЕ₄~ УРЕС₄~

індійській БН (*разом з* індській)

Серед словників-джерел спостерігаємо певний різнобій в оформленні словникових статей: в одних словниках слова представлені як омоніми й подані в різних словникових статтях, в інших словниках омоніми об'єднані в межах однієї словникової статті під різними цифрами (значеннями слів). При розкритті омонімів у Словнику такі джерела беруться в квадратні дужки і подаються курсивом. Це означає, що у розміщених при омонімах у квадратних дужках словниках-джерелах слово багатозначне, і значення слів у них відповідають змістовому наповненню омонімів у інших словниках:

карбункул¹ *ім. ч.* (запалення шкіри) СУМ ВТС [Орф-75][Орф-94][Орф-8]

[ВЗОС] Гол

УНС [УАС] УРС СІС [ССІС] УРЕ УРЕС

карбункул² *ім. ч.* (коштовний камінь) СУМ (*заст.*) ВТС (*мс*) [Орф-75]

[Орф-94] [Орф-8][ВЗОС] Я [УАС] УРС [ССІС]

медіатор¹ *ім. ч.* (посередник) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Гол СІС (*мн.*) [ССІС (*у мн.*)] УРЕ (*мн.*) УРЕС (*мн.*)

медіатор УНС (*при* медіальний) УАС (*при* медіальний)

медіатор² *ім. ч. (муз.) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС СІС [СІС (у мн.)]*

поводити¹ *дієсл. недок. (рухати, ворухити) СУМ (разом із поведі) ВТС (мс) [Орф-75] [Орф-94] [Орф-2008] [ВЗОС]*

поводити² *дієсл. недок. (мс поводитися¹) СУМ (разом із поведі) ВТС (мс) [Орф-75] [Орф-94] [Орф-2008] [ВЗОС].*

Так само оформляються лексико-граматичні омоніми, серед них – подані в одній реєстровій позиції, особливо при збігові вихідних форм:

інтернований *дієприкм., ім. ч. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС*

безос. пред. інтерновано ВТС (при інтернований);

іспитований *дієприкм., ім. ч. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС.*

ліварний *прикм., ім. ч. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС.*

Але якщо в словнику-джерелі подана паралельна назва іншої граматичної категорії, у такому разі індекси подаються без курсиву:

лавровий 1. *прикм. СУМ ВТС УНС*

лавровий і лавровий Орф-75

лавровий Орф-94 Орф-8 ВЗОС

2. *ім. лаврові мн. СУМ (при прикм.) ВТС (мс) Орф-94*

лаврові Орф-75

лаврові ВЗОС

ліпнути¹ *дієсл. недок. (приклеюватися до кого-, чого-н.) СУМ ВТС Орф-75*

Орф-94 Орф-8 ВЗОС

ліпнути² *дієсл. док. (однокр. до ліпати) СУМ ВТС*

ідеальний 1. *прикм. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС*

2. *ім. ідеальне с. СУМ (при прикм.) ВТС (мс);*

ібисовий 1. *прикм. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС*

2. *ім. ібісові мн. СУМ (при прикм.) ВТС (мс) ВЗОС (окр.).*

Курсивна норма поширюється також на індекси словників-джерел, розташованих у додатковій позиції:

і́мпост¹ *ім. ч.* (камінь у підпорі) ВТС Орф-94 Орф-8 ВЗОС СІС ССІС УРЕС

і́мпост Орф-75 УРЕ

і́мпост² *ім. ч.* (податок) ВТС.

За наявності вказівки, хоч і непрямої, на значення слова, індекс словника-джерела такої лексеми ставиться біля відповідного значення омоніма без курсиву:

іспáнка¹ *ім. ж.* (особа) СУМ (*при іспáнці*) ВТС (*мс*) Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРС

іспáнка² *ім. ж.* (хвороба) СУМ ВТС УРС

мент¹ *ім. ч.* (момент, мить) СУМ (*розм.*) ВТС (*розм., поет.*) Орф-75 Орф-94

Орф-8 ВЗОС Ж Гр Гол (*разом із момент*) УНС УАС УРС

мент² *ім. ч.* (міліціонер) ВТС (*розм.*).

При однозначному слові, що збігається зі значенням омоніма, позначення словника наводиться відповідно до порядку словників безпосередньо після тлумачення:

пальмі́ра¹ *ім. ж.* (прозивна назва) ВТС

пальмі́ра² *ім. ж.* (пальма) ВТС [Орф-75] [Орф-94]
[Орф-2008] [ВЗОС]

пальмі́ра³ *ім. ж.* (шрифт) СУМ [Орф-75] [Орф-94]
[Орф-2008] [ВЗОС];

му¹ *ім. невідм. с.* (одиниця виміру) Орф-94 Орф-8 ВЗОС

му² *виг.* СУМ ВТС Орф-94 Орф-8 ВЗОС Гр УАС

му³ *займ.* (скороч.: йому) Гр;

лак¹ *ім. ч.* (речовина) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Ж Гр Гол УАС УРС СІС ССІС УРЕ (*мн.*) УРЕС (*мн.*)

ляк Ж УНС УАС

лак² *див. ла́ки*

лак³ [*ім. ч.*] (одиниця збільшеного рахунку) ССІС.

Курсивом подаються індекси багатозначних слів, до яких у Словнику наявні відповідники в однині і множині (умовні омоніми), оформлені відповідно в різних статтях:

ізоба́ра *ім. ж.* (умовна лінія) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРС СІС (*мн.*) [ССІС (*мн.*)] УРЕ

ізоба́ри *ім. мн.* (атомні ядра) ВТС ВЗОС Гол УНС УАС СІС [СІС] УРЕ УРЕС

ізоба́р *ч.* ВТС (*при* ізоба́ри).

Якщо у словнику-джерелі слово зафіксоване без зазначення омонімії або полісемії, у такому разі індекс цього джерела зазначено тільки біля першого омоніма курсивом:

корали́на¹ *ім. ж.* (намистина з коралів) СУМ ВТС
Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Ж (мн.)

корали́на² *ім. ж.* (сніжнягідник) СУМ ВТС УРС
мото́рний¹ *прикм.* (до мото́р) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Гр Гол*

[СІС] [СІС] [УАС (*при* мото́р)] УРС УРЕ УРЕС
мото́рний² *прикм.* (проворний, спритний) СУМ ВТС БН Ж УНС [УАС (*при*

мото́р)] УРС

мото́рний³ *прикм.* (руховий – про психофізіологічні процеси) СУМ ВТС

[УАС] [СІС] [СІС] УРС;

недру́жність¹ *ім. ж.* (від недру́жний) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-2008 ВЗОС*

недру́жність² *ім. ж.* (від недру́жній) СУМ ВТС.

Або біля того омоніма, якому формально найбільше відповідає подана в словнику лексична одиниця:

ко́ловорот³ *ім. ч.* (ворота) СУМ (заст.) ВТС (*тс; при ко́ловоро́т*²) *Орф-75 (разом із ко́ловорот) Орф-94 Орф-8 ВЗОС Гол*
ко́ловорот Орф-75 (*при* ко́ловорот)

УРС (заст.).

Індекси словників-джерел, у яких омонімічні слова не мають спеціальної позначки омонімів, але подані в окремих статтях (напр., Орф-75, БН), оформляються за загальними правилами омонімії:

кро́ль¹ *ім. ч.* (спосіб плавання) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРС СІС СІС*

кро́ль² *ім. ч.* (крі́ль) БН (*разом із кро́ліця*)

кро́ль³ *ім. ч.* (цар, ко́роль) БН

ла́ска¹ *ім. ж.* (пещення) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС БН Ж [Гр]

Гол УНС (*при* ла́сий) УАС УРС

ла́ска² *ім. ж.* (тварина) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8
ВЗОС БН (*при ла́сица*) [Гр] УРС УРЕ УРЕС.

Оскільки порядок омонімів у різних словниках різний, у Словнику прийнято вільний порядок омонімів. Так, у слові *клуб* у СУМ і ВТС **клуб**¹ *ім. ч.* (організація), **клуб**² *ім. ч.* (клубок), **клуб**³ *ім. ч.* (стегно); в орфографічних словниках: **клуб**¹ *ім. ч.* (клубок), **клуб**² *ім. ч.* (стегно), **клуб**³ *ім. ч.* (організація); у Словнику:

клуб¹ *ім. ч.* (організація) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8
ВЗОС [Ж] УНС

(*разом з клуб*) [УАС] УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС

клуб Ж Гол УНС (*при клуб*) УАС (*разом із клуб*)

клуб² *ім. ч.* (маса диму, пилу; клубок) СУМ ВТС Орф-75
Орф-94 Орф-8

ВЗОС [Ж] [Гр] Гол (мн.) [УАС] УРС (у мн.)

клуб³ *ім. ч.* (стегно) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8
ВЗОС [Ж] [Гр] УНС [УАС] УРС (*розм.*);

міна¹ *ім. ж.* (гримаса) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8
ВЗОС Ж Гол УНС

УАС УРС СІС ССІС [УРЕ]

міна² *ім. ж.* (снаряд) СУМ ВТС [Гр] УНС УРС СІС ССІС
[УРЕ] УРЕ (мн.)

УРЕС (мн.)

міна УНС

міна³ *ім. ж.* (обмін) СУМ ВТС БН [Гр] УРС [УРЕ] УРЕС

міна Ж (*разом із міньба*) УНС УРЕ

міна⁴ *ім. ж.* (міра; монета) СУМ ВТС УРС СІС ССІС
[УРЕ]

міна⁵ *ім. ж.* (стрижень олівця) СУМ ВТС УРС

міна⁶ *ім. ж.* (підземний хід) СУМ ВТС Ж.

Отже, якщо у словнику-джерелі слово оформлене як омонім, але порядок розташування омонімів не відповідає такому у словнику-джерелі, який вважаємо основним, у такому разі індекс джерела ставиться біля відповідних омонімів за значенням:

ко́лoворoт¹ *ім. ч.* (вир) СУМ ВТС [Орф-75] Орф-94 Орф-8
УНС (*разом із ко́ліворoт*) [УАС] УРС

ко́лoворoт Гол

- ко́лово́ро́т**² *ім. ч.* (інструмент; пристрій) СУМ ВТС
(разом із коловоро́т³) [Орф-75] [УАС]
ко́ловорот Гр (*при* ко́ловоро́ті)
ко́ловорот Орф-94 Орф-8 ВЗОС
ко́лово́ро́т УРС УРЕ
- ко́лово́ро́т**³ *ім. ч.* (ворота) СУМ (*заст.*) ВТС (*тс; при*
коловоро́т²)
[Орф-75] Орф-94 Орф-8 ВЗОС
ко́ловорот УРС (*заст.*)
- ку́пина**¹ *ім. ж.* (на болоті) СУМ ВТС Орф-94 Орф-8 ВЗОС
[Ж] УРС
купи́на і ку́пина Орф-75
купи́на [УАС]
- купи́на**² *ім. ж.* (рослина) СУМ (*заст.*) ВТС (*тс*) Орф-95
Орф-94 Орф-8
ВЗОС [Ж] Я [УАС] УРС УРЕ УРЕС.
Слова, які мають однакове зовнішнє оформлення, але різні
значення в різних словниках, у Словнику представлені як омоніми:
- монопо́ль**¹ *ім. ч.* (монополія) СУМ (*розм.*) Орф-94 Орф-8
ВЗОС УНС (*при*
моноло́г) УАС (*при* монополіза́ція)
- монопо́ль**² *ім. ч.* (елементарна частинка) ВТС ССІС;
мандари́нка¹ *ім. ж.* (птах) ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8
ВЗОС УРЕ УРЕС
- мандари́нка**² *ім. ж.* (плід) УНС;
маля́рка¹ *ім. ж.* (*жін. до* маля́р) СУМ УНС (*при* маля́р) Гр
УАС УРС
маля́рка Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС
- маля́рка**² *ім. ж.* (приміщення) ВТС;
ми́литися¹ *дієсл. недок.* (намилюватися) СУМ ВТС [Гр]
УНС (*при* мили́ння)
[УАС]
- ми́лі́тися УРС
- ми́литися**² *дієсл. недок.* (зжалюватися; помилятися) БН Ж
(*при* мили́ти²) [Гр] [УАС];
- ми́шкати**¹ *дієсл. недок.* (мишкувати) СУМ (*діал.; при*
мишкува́ти) ВТС (*тс*)

Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Гр УАС (разом з мишкувати)
УРС (діал.; разом із мишкувати)

ми́шкати² дієсл. недок. (баритися; проживати) БН;

іва́нчик¹ ім. ч. (рослина) Гр

іва́нчик² [ім. ч.] (птаха) Я.

У різних словникових статтях подаються лексико-граматичні омоніми (однокореневі і формально тотожні слова) у разі великої розгалуженості, ускладненості семантичної структури у межах кожної з таких частин мови:

і² спол. СУМ (разом з й) ВТС (мс) Ж Гр (разом з й²) Гол УНС
УАС УРС (разом із й)

і³ част. СУМ (разом із й) ВТС (мс) УРС

і⁴ виг. СУМ ВТС Гр УАС УРС

і-і! СУМ (при і⁴) ВТС (мс)

і-і-і! СУМ (при і⁴) ВТС (мс).

У статтях із продуктивними компонентами слів також відзначаються омонімічні відношення:

авто¹... (у знач. автомобільний) СУМ

авто²... (у знач. автоматичний) СУМ

авто³... (у знач. самохідний) СУМ

авто⁴... (у знач. свій, власний або само...) СУМ.

При лексико-граматичній омонімії (наявності у структурі слів значень (відтінків), належних до різних лексико-граматичних розрядів) подаються дві і більше вказівки на частиномовну характеристику слова:

а) у межах однієї реєстрової позиції (якщо одиниці є формально тотожними, а система позначок не ускладнена):

ме́рлий прикм., ім. ч. СУМ (розм., рідко) ВТС (мс) Орф-75 (прикм.) Орф-94 (прикм.) Орф-8 (прикм.) ВЗОС (прикм.) ОЕ (прикм.) Ж (прикм.) Гр (прикм.) УАС УРС (розм.)

ка́рний прикм., ім. ч. СУМ ВТС Орф-75 (прикм.) Орф-94 (прикм.) Орф-8 (прикм.) ВЗОС (прикм.) Гр (прикм.) Гол (прикм.) УНС УАС (прикм.) УРС

ка́рний Ж (прикм.)

бі́тий дієприкм., прикм. СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Гр Гол

ін-кв́арто *присл., ім. невідм. с.* СУМ ВТС Орф-75 [СІС: *ім.*] [ССІС]

віза́ві *присл., ім. невідм. ч. і ж.* СУМ Орф (*незм., невідм. ч. і ж.*) [СІС: *ім.*]

відо́мо *пред., вст. сл.* СУМ Гр (*присл.*) [Гол]

бага́то *присл., числ., ім.* СУМ [Орф.: *числ., ім.*] Гр (*присл.*) [Гол: *числ., ім.*];

б) у формі статті багатозначного слова (якщо такі одиниці є формально нетотожними):

земновóдний 1. *прикм.* СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС

2. *ім. земновóдні мн.* СУМ (*при прикм.*) УРЕ;

здава́тися *дієсл. недок. 1.* СУМ

2. *вст. сл. зда́ється;*

в) у формі статті багатозначного слова (якщо при формальній тотожності різних лексико-граматичних значень система позначок у межах однієї позиції надто ускладнена):

ко́мі *ім. невідм. мн. (народ), ч. і ж. (особа)* Орф-94 Орф-8 ВЗОС СУМ (*невідм.*) ВТС (*невідм., ч., ж. і мн.*) [СУМ: *невідм.*] Гол УРС (*невідм. мн.*) УРЕ (*разом із комі-зиряни*) УРЕС (*тс*)

2. *ім. невідм. ж. (мова)* Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРЕ УРЕС [Гол]

3. *прикм. незм. (стос. до народу й мови)* Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРС УРЕ~ УРЕС~.

Оскільки значення омонімів у Словнику мають допоміжний (розрізнявальний) характер, вони наводяться якомога стисліше. Тлумачення омонімів береться з тих словників, де його викладено найстисліше і найінформативніше. При багатозначності омонімів у Словнику відображено одне з усіх наявних у словнику-джерелі або те, яке зафіксоване в усіх словниках:

бал¹ *ім. ч. (вечір із танцями)* СУМ

бал² *ім. ч. (одиниця виміру)* СУМ;

каба́ла¹ *ім. ж. (рабство)* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Ж Гол УНС

УАС УРС ССІС УРЕ УРЕС

каба́ла² *ім. ж. (кабалістика)* ВТС [Ж] УРС ССІС

каба́ла

Ж Гр УНС УАС

лох¹ *ім. ч.* (кущівник) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС*
[Ж] Гр УРС

(*діал.*) УРЕ УРЕС

лох² *ім. ч.* (риба) СУМ ВТС УАС УРС

лох³ *ім. ч.* (жадняга; простак) ВТС [Ж].

Якщо значення якого-небудь багатозначного омоніма ширше, ніж наведене у Словнику тлумачення, у такому разі після тлумачення додаються слова *і т. ін., тощо*:

мітити¹ *дієсл. недок.* (ставити мітку) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС*

Гр УНС [УАС] УРС

мітити² *дієсл. недок.* (цілитися *і т. ін.*) СУМ ВТС
[УАС] УРС

мітити Ж;

мітчик¹ *ім. ч.* (той, хто мітить *тощо*) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС* [УРС]

мітчик² *ім. ч.* (інструмент для гвинтового нарізування) СУМ ВТС [УРС] УРЕ УРЕС.

При розкритті омонімів у Словнику дається:

а) вказівка на частину мови (при різночастиномовній омонімії) або комбінована форма викладення:

на¹ *прийм.* СУМ ВТС

на² *част.* СУМ (*розм.*) ВТС (*мс*)

на³ *виг.* (вираження подиву) СУМ ВТС

на⁴ *виг.* (підкликання собаки) СУМ ВТС

світло¹ *ім. с.* (промениста енергія) СУМ

світло² *присл., пред.* СУМ;

б) вказівка на сферу застосування (якщо цього достатньо):

матрикс¹ *ім. ч.* (у друкарстві) ВТС ВЗОС [Ж] СІС

матрикс² *ім. ч.* (біол.) ВТС [Ж];

метрика¹ *ім. ж.* (літ., муз *і т. ін.*) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС* [УАС] УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС

метрика² *ім. ж.* (свідectво про народження) СУМ (*заст.*) ВТС (*мс*) БН Ж Гр УНС [УАС] УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС

метрика³ *ім. ж.* (мат.) ВТС УРС;

в) вказівка на однокореневі повні синоніми (як вони виділені у словниках-джерелах):

навісний¹ *прикм.* (навішуваний) СУМ ВТС [Орф-75]

навісний² *прикм.* (навіжений) СУМ ВТС [Орф-75];

невіданий¹ *дієприкм.* (неопублікований) СУМ ВТС

невіданий² 1. *дієприкм.* (небачений) СУМ ВТС;

освічувати¹ *дієсл. недок.* (освітлювати) СУМ (рідко; разом з освітіти)

освічувати² *дієсл. недок.* (навчати тощо) СУМ (рідко; разом з освітіти);

г) вказівка на фразеологізм, якщо один з омонімів належний до якого-небудь фразеологізма чи сталого словосполучення:

косовий¹ *прикм.* (до коса¹) СУМ ВТС Орф-94 ВЗОС
косовий Орф-75

косовий² 1. *прикм.* (до коса²) СУМ ВТС [Ж] УРС

2. *ім.* косова ж. Ж (*при прикм.*)

косовий³ *прикм.* (тільки в ССС: **косовий сажень**) СУМ [Ж] (тс; *при косовий*)

монопóль¹ *ім. ч.* (монополія) СУМ (розм.) Орф-94 Орф-8 ВЗОС УНС (*при*

монолог) УАС (*при монополізація*)

монопóль² *ім. ч.* (елементарна частинка) ВТС ССІС;

одинце́м¹ *присл.* (у виразі: **о́дін одинце́м**) СУМ (*при одін*)

одинце́м² *присл.* СУМ (*при одине́ць*) ВТС (*при одине́ць і окр.*);

г) вказівка на слово з твірною основою (для омонімів – похідних слів, значення яких зрозуміле з їх походження):

листовий¹ *прикм.* (до лист¹) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС [Ж]

[УНС] (*при листівка*) [УАС]

листо́вий Гр

листовий² *прикм.* (до лист²) СУМ ВТС [Ж] Гр [УНС (*при листівка*)] [УАС]

УРС УРЕ УРЕС;

назу́блюватися¹ *дієсл. недок.* (пас. до назу́блювати) СУМ ВТС

назу́блюватися² *дієсл. недок.* (пароститися, проростати) СУМ ВТС;

д) омоніми – віддієслівні іменники тлумачаться за зразком:

накида́ння¹ *ім. с. (дія за знач. накида́ти¹)* СУМ ВТС
накида́ння² *ім. с. (дія за знач. накида́ти²)* СУМ ВТС;
обвіюва́ння¹ *ім. с. (дія за знач. обвіюва́ти¹)* СУМ ВТС
обвіюва́ння² *ім. с. (дія за знач. обвіюва́ти²)* СУМ ВТС;
біг¹ *ім. ч. (дія за знач. бігти)* СУМ ВТС (*мс*)
біг² *ім. ч. (мс бог)* СУМ (*рідко; при бог*) ВТС (*мс*);

Якщо слово у Словнику подно не як омонім, а як багатозначне, яке охоплює усі значення омонімів словника-джерела, то індекс такого джерела з омонімією супроводжено спеціальною позначкою праворуч угорі – арабською цифрою, що вказує на кількість омонімів у ньому:

листопа́д *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС БН Гр Гол² УНС УАС УРС² УРЕ² УРЕС²;

миротво́рний *прикм. (заспокійливий)* СУМ (*заст.*) ВТС (*мс*) Орф-75 Орф-94 Орф-8;

ВЗОС Ж² (*разом із миротво́рчий*) Гр УНС (*при миротво́рець*) УАС (*при миротво́рець*) УРС (*заст.*).

Так само оформляються омоніми словників-джерел, які в Словнику відповідають значенню тільки одного з омонімів омонімічної групи:

ку́ля СУМ² ВТС² УРС²

ку́ля¹ *ім. ж. (геометричне тіло; у зброї)* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС БН [Ж] [Гр] Я Гол (*у мн.*) УНС (*у мн.; при кулі і окр.*) [УАС] УРС УРЕ² УРЕС²

ку́ля² *ім. ж. (милиця)* СУМ (*діал.*) ВТС (*мс*) [Ж] [Гр] [УАС] УРС (*діал.*)

Омонімію збережено й у Словнику, якщо основний словник не розкриває усіх значень омонімічного блоку словника-джерела.

Якщо ж основний словник не розкриває усіх значень омонімічного блоку словників-джерел, тоді омонімія зберігається й у Словнику:

ко́та¹ *ім. невідм. (народ)* ВТС

ко́та² *виг. Ж* Гр УНС

кота́ УАС;

кльош¹ 1. *ім. ч. (особливий крій одягу)* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС УРС ССІС

кльо́ша *ж.* Гол (*разом із кльоші*)

кльо́ші *мн.* Гол (*при* кльо́ша)
 2. *прикм. незм.* СУМ ВТС
кльош² *ім. ч.* (затінювальне скло) УНС (*разом з* кльо́ша)
 УАС (*разом з* кльо́ша)

кльо́ша *ж.* УНС УАС;
ку́тер¹ *ім. ч.* (машина для подрібнення фаршу) ВТС
Орф-8 ВЗОС
ку́тер² *ім. ч.* (тендер) ВТС
ку́тер³ *ім. ч.* (катер, шлюпка) УНС УАС (*разом з* кáтер);
лаба́з¹ *ім. ч.* (приміщення для зерна) СУМ (*заст.*) ВТС (*тс*)

Орф-8 ВЗОС УРС
лаба́з² *ім. ч.* (мисл.) ВТС
 ла́баз Ж
лаба́з³ *ім. ч.* (рослина) Гр .

Неомонімічні назви в Словнику не тлумачаться. Стислими семантичними поясненнями в дужках супроводжуються лише ті слова, що потребують пояснення, тобто якщо поряд або поблизу знаходяться слова:

1) однакові за написанням, але з різним наголосом (омографи):

о́кісний *прикм.* (до о́кіст) СУМ ВТС... / **окі́сний** *прикм.* (до окі́стя) СУМ ВТС...; **ма́зка** *ім. ж.* (штукатурка) СУМ (*розм., рідко*) ВТС (*діал.*) Орф-8 ВЗОС.../ **мазка́** *ім. ж.* (кров) СУМ (*розм.*) ВТС (*тс*) Орф-8 ВЗОС...; **мали́нівка** *ім. ж.* (птах) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС.../ **малині́вка** *ім. ж.* (наливка) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...; **ма́ца** *ім. ж.* (у друкарстві) Орф-75.../ **маца́** *ім. ж.* (обрядовий хліб) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...; **ме́та** *ім. ж.* (угода) ВЗОС.../ **ме́та** *ім. ж.* (ціль) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...; **мо́шка** *ім. ж.* (одна комаха) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС.../ **мошкá** *ім. ж.* (комашня) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС;

2) слова мають різні значення і одне з них зафіксоване у формі однини, а друге – у формі множини: **кура́нт** *ім. ч.* (товкачик для розтирання) ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС.../ **кура́нти** *ім. мн.* (вежовий годинник) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС...; **майбо́р** *ім. ч.* (звання) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС.../ **майбо́ри** *ім. мн.* (квіти) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...; **майбо́рці** *ім. мн.* (тс. майбо́ри) СУМ

ВТС Орф-8 ВЗОС...; **марш**¹ *ім. ч.* (хода в строю; муз. твір тощо) СУМ ВТС... / **ма́рші** *ім. мн.* (прибережні луки) ВТС Орф-8 ВЗОС...;

мікропо́ра *ім. ж.* (підощва) ВТС Орф-8 ВЗОС Орф-8 ВЗОС... / **мікропо́ри** *ім. мн.* (найдрібніші пори) ВТС...; **ні́мка** *ім. ж.* СУМ (*при німці*) ВТС (*тс*)... / **ні́мки** *ім. мн.* (родина комах) ВТС...; **ні́чніці** *ім. мн.* (безсоння) СУМ ВТС... / **ні́чніця** *ім. ж.* (метелик) СУМ ВТС...; **нове́ла** *ім. ж.* (худ. твір) СУМ ВТС... / **нове́ли** *ім. мн.* (муз. п'єса) ВТС...;

3) якщо загальний іменник може бути сприйнятий як власна назва:

іва́но́к *ім. ч.* (рослина) Гр... / іва́нок УНС...; **кочубе́й** *ім. ч.* (орн.) Гр УАС (*разом із кочубе́йка*) ...; **лібе́рія** *ім. ж.* (*тс* лівре́я) СУМ (*заст.*) ВТС (*тс*) УНС...; **максі́м** *ім. ч.* (кулемет) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...; **мала́га** *ім. ж.* (сорт вина) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...; **ма́льта** *ім. ж.* (бітум) ВТС...; **манче́стер** *ім. ч.* (тканина) СУМ (*заст.*) ВТС (*тс*) Орф-8 ВЗОС...; **ма́ре́на** *ім. ж.* (картина) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС...; **не́стор** *ім. ч.* (птах) ВТС та при потребі в деяких інших випадках, напр.:

4) близькі за звучанням слова, які різняться лише однією літерою:

лагу́н *ім. ч.* (ємність) БН Гр... / **лагу́н** *ім. ч.* (стовбур дерева) Гр...; **макролі́д** *ім. ч.* (антибіотик) ВТС (*мн.*)... / **макролі́т** *ім. ч.* (знаряддя) ВТС (*мн.*) Орф-8 ВЗОС...; **метиза́ція** *ім. ж.* (схрещення тварин) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС... / **метиса́ція** *ім. ж.* (схрещення рас) ВТС Орф-8 ВЗОС...; **метропо́лія** *ім. ж.* (місто-держава) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...; **митропо́лія** *ім. ж.* (володіння митрополита) СУМ ВТС Орф-8 ВЗОС...;

5) близькі за звучанням слова з різних сфер, ужиті у формі множини:

мікроспори́ди *ім. мн.* (алергічні висипи при мікроспорії) ВТС ВЗОС... / **мікроспори́дії** *ім. мн.* (тип безхребетних тварин) ВТС Орф-8 ВЗОС...;

6) при різному наголошуванні в тлумачних і орфографічних джерелах, коли в останніх важко стверджувати, що це одне і те саме слово:

кремена́ *ім. ж.* (бот.: білокопитник) СУМ ВТС... / кремена́ Орф-8 ВЗОС Орф-94...;

7) при назвах, що пишуться з великої і малої літери:

кобза́р (музикант) і **Кобза́р** (про Т.Г.Шевченка) *ім. ч.*

Орф-8 ВЗОС Ж Гол УНС (*окр.*) УАС (*окр.*)

УРЕ УРЕС (*мн.*) .../ кобза́р СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 УНС УРС.../ кобза́рь БН Гр...; **каменя́р** (робітник) і **Каменя́р** (про І.Я.Франка) *ім. ч.* Орф-94 Орф-8... / каменя́р СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Ж (*разом з каменя́рський*) Гр Гол УНС УАС УРС...; **крипто́н** (проста речовина) і **Крипто́н** (елемент) *ім. ч.* ВЗОС... / крипто́н СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8...;

8) при діалектному слові, особливо якщо воно у словниковій статті фіксується як в однині, так і в множині: **кре́плики** *ім. мн., зах.* (пиріжки) ВТС ВЗОС .../ кре́плик *ч.* ВТС (*при кре́плики*)...;

9) різні за значенням слова з подвоєнням приголосних:

каре́та *ім. ж.* (повіз) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС Гр Гол УНС УАС УРС УРЕС... / **каре́тта** *ім. ж.* (черепаха) Орф-94 Орф-8 ВЗОС...; **мезофі́л** *ім. ч.* (організми) ВТС (*мн.*) Орф-94 Орф-8 ВЗОС СІС ССІС УРЕ.../ **мезофі́лл** *ім. ч.* (м'якоть листа рослин) ВТС...;

10) близькі за звучанням однокореневі слова: **козаче́нко** *ім. ч.* (син козака) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-8 ВЗОС... / **коза́ченько** *ім. ч., нар.-поет. (пестл. до коза́к)*

СУМ Орф-8 ВЗОС;

11) слова, які мають різне значення і різняться родовим закінченням: **кюве́т** *ім. ч.* (канава) ... **кюве́та** *ім. ж.* (ванночка).../ **кюве́тка** *ім. ж.* (кювета)...; **метапла́зм** *ім. ч.* (лінгв.) ВТС.../ **метапла́зма** *ім. ж.* (біол.) ВТС Орф-8 ВЗОС...; **міма́нс** *ім. ч.* (мімічний ансамбль) ВТС Орф-8 ВЗОС... / **міма́нса** *ім. ж.* (одна з систем індійської філософії) ВТС...;

12) деякі похідні прикметники:

лабрадо́ровий *прикм.* (до лабрадо́р).../ **лабрадо́рський** *прикм.* (до Лабрадо́р)...

Якщо окремі значення полісемічного слова мають різну фонетичну або граматичну форму, наприклад, належать до різних лексико-граматичних розрядів, це також відображається у словнику:

мамо́на *ім. 1. ч.* (бог наживи) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94Орф-8 ВЗОС

2. ж. (жадібність) СУМ ВТС;

мандрьоба *ім. 1. ч. і ж.* (волоцюга) СУМ ВТС Орф-75
Орф-94 Орф-8 ВЗОС

2. *ж.* (розпусна жінка) СУМ ВТС.

Робота над Словником щойно розпочалася. Можна припустити, що у процесі укладання словникових статей з'являтимуться певні труднощі, пов'язані із значною джерельною базою словників, створених на своїх, тільки для них характерних, засадах. А це, у свою чергу, закономірно спричиниться до уточнень і доповнень до Інструкції, зокрема щодо омонімії і тлумачної частини Словника.

Джерела

БН	Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. – К., 1966.
ВЗОС	Великий зведений орфографічний словник / Укл. В.Т.Бусел, М.Д.Василега-Дерибас, О.В.Дмитрієв, Г.В.Латник, Г.В.Степенко. – К., 2003.
ВТС	Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2007.
Гол	Голоскевич Г. Правописний словник. – К., 1930 (або: Нью-Йорк ... Львів, 1994).
Гр	Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б.Грінченка. – К., 1907 – 1909.
Ж	Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2-х т. – Львів, 1886.
ОЕ	Орфоепічний словник української мови: В 2-х т. / Уклад. М.М.Пешак, В.М.Русанівський, Н.М.Сологуб, В.В.Чумак, Г.М.Ярун. – К., 2001.
Орф-75	Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І.Головащук, Т.В.Зайцева, І.С.Назарова, М.М.Пешак, В.М.Русанівський. – К., 1975.
Орф-94	Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І.Головащук, М.М.Пешак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К., 1994.
Орф-2008	Український орфографічний словник / Уклад. В.В.Чумак, І.В.Шевченко, Л.Л.Шевченко, Г.М.Ярун. – Вид. 7-е. – К., 2008.
СІС	Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1986.

ССІС	Сучасний словник іншомовних слів / Уклад. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К., 2006.
СУМ	Словник української мови: В 11-и т. – К., 1970-1980.
УАС	Українсько-англійський словник / Уклад. К.Андрусишин і Я.Кретт. – Саскатун (Канада), 1990.
УНС	Українсько-німецький словник / Уклад. З.Кузеля і Я.Рудницький. – Лейпциг, 1943.
УРЕ	Українська радянська енциклопедія: В 12-и т. – К., 1977–1985.
УРЕС	Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х т. – К., 1967–1968.
УРС	Українсько-російський словник: У 6-и т. – К.
Я	Яворницький Д.І. Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. I (А–К).

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗНАКИ МОВНОЇ ЕКСПРЕСІЇ У "ЩОДЕННИКАХ" (1923–1929 РР.) СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

© **Наталія Мазур, 2010**

к. філол. н., Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Київ)
УДК 81'73.7:821161.1

У статті розкрито функціонування фразеологічних одиниць у мемуарних текстах Сергія Єфремова, розглянуто семантичні й структурно-семантичні трансформації фразеологізмів, відзначено вживання фразеологічних одиниць у функції самохарактеристики автора, характеристики інших осіб, образно-емоційної оцінки часу створення мемуарного тексту.

Ключові слова: мемуарний текст, фразеологічні одиниці, трансформація фразеологізмів, самовираження, образність, іронія.

The article deals with the functions of pphraseological units in the memoirs text of Sergej Yefremov, it is examined the semantic and structural-semantic transformations of pphraseological units. Conclusions about specific use of pphraseological units in self descriptions of the other person's, figurative and

emotional appraisal of time creation in the memoirs text has been highlighted in this article.

Keywords: memoirs text, phraseological units, transformations of phraseological units, self expressed, figurativeness, irony.

Мемуарні тексти, у яких спостерігаємо виразний струмінь розмовного стилю, насичені емоційно-експресивними фразеологічними зворотами. Особливістю функціонування фразеологізмів є відтворення національно-культурного компонента в авторському висловлюванні. Автор не обмежує себе стилістично нейтральними висловами, оскільки він пише для себе. У мемуарних текстах С. Єфремова простежуємо активізацію фразеологічних одиниць, які передають переважно негативну оцінку, що стосується явищ, подій і конкретних осіб.

Загальновідомо, що фразеологізми відтворюються як усталені цілісні одиниці, проте кожна із цих одиниць, потрапляючи в авторське висловлювання, зазнає як формальних, так і змістових змін і збагачується додатковими відтінками, конотаціями. Щоденники С. Єфремова – це не тільки інформативний текст про конкретний історичний час, а й експресивне висловлювання про емоційний стан, настрій автора. У його мовотворенні зринають усталені народнорозмовні вислови, як, скажімо, *досить, по саме нікуди*, що вживається замість оцінної лексики *багато*, напр.: “17 квітня 1924 р. Тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й своєї роботи *досить, по саме нікуди*, – до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не розбираю...” [3: 113]; “10 травня 1928 р. В живі очі бреше .. і не стямиться: адже ж коли він висунув Тимченка, то тоді голову вже було обрано. Навіщо чоловік бреше і кому потрібна його *брехня*, та ще такими *білими нитками шита?*” [3: 630].

Значення “повільно, погано і т. ін. (щось відбувається, робиться)” передається ФО *як (наче, ніби і т. ін.) мокре горить* [7: 402]. Саме цей фразеологізм функціонує у тексті у двох таких варіантах: *робиться, як мокре горить* [3: 101]; *робота посувалась, як мокре горить* [3: 300].

Емоційна образність фразеологізмів звична у контекстах, що містять самохарактеристику оповідача: *роблю, як каторжник* [3: 94]; *працював, як чорний віл* [3: 178]; *а то хоч світ за очі тікай – так*

допікає безгрошів'я [3: 273]; *махнув на це рукою* [3: 52]; *в мене й руки пускаються* [3: 94]. Зауважимо, що загальнономовний словник фіксує цю фразеологічну одиницю в іншій формі *руки опускаються, опустилися у кого*: "хто-небудь впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось" [7: 624]. Так само слугують авторові ФО, коли він характеризує дію, стан інших осіб, напр.: "11 липня 1928 р. Ввечері засідання, присвячене пам'яті Яновського. Скандальне засідання... Мляві промови... Не любили лікарі-професіонали Яновського: *колов він їм очі* своєю безкорисною гуманною вдачею" [3: 661].

Зміст деяких ФО автор розкриває у тому самому висловлюванні, використовуючи пояснення після двокрапки, на зразок: "28 лютого 1926 р. Пише ще Д.Дорошенко про університетську історію в Польщі. Студинський, як виявляється, таки дійсно рук доложив до цієї історії, а як побачив що зле, то зараз *умив руки*: знать нічого не знаю!.." [3: 348]; "19 жовтня 1927 р. Заходив Студинський. Почуває себе, видко, *як собака в човні*: крутиться, в вічі не дивиться, солоденьким голоском розмовляє... Даремно! Краще б не заходив" [3: 535].

Іронічний зміст вкладає автор у ФО *лижуть халяви у закордонних капіталістів* [3: 145], тобто "підлабузнюються до когось, догоджають комусь, принижують власну гідність, підлещуються" [7: 333]. Обурення діями певних осіб передає автор ФО *з губи халяву звикли робити і роблять систематично* [3: 149], тобто "не виконують своєї обіцянки, обдурюють" [7: 601]. Таку саму характеристичну функцію виконує фразеологізм *пальцем кивнути не хочуть* [3: 155], тобто "зовсім нічого не хочуть зробити" [7: 290]. ФО *ні пари з уст* [3: 69, 300, 578] у контекстах С.Єфремова має значення "мовчали, не виступали, не повідомляли".

Народнорозмовне джерело фразеології простежуємо у висловах: *боком вилазить* [3: 175]; *навіть усом не моргнувши* [3: 64]; *насипали їм на хвіст соли* [3: 343, 457, 458]; *з чужоземними делегатами возились як з писаною торбою* [3: 280]; *занадто ародно розм того духу напущено – аж плъці знать* [3: 48, 261]; *тепленьке місце знайшли* [3: 345]; *п'ятами накивали* [3: 112]; *газети б'ють на сполох* [3: 253]; *пошити в дурні тих...* [3: 187]; *"умиють руки"* [3: 698]; *курці нема де клюнути* [3: 427]; *зайти в глухий кут* [3: 199, 278].

Спільним мотивом об'єднано фразеологізми *набалакати сім мішків гречаної вовни, наварити каші* тощо. Ужиті в одному контексті, вони підсилюють зневажливе ставлення до тих, про кого йдеться, пор.: “21 січня 1926 р. Починають з'їздитися на сесію Укрнауки, що призначена цим разом у Києві, при Академії. Приїдуть, *набалакають сім мішків гречаної вовни*, наколотять, спинять на тиждень-два роботу, та й поїдуть собі. А нам потім *доведеться ту кашу їсти, що вони тут наварять*. Між іншим, справу з реформою Академії не буде порушено. [3: 329].

Згаданий словник не фіксує ФО *мов горохом об стінку*, що має значення “залишати без уваги, не реагувати”. Саме це значення реалізується у контексті С.Єфремова: “2 лютого 1924 р. Халатність і неакуратність, що межують з злочинством. Це просто щось нечуване, – ота незрозумілива брехливість! І тим паче, що я поясняв, яку вагу ті речі [книжка (виправлена) та рукопис] мають для автора [В. Дебагорія-Мокрієвича], що на них покладав, між іншим, і надії матеріальної натури. І все ж – *мов горохом об стінку!*” [3: 67].

Досліджувані тексти С.Єфремова дають підстави уточнити значення ФО *тепла компанія*. Словник слушно зауважує із стилістичною позначкою *іронічне*, що це “група знайомих людей, які разом пиячать, гуляють, розважаються і т. ін.” [7: 306], однак, контексти С.Єфремова засвідчують вживання цього фразеологічного вислову у цілком нейтральному значенні, пор.: “24 жовтня 1926 р. Увечері в невеликій, але *теплій компанії* у Руліна одсвятковано моє 50-ліття” [3: 420]; “21 жовтня 1926 р. Тепер Кримський боїться, що Грушевський випрохає спеціальне асигнування на Студинського, і той таки пролізе до Академії. Я заспокоюю його: подякуємо Комісаріятові за нову посаду академіка і виберемо – не Студинського. Та й по всьому! *Тепла компанія* забула, що вибори все ж у руках Відділу, а тут Грушевський більшості ще не має” [3: 418–419]. Якщо в першому контексті ФО передає значення “друзі, близькі, товариші”, то в другому це група людей, об'єднаних якимось спільним інтересом.

Індивідуальне переосмисленні загальновживаного фразеологізму засвідчує його потенційний багатоплановий зміст, який може бути реалізований у контексті з протилежним оцінним значенням. Одна з провідних тем “Щоденників” С.Єфремова – це

відтворення становища в Академії наук, характеристика, оцінка міжособистісних стосунків. У цьому контексті емоційно-експресивну функцію виконують ФО, виступаючи засобом безпосереднього вираження емоцій автора, його іронічної, в'їдливої оцінки тощо. Цій функції слугують ФО: *сам нечистий ногу зломить* [3: 349]; *діагнози бувають вилами по воді писані* [3: 180]; *можемо погрузнути в болото по самі вуха* [3: 161]; *волосся догори лізе* [3: 238]; *такий жанр вже боком людям вилазить* [3: 247]; *всю українську науку в жмені держить* [3: 185]; *справжній демократизм біля них і не ночував* [3: 195]; *воно [мистецтво] й не ночувало тут* [3: 407]; *кропив'яне насіння* [144]; *рвуть на частки* [3: 142]; *такий втомлений, що хоч викрути* [3: 41-42]; *робота плавом пливе на мене* [3: 451]; *на тонку, видно, пряде* [3: 167]; *цензура дихнути не дає* [3: 40]. Перелічені ФО вживаються у значеннях, що зафіксовані в загальномовному словнику. Зафіксовані у текстах С.Єфремова фразеологізми, що характеризують людину та її емоції, належать до найчисленнішої ідеографічної групи ФО на позначення якостей людини, зокрема, морально-етичних, фізичних та психічно-емоційних станів тощо [5].

Уведення ФО в текст нерідко супроводжується її семантичною та структурно-семантичною трансформацією. Серед різновидів структурно-семантичних трансформацій розрізняють такі стилістичні прийоми: "1) лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку; 2) поширення фразеологізму; 3) фразеологічний натяк; 4) контамінація фразеологічних одиниць; 5) еліпсис фразеологізму" [2: 56].

Узагальнено-цілісне значення ФО реалізується у можливих варіантних формах фразеологізмів. Зафіксовані в текстах С.Єфремова ФО репрезентують варіативність загальномовних фразеологізмів. Виділено окрему групу ФО, які відрізняються від зафіксованих словникових одиниць формою одного із компонентів або становлять варіанти, трансформації загальновідомих фразеологічних висловів. Так, до загальномовного ФО *на комариний ніс* "дуже мало, незначною мірою" [7: 437] зафіксовано вислів *листи всі на комарів носок*: "4 липня 1926 р. Правда, листи всі на комарів носок, - на зразок тих "телеграм", що писав Куліш при кінці віку" [3: 391].

До ФО *топтати/протоптувати стежку* [7: 716] відзначаємо варіантний вислів у контексті: “21 жовтня 1926 р. А, здається, справа з тим дурнем та льокаєм [Студинським] простіша. Я бачив, що він тут вкупі з своїм теперішнім патроном Грушевським промітає собі стежку до Академії, але не знав, до чого воно вже дійшлося” [3: 418].

Два ФО *танцювати під дудку чию* [7: 707] і *лити воду на млин чий* [7: 336] мають контекстуальні відповідники, напр.: “2 листопада 1927 р. А добродушний французький буржуа благословляє цей союз, в своїй наївності може навіть і не гадаючи, під чию сопілку скаче й на чий млин воду жене” [3: 541].

Загальнономовна ФО варіюється також у контексті, пор.: “9 січня 1928 р. Колядки в Софії. Народу повнісенько роз, так що не те яблуку – гороху ніде впасти” [3: 574] та “дуже багато людей, надзвичайно людно” передається ФО *‘голіці (яблуку, яблукові) ніде впасти* [7: 126].

Так само вкладає свій зміст С. Єфремов у близький до фразеологізму вислів *щодня як у казані*: “Липень 1923 р. Знов ремонт, дрова на зиму і всяка інша чортовщина. Щодня як у казані і кінця тому не видно” [3: 41]. Словник не фіксує такої ФО, хоч її фразеологічний зміст підтримується частотою вживання в усній мовній практиці. До ФО тяжіє зафіксований вислів *води налити*: “28 лютого 1929 р. Цензура дозволила “Городянку” з моєю статтею. Правду казавши, не сподівався. Виходить, що іноді корисно буває “води налити”” [3: 740–741]. Невипадково С. Єфремов, відчуваючи фразеологізацію розмовного вислову *води налити*, бере останній у лапки. Фразеологізація його підтримується вживанням слова *вода* у переносному розмовному значенні, що його фіксує загальнономовний словник *перен., розм.* “Непотрібні, безмістовні фрази і т. ін. у викладі матеріалу; багатослів’я” [6, I: 716].

До фразеологізмів можна залучити вислів *мов маком засіяне*: “7 листопада 1925 р. Я просидів цілий день дома, кінчаючи коректу Шевченкового Щоденника. Аж очі від цієї коректи вилазять. Доводиться часто з лупою дивитися до дрібісенького писання (на фотографії, хоча воно і в оригіналі *мов маком засіяне*)” [3: 298]. Значення названого вислову “списаний дрібними літерами аркуш

паперу” підтверджується наведеним контекстом. СФУМ цього звороту не фіксує, хоч він часто вживається в усній мові.

Як варіанти загальнономовних ФО розглядаємо вислови: *тільки мокреньке може лишитися від чогось, грізні накази гудуть як у порожню бочку, Пилипом із конопель раз у раз вискакує*, що функціонують у таких контекстах: “23 листопада 1924 р. Що грізніші накази, то менше послуху. Кожне робить по-своєму. Комусь, видко, не хочеться випустити В[асилен]ка – і *грізні накази гудуть, як у порожню бочку*. І ефект той самий: гуде, а чого – не знати і наслідків ніякісеньких” [3: 164]; “5 березня 1926 р. Але перспектива війни, та ще проти сучасної техніки – брр... Неприятненько! *Тільки мокреньке може лишитися* від нашої пишної держави Десняків та Поліщуків” [3: 349]; “4 січня 1927 р. Шелухін, як видно, доброго собі учня [Винниченка] здобув і може тішитися, що не він один *Пилипом з конопель раз у раз вискакує*” [3: 450].

Фразеологізми з демінутивним компонентом зазнають авторської актуалізації у щоденникових записках С.Єфремова, пор.: *комарів носок, мокреньке, рядничочка*. Дослідники констатують, що „деривати із суфіксами демінутивності у фразеологізмах є виразниками як позитивної, так і негативної суб’єктивної оцінки” [4: 7].

Засвідчено низку ФО, які вживає С.Єфремов, модифікуючи загальнономовну структуру і увиразнюючи внутрішню форму або образний зміст фразеологізмів. Індивідуальну трансформацію ФО спостерігаємо в таких контекстах: “17 квітня 1926 р. Він [невдалий механізм] наскрізь, згори донизу прогнів і нікуди не годиться. І це видко всім, до останньої людини, дарма що ще й тепер – більше, ніж коли – знаходиться “услужующих”, задля кар’єри або хвилинного заробітку *ладні стелитися на рядничочку*” [3: 365]; “10 жовтня 1926 р. Це той самий Студинський, що в Галичині *стелеться перед поляками на рядничочку* і що його виключення з Академії за це на початку цього року вимагали большевики” [3: 413–414].

Оскільки “свідомість мовця пов’язує весь вираз з ідеєю, символом якої він є” [1: 102], то в мовній практиці автор звертаючись до фразеологічних джерел, зберігає узагальнену семантику, саму “ідею” фразеологізму і дозволяє собі змінювати компоненти усталеного вислову. Наприклад, семантика протиставлення *велике-*

мале, наявне у ФО робити з мухи слона, зберігається і у варіантному авторському ФО з макового зерна слона сотворить, пор.: “2 січня 1927 р. Тільки недогадливість українських большевиків позбавляє Шелухіна чести стати їхнім співробітником. А він все-таки товчеться об одвірок, не помічаючи, кому це здасться. Маніякальна голова і в зненависті своїй нічого не поїдає, а ще й з *макового зерна слона сотворить*” [3: 449].

Найчастіше видозмінюються ФО за рахунок доданих означень, напр.: “4 жовтня 1926 р. Розповідають про вчорашню ювілейну учту. Загальний голос – велика помпа (навіть до “генія” договорилися), але душі не було. Офіційне славословіє. До того ж до бочки ювілейного меду докинута кілька ложок крутого запахуцього совітського дьогтю” [3: 411].

Поширені трансформації ФО ґрунтуються на введенні загальнономовного фразеологізму в авторську синтаксичну конструкцію, в самостійне речення з актуалізованими членами – компонентами ФО, пор.: “13 грудня 1928 р. На засідання Відділу прийшло від Президії повідомлення про те, що вона перевела Студинського на штатного академіка... Усіх на Відділі це обурило... Цікаво, з якими очима прийде на Відділ Студинський? А втім – що й питати: *Сірків багато бігає, у кожного можна очей позичити*” [3: 709]. До загальнономовного словника не потрапили ФО, що мають виразне народнорозмовне походження і які використовує у емоційно-експресивних контекстах С. Єфремов: “13 лютого 1929 р. *Товчуть, мов дятли носами*, в одно і однаковими словами, – благо, штамп немудрий дано” [3: 734].

Зафіксовані в „Щоденниках” С. Єфремова фразеологічні одиниці виконують роль стилістичних засобів іронічного, сатиричного зображення, засобів самоіронії тощо. Вони виконують не лише стилістичну функцію експресивно-емоційного висловлювання, а й текстотвірну функцію, оскільки часто підсумовують, узагальнюють висловлену думку. В ідіостилі С. Єфремова ці експресивні знаки сигналізують про занурення автора в глибокі народнорозмовні джерела, з яких він черпав образне, влучне слово. Це оцінка гостро сприйманих тогочасних політичних, культурних подій, вираження особистого ставлення до конкретних

діячів і до загальної атмосфери, що панувала в тогочасному суспільстві, зокрема, в середовищі інтелігенції.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 364 с.
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
3. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ “Газета “Рада””, 1997. – 848 с.
4. Пономаренко А. Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
5. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії: автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997.
6. Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1970–1980.
7. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.

СЛОВНИК ПРИЙМЕННИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ

© Ірина Мейзерська, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374

У статті здійснено огляд основних принципів лексикографічного моделювання системи прийменників сучасної української мови у світлі функціонально-комунікативного підходу. Побудова моделі Словника передбачає доповнення та уточнення реєстру сучасних українських прийменників, а також лексикографічне опрацювання реєстрових одиниць на засадах системності з урахуванням їхньої структури, значення та функцій.

Ключові слова: система прийменників, лексикографічна модель, лексикографічний параметр.

The article outlines general principles of modern Ukrainian prepositions' lexicographic modelling based on functional and communicative approach. Creating such model includes settling the register of modern Ukrainian prepositions, adding new units to it as well as systemic lexicographical presentation of their structure, semantics and functions.

Keywords: prepositional system, lexicographic model, lexicographic parameter.

Прийменники, незважаючи на свою нечисленність, є важливими структурними елементами, що виконують функцію упорядкування висловлювання і чинять значний вплив на систему та структуру сучасної української мови. Як і будь-яка інша значуща частина мови, прийменник виступає важливим лексикографічним об'єктом і потребує розроблення на засадах системності та антропоцентризму (функціонально-комунікативного підходу). Пропонована модель словника, на нашу думку, цілісно відображає функціонування прийменникової системи сучасної української мови і може бути використана як фрагмент загальномовного тлумачного словника.

Моделювання релевантних принципів лексикографування прийменників, насамперед, має базуватися на аналізі їх структури, значення та особливостей функціонування, що лягає в основу виокремлення лексикографічних типів [1].

Здатність вступати у системні зв'язки зумовлює необхідність відображення синонімії та антонімії прийменникових конструкцій, що унаочнює ономасіологічний, комунікативний аспект номінації певного типу семантико-синтаксичних відношень за допомогою різних засобів. Теоретичним підґрунтям для моделювання прийменникової системи на засадах системної лексикографії стали положення про те, що прийменник: є службовою частиною мови, функціонуючи в межах синтаксеми як цілісної єдності; має специфічні синтаксичні функції, а саме переведення субстантива в адвербіальну [2: 54] або атрибутивну позиції; має своєрідне граматичне та лексичне значення, яке відображає зовнішні орієнтири людини у просторі, часі та інших абстрактних відношеннях; має широкі зв'язки в лексичній системі мови у парадигматичному та

синтагматичному аспектах; комплексно взаємодіє з одиницями долексемного рівня – відмінковою флексією та дієслівним префіксом; бере активну участь у творенні синтаксем, має текстотвірну функцію [4].

Під час створення Словника ми орієнтувалися на якомога повнішу репрезентацію різних структурних типів прийменників, наявних у сучасній українській мові. У ньому повно та цілісно представлено первинні прості й складні, а також давні вторинні прийменники як питомий клас, центральну вісь розвитку цієї частини мови. Цей клас є закритим і не зазнає поповнення новими одиницями. Проте поряд із ним існує відкрита підсистема вторинних одиниць різного походження та структури, яка і є джерелом постійного розвитку та розширення прийменникової семантики, системи відношень, сфер уживання, а також синтаксичної структури мови загалом. Такі одиниці поки що не мають вироблених стандартів лексикографування у загальномовних тлумачних словниках (насамперед у СУМі), на що вказує відсутність у них складених прийменників, невідповідності у лексикографуванні вторинних, похідних (здебільшого відприслівникових) прийменників, зокрема варіантних та синонімічних одиниць, відсутність прийменникового розроблення деяких омонімічних одиниць, здатних виступати не лише у функції прислівників, але й прийменників тощо.

Зіставний аналіз сучасних граматичних та тлумачних словників дав змогу встановити групу складених прийменників, які остаточно усталилися в сучасній українській мові й потребують розроблення у тлумачному словнику. Ці одиниці було додано до основного реєстру прийменників, репрезентованого у СУМі, в результаті чого одержано загальний список прийменників сучасної української мови, представлений 256 одиницями: *без, біля, близько², в (у), в ім'я, в інтересах, в (у) бік, в (у) залежності від, в (у) міру, в (у) напрямі до, в (у) порівнянні з, в (у) процесі, в (у) результаті, в (у) ролі, в (у) силу, в (у) сторону, в (у) супроводі, в (у) ході, верх², вздовж (уздовж)², вище², від, близько від, від імені, віддалік від, далеко від, залежно від, збоку від, ліворуч від, недалеко від, незалежно від, неподалеку від, неподалечку від, неподалік від, оподалік від, оподаль від, подалі від, подаль від, поодалік від, поодаль від, праворуч від, раніше від, раніш від, відносно², відповідно², внаслідок (унаслідок), во,*

вперед (уперед)², впововж (уподовж)², впродовж (упродовж)², впрост (упрост)², всередині (усередині)², вслід (услід)², всупереч (усупереч), для, до, відповідно до, не до, подібно до, впритиск (упритиск) до, впритул (упритул) до, довкіл², з (із, зі, зо), з метою, з нагоди, з приводу, з розрахунку на, згідно з, нарівні з, порівняно з, поряд з, разом з, судячи з, за, вслід (услід) за, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, слідом за, завдяки, задля, замість, заради, збоку², зверх², зверху², звиш, здовж², з-за (із-за), ззаду (іzzaду)², з-над, з-перед, з-під (із-під), з-поза, з-поміж, з-проміж, з-понад, з-поперед, з-посеред, з-серед, зсередини² (іzsередини²), ід, к (ік), кінець², коло², коштом, край², крізь, крім, круг², кругом², мимо², між, на, зважаючи на, на адресу, на базі, на благо, на випадок, на відміну від, на ґрунті, на засадах, на знак, на зразок, на користь, на кишталт, на межі, на основі, на підставі, на протигагу, на честь, на чолі, незважаючи на, навкіл², навколо², навкруг², навкруги², напереді², над, надовкола², надокола², назустріч², наокіл², наоколо², наокруг², наокруги², наперед², напереді², напередодні², наперекір², напереріз², наприкінці², напроти², навпроти², насеред, наспід², насподі², настрічу², насупроти², насупротив², недалеко², неподалеку², неподалечку², неподалік², нижче², о, об, обабіч², обаполи², обік², обіч², обіруч², окіл², окрай², окрім, окреме, округ², округи², опісля², оподалік², оподаль², опостін, опостінь, опріч, опріче, опроче, осторонь, перед (переді, передо), півперек², під, під знаком, під приводом, під час, після², по, побік², побіля, побіч², поблизу², поверх², повз (поз, поуз), повище², подовж², поза², позад², позаду², поздовж², покрай, помимо, поміж, помежи, помість², понад (понаді, понадо), пообіч², поперед², попереду², попереки², попід, попліч, попри, поряд², посеред, посередині², почерез, пред (преді, предо), при, пріч, про, проз, проміж, промеж, просто, проти, против, противно, протягом, ради, раніше, раніш, серед (середі, середу), скрізь², спереду², стосовно, супроти², супротив², у вигляді, у випадку, у відповідності до, у відповідь на, у зв'язку з, узбіч, ціною, через, шляхом, щодо.

З метою стандартизації подання матеріалу у словнику всі прийоми було систематизовано за походженням та структурою, на основі чого виокремлено три основні моделі словникової статті, або лексикографічні типи. До першого лексикографічного типу

належать однослівні прийменники (первинні і вторинні), що не мають омонімічних відповідників у інших частинах мови, тобто усі первинні прийменники або утворені з кількох первинних: *без, в (у), від, для, до, з, за, задля, крім, між (меж, межі), на, через, щодо*, похідні від інших частин мови (*внаслідок (унаслідок), всупереч (усупереч), завдяки, покрай, протягом, стосовно*), а також застигли відмінкові форми іменників, що перейшли до розряду прийменників, співвідносні з “адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими субстантивними формами” [3: 281]: *коштом, ціною, шляхом*. Їх лексикографуємо в окремих словникових статтях як прийменники.

Другий лексикографічний тип об’єднує похідні однослівні прийменники, що мають омоніми серед інших частин мови, переважно прислівників та іменників. Ці прийменники слід лексикографувати окремо від омонімічних прислівників та іменників і подавати як омоніми з відповідними індексами. До цієї групи входять такі прийменники: *близько², вище², відносно², кругом², мимо², навколо², попереду², поперек²* (омонімічні з прислівниками); *кінець², край², окрай², коло², круг²* (омонімічні з іменниками); *включаючи, виключаючи* (омонімічні з дієприслівниками); *помість²* (омонімічний з часткою, сполучником). Принципи побудови словникових статей одно- і багатозначних вторинних прийменників такі самі, як і для першого лексикографічного типу.

Третій лексикографічний тип становлять складені прийменники, розроблені в межах словникових статей первинних прийменників, що входять до їх структури, завдяки чому одиниці розчленованої будови адаптовано до традиційних принципів загальномовного тлумачного словника, а саме його орієнтації на слово (*близько від, в (у) процесі, відповідно до, залежно від, порівняно з*).

Вагомим під час укладання словника є моделювання системи параметрів, яка найповніше відображає семантичні, граматичні, парадигматичні та синтагматичні особливості прийменника як частини мови. Будова конкретної словникової статті та добір параметрів для цілісного моделювання семантичної структури, системних зв’язків, сполучуваності лексеми утворюють мікроструктуру словника. У нашому словнику всі прийменники

розроблено за системою спеціально дібраних обов'язкових і, за необхідності, факультативних параметрів. Деякі факультативні параметри можуть бути характерні для цілого лексикографічного типу. Так, омонімічний параметр було використано для всіх похідних приєменників другого лексикографічного типу, оскільки усі вони є омонімічними з твірними прислівниками. Засіб вираження цього параметра у словнику – індекс² над реєстровим приєменником. Параметрична система розроблення словникових статей приєменників у нашому словнику може бути представлена у вигляді такої таблиці:

обов'язкові параметри	факультативні параметри
1. орфографічний;	7. фонетичний;
2. категоріальний;	8. параметр самостійності / факультативності
3. граматичний;	9. параметр однозначності / багатозначності;
4. смисловий (вказівка на характер синтаксеми);	10. ареальний;
5. семантичний;	11. фразеологічний;
6. ілюстративний	12. стилістичний;
	13. синонімічний;
	14. антонімічний;
	15. омонімічний;
	16. лексична сполучуваність

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2 т. / Ю. Д. Апресян. – Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т. 2. – 767 с.
2. Вихованець І. Р. Приєменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
3. Граматика української мови / [О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський]. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
4. Загнітко А. П. Приєменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2007. – Вип. 15 – С. 120–131.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У СУЧАСНИХ СЛОВНИКАХ

© Ольга Миرونюк, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК

У статті стисло подається виклад найпоширенішої кваліфікації дієприкметників у сучасному українському та російському мовознавстві. Відповідно до граматичної сутності дієприкметників розглядаються особливості їх перекладу з російської мови на українську та подаються зразки їх лексикографічного оформлення у сучасних словниках.

Ключові слова: дієприкметник, прикметник, дія, ремарка, лексикографічне оформлення.

The paper presents concisely the most common classification of participles in modern Ukrainian and Russian linguistics. In accordance to the grammatical nature of the participles the peculiarities of their Russian to Ukrainian translation is considered. The examples of their lexicographic presentation in modern dictionaries are made.

Keywords: participle, adjective, action, marginal note, lexicographic.

Значну цікавість для перекладу з російської мови на українську і лексикографічне оформлення (далі ЛО) у словниках становить такий особливий клас слів, як дієприкметник (далі Д). Для кращого розуміння і подання матеріалу, уточнимо його граматичну природу. На теперішній час в українському мовознавстві існує три кваліфікації Д-ка:

- 1) Д – дієслівна форма;
- 2) Д – прикметник дієслівного походження;
- 3) Д – окреме утворення, що займає проміжне місце між дієсловом і прикметником, тобто це своєрідний гібрид, що поєднує ознаки обох цих частин мови [2: 146]. Відповідно до цієї кваліфікації Д розглядається як у сфері прикметника, так і в сфері дієслова [2: 146–150, 286–288].

Д визначають також як “вербоїд”, якому властиві ознаки дієслова і прикметника [3: 153]. Деякими дослідниками

підкреслюється саме роль означення – атрибута, яку виконує Д у реченні [1: 99].

У російській мові Д (*причастие*) визначають як дієслівно-іменну форму, що позначає дію, яка приписується особі або предмету як їх ознака, або як їх властивість, що проявляється у часі [5: 506]. *Причастие* (поряд з *деепричастием*) кваліфікують ще як атрибутивну форму дієслова, що позначає дію як ознаку, властивість предмета або особи [6: 310].

Оскільки Д поєднує в собі ознаки дієслова та ознаки прикметника, то він володіє і деякими категоріями цих двох частин мови. Так, у Д-ка наявні основні категорії дієслова – категорії стану, виду і часу, що тісно пов'язує Д-ки з дієсловом.

Відповідно до наявних у Д-ка дієслівної категорії стану розрізняються Д-ки активні та пасивні – *застеля́ющий* і *засте́ленный*, *засте́лований*; *укрива́ющий* і *укри́тый*; *загора́ющий* і *заго́рненный*.

Відповідно до категорії часу розрізняються Д-ки теперішнього і минулого часу – *стиха́ющий* і *стихли́й*, *вимо́лочуваний* і *вимо́лочений*.

Слід зазначити, що у СУМі майже скрізь, за незначними винятками, як-от: *зелені́ющий*. Який *зеленіє* [СУМ, III: 554], біля Д-ів подається їх повна граматична характеристика, наприклад, *працю́ющий*. Дієпр[икметник] акт[ивний] теп[ерішнього] ч[асу] до **працюва́ти** [СУМ, VII: 522]; *засте́лений*. Дієпр[икметник] мин[улого] ч[асу] до **застелити** [СУМ, III: 328].

Відповідно до категорії виду розрізняються Д-ки доконаного і недоконаного виду – *зазелені́лий* і *зелені́ющий*, *побілі́лий* і *білі́ющий*. До того ж, Д зберігає дієслівне керування і до нього [Д-ка], як і до інших дієслівних форм, можуть прилягати прислівники. Подібно до прикметників Д має категорії відмінка, числа і роду, узгоджуючи ці свої форми з відповідними формами означуваного іменника: *достига́ющий хлі́б*, *синію́чі далі*, *процвіта́юча фі́рма*, *виконува́ні плани*, *знаю́чі остро́ви*, *переробле́ні завдання*, *переписа́ний текст*.

1. Лексикографічне оформлення Д-ів з суфіксами -вш-, -ш-.

Особливості перекладу і, відповідно, лексикографічного оформлення мають російські Д-ки минулого часу, які утворюються від основи дієслова минулого часу як недоконаного, так і доконаного

виду за допомогою суфікса **-вш-**, коли основа дієслова минулого часу закінчується на голосний, наприклад: *горе-л* → *горевший*, *да-л* → *давший*, *люби-л* → *любивший*, *чита-л* → *читавший*, і суфікса **-ш-**, коли основа дієслова минулого часу закінчується на приголосний, наприклад: *усох* → *усохший*, *унёс* → *унёсший*, *промок* → *промокший*, *привёз* → *привёзший*.

В українській мові активні Д-ки минулого часу з суфіксами **-вш-**, **-ш-** утворюються дуже рідко і вживаються як поодинокі залишки форм, що функціонували в староукраїнській літературній мові [4: 37]. Приклади, що наводяться у зазначеній роботі – *ослабівший*, *злетівший*, *помёрший*, *гинувший*, *учинивший*, на нашу думку, вже вийшли з активного вжитку і вважаються не літературними.

Думку, що активних Д-ів на **-вш-**, **-ш-** в українській мові майже немає, поділяють і інші дослідники [7: 163]. З наведених у вказаному посібнику слів *перемігший*, *здолавший*, *спалахнувший*, *заснувший*, а також з попередніх прикладів з роботи Г. М. Гнатюк, у СУМі немає, за винятком Д-ка *перемігший* (рос. *победивший*). Слід зазначити, що обидві цитати з Д-ком *перемігший* взяті з перекладної партійної літератури: “.. успіхи .. в СРСР .. будуть прикладом і зразком для *перемігшого* пролетаріату інших країн”, та “.. країна *перемігшого* соціалізму” [СУМ, VI: 226].

Відповідно до норм словотворення нашої мови, там, де в російській мові наявні Д-ки на **-вш-**, **-ш-**, активні Д-ки минулого часу в українській мові утворюються за допомогою суфікса **-л-**: *ослабівший* – *ослаблий* [СУМ, V: 770]; *уснувший* – *заснулий* [СУМ, III: 322]; *затвердівший* – *затверділий*, *затвердлий* [СУМ III 343]; *захмелівший* – *захмелілий* [СУМ, III: 384].

Але не завжди в українській мові є однослівний відповідник до Д-ка російської мови. У таких випадках переклад здійснюється за допомогою підрядних зворотів (описово). Наприклад, словосполучення **выпавший вчера снег** слід перекласти таким чином: сніг, який (що) випав учора. Старий РУС Д **выпавший** не фіксує. Абрис подає цей Д у такому вигляді: який (що) випав (припав) *и т. д.* Інші приклади цього типу: **победивший** – який (що) переміг; **открывший** – який (що) відкрив; **опечаливший** – який (що) засмутив; (*разг.* *опечалив*); **унаследовавший** – який (що) успадкував;

опоздавший – який (що) запізнився; **привёзший** – який (що) привіз і под.

Принагідно слід зазначити, що оскільки Д-ки у багатьох випадках в умовах контексту переходять у прикметники (про що ще буде сказано при розгляді активних Д-ів теперішнього часу з суфіксами **-ущ-** (**-ющ-**), **-ащ-** (**-ящ-**), то в таких випадках подається і відповідний прикметник, наприклад: **победивший**: 1. *прич.* який (що) переміг; 2. *прил.* переможний, звитяжний [Абрис: 790]. **Армия, победившая** фашизм – армія, що перемогла фашизм; На параді шли воины **победившей армии** – на параді йшли воїни *переможної (звитяжної) армії*.

Такий самий принцип ЛО стосується і російських “возвратных причастий”, які утворюються від зворотних дієслів з суфіксами **-ся-** як теперішнього, так і минулого часу: **несущийся** – який (що) *несеться*; **строящийся** – який (що) *будується*; **скрывшийся** – який (що) *сховався (заховався)*; **обрётшийся** (від *книжн.* дієслова **обретись** – знайтися) – який (що) *знайшовся*.

Оскільки зворотні Д-ки на **-ся-** так само нерідко переходять в прикметники, то вони й перекладаються у значенні прикметника однослівно, наприклад: **небьющийся** – *небиткий, неб'ючий*. Справді, вираз **небьющаяся игрушка** – *небитка, неб'ючка іграшка*, у розмовній мові швидше прозвучить як *іграшка, що не б'ється*. В Абрисі вираз **небьющееся стекло** перекладається крім однослівного відповідника і підрядним зворотом – “скло, яке (що) не б'ється” [Абрис: 565].

Візьмемо ще як приклад словосполучення **учащаяся молодёжь**. **Учащийся** у РУСі має два значення: 1. *прич.* який (що) *учиться (навчається)*; 2. *в знач. суц.* *учень; (студент)* студент. Вираз **учащаяся молодёжь** перекладається як “молодь, яка (що) *вчиться, учнівська (шкільна) молодь*” [РУС, III: 587]. Звичайно, словосполучення **учащаяся молодёжь** означає не тільки молодь, яка навчається в школі (це, швидше, *юнь*), а й ту, яка вчиться у вишах (вищій школі – *вузах*). В Абрисі переклад цього виразу уточнюється словом *студентська*: **учащаяся молодёжь** – *учнівська шкільна (студентська) молодь* [Абрис: 1291]. Вважаємо, що вислів **учащаяся в университете молодёжь** слід перекласти як “молодь, яка (що) *навчається в університеті*”, а **учащаяся молодёжь очень талантливая** – “*шкільна (студентська) молодь дуже талановита*”.

2. ЛО активних Д-ків (действительных причастий) з суфіксами -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-).

Активні Д-ки теперішнього часу з суфіксами **-ущ- (-ющ-)**, що утворюються від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду в дієсловах І дієвідміни і з суфіксами **-ащ- (-ящ-)** в дієсловах II дієвідміни, подаються, як правило, з двома значеннями – Д-ка і прикметника: **бегу́щий**, *уст. бегу́чий* [1] *прич.* який (що) біжить (тече); [2]. *прил.* біжний, рухомий [Абрис: 35]. РУС подає тільки стару форму Д-ка **бегу́чий** – бігучий [РУС, I: 37]. У російській мові лексема **бегу́щий** кваліфікується і як Д, і як прикметник [СССРЛ, I: 392].

Д **зову́щий** у РУСі подається тільки як прикметник “манливий, манящий” (на нашу думку, останнє слово – русизм); (*привлекательный*) прина́дливий, прива́бливий, знадлі́вий; (*призывающий*) *редко* поклика́ючий [РУС: I 462]. Цей Д так само перекладено і в Абрисі, хоч, на нашу думку, у значенні “призывающий” його можна перекласти підрядним зворотом – який (що) кличе (зове, призиває). Отже, **зову́щий на помощь** – який (що) кличе на допомогу, волаючий про допомогу.

Д **говора́щий** (у РУСі є тільки **говорли́вый**) в Абрисі перекладається у першому значенні – *прич.* який (що) говорить *и т. п.* і в другому значенні як іменник – “мовець, мовлянин”.

Можна навести інші приклади, Д-и перекладаються у двох значеннях: **горла́нящий** [1]. *прич.* який (що) горлає *и т. п.* [2]. *прил.* горла́тий, з мідним горлом [Абрис: 188]; **гого́чущий** [1]. *прич.* який (що) гелгоче (гелготить) *и т. п.*; який (що) регочеться; [2]. *прил.* реготли́вий [Абрис: 183] Обидва ці Д-ки відсутні у старому виданні РУСа.

Д **крича́щий** і у РУСі, і в Абрисі також подається у двох значеннях. Як Д перекладається підрядним зворотом, але в РУСі додано слово “волаючий” [РУС, I: 595; Абрис: 427]. У РУСі обов’язково є відсилання до твірного дієслова: *см. крича́ть*. У порівнянні з РУСом, де наведено тільки два слова у значенні прикметників “кричу́щий” і “крикли́вый” [РУС: I595], в Абрисі подано значно більше прикметників – “крикли́вий, галасливий, верескли́вий, кричу́щий, реву́чий; (*о цвете*) яду́чий, разю́чий” [Абрис: 427].

Щодо ЛО Д-ів, то, в порівнянні зі старим виданням РУСа, Абрисом, де ремарка *прич.* подавалася курсивом, у новому 4-томному виданні російсько-українського словника ця ремарка, якщо Д перекладається підрядним зворотом, подається в розбивку. Ремарка *п р и ч.* в розбивку означає, що вона стосується тільки російського реєстрового слова. Ремарка *прил.* в усіх випадках подається курсивом.

Як і в попередньому виданні РУСа, так і в новому виданні після перекладної частини є, як правило, відсилання до твірного дієслова. Хоч цього принципу в РУСі дотримано непослідовно: **бодрящий** 1. який (що) бадьорить (збадьорює, підбадьорює, заохочує) [РУС, I: 67]. Як бачимо, відсутня і ремарка, і відсилання до дієслова. Переклад Д **бодрящий** в Абрисі, подано з ремаркою: *прич.* який (що) бадьорить і т. под. Відносно прикметників, то в Абрисі наведено тільки два – “бадьорий, підбадьорливий”, в РУСі до них додано “підбадьорюючий, збадьорюючий”.

Як уже зазначалося, оскільки Д-ки можуть переходити в прикметники, є окрема група слів, які мають граматичну природу Д-ка, але функціонують у значенні прикметника та іменника. Оскільки в українській мові немає однослівного відповідника до російського слова **некурящий**, як і до інших слів цього типу – **неве́рущий** і т. под., то його також перекладають підрядним зворотом: **некурящий** 1. *прил.* який (що) не курить (не палить); *разг.* некурящий; **он человек некурящий** він не курить, він не курець, він людина некуряща [РУС, II: 113]. На наш погляд, **некурящий** можна трактувати як русизм, це слово вживається у суржиковій мові. В Абрисі **некурящий** в значенні прикметника так само перекладається підрядним зворотом – “який (що) не палить (не курить)”, хоч ремарка *прил.* тут не стоїть. У значенні іменника у РУСі слово **некурящий** має два відповідники – “некурець”, і як розмовне подано “некуря́щий”. В Абрисі є тільки “некурець, -рця”; **купе для некурящих** купе для некурців [Абрис: 579].

Візьмемо приклад ЛО Д-ка **неве́рующий**. У РУСі у значенні прикметника з ремаркою *прил.* перекладається як “невіруючий” з ілюстрацією “**Фома неверующий** Хома невіруючий” і в значенні іменника “неві́руючий”. Як бачимо, це слово в обох значеннях перекладається одним словом – “неві́руючий”.

Уважається цілком виправданим подавати переклади Д-ків у формі і підрядного звороту, і однослівного відповідника – прикметника. Наприклад, **блестящий, блещущий** *прич.* який (що) блищить *и т. п.*, блискучий, блискотючий, *реже* блискавий *и т. д.* [Абрис: 53], бо тільки в контексті можна визначити, в якій ролі виступає Д. **Блестящее** на сонці **стекло** слепило глаза. *Скло, яке блищало* на сонці, сліпило очі; Мне нравится **блестящее** тонированное **стекло** автомобиля. Мені подобається *блискуче* тоноване *скло* автомобіля. У першому реченні точність перекладу Д-ка забезпечує тільки підрядний зворот.

Розглянемо ще приклад з Д-ком **атакующий**. Прямий відповідник в українській мові – *атакуючий* у СУМі подається з такою граматичною характеристикою: Дієпр[икметник] акт[ивний] тепер[ішнього] ч[асу] до **атакувати** з тлумаченням “Той, хто атакує” [СУМ: 170]. У ССРСРІ указаний Д відсутній, старий РУС також його не подає.

В Абрисі Д **атакующий** перекладається у двох значеннях – Д: “(що) атакує”; і в значенні прикметника “атаковий, штурмовий, наступальний” [Абрис: 23]. Вважаємо, що в першому значенні можна додати слово *атакуючий*. Щодо прикметника, то ще є лексема *атакувальний*: Пораджу [команді] влітку придбати хорошого *атакувального* форварда [газета Експрес, № 50, 13–20 травня 2010 р. – с. 23].

Д *атакуючий* прямо означає дію, яку здійснює особа. Наприклад: На левом фланге стремительно продвигается вперед **атакующий** защитника капитан команды – “атакуючий захисника капітан команди”, або “капітан команди, який атакує захисника”, тоді, як у попередньому прикладі у словосполученні *атакувальний форвард* прикметник *атакувальний* означає атрибут (властивість, ознаку) слова *атака* – “навальний напад військ на ворога”, “вирішальний етап наступу” [СУМ, I: 69].

Так само розрізняються Д *наступающий* – “наступаючі регулярні частини армії” і прикметник *наступальный* – “наступальна зброя” [СУМ, V: 206, 207].

Між іншим, переклади дуже поширених привітань на кшталт “С наступающим праздником!”, “С наступающим Новым годом!” у статті на Д **наступающий** і в старому РУСі, і в Абрисі не подаються.

Звичайно, Д **наступающий** утворений тут від дієслова **наступать** – “наставати” з часовою семантикою “надходити, наближатися, розпочинатися (про час, пору і т. ін.)” [СУМ, V: 196].

Словосполучення **наступающий год**, яке є основою новорічного привітання, перекладається у старому РУСі таким чином: “наступающий (*будущий*: наступний, майбутній) рік; рік, який (що) настає (надходить, наступає, заходить, іде)” [РУС, II: 70], а в Абрисі **наступающий год** – це “прийдешній, наступний, майбутній рік” [Абрис: 552].

В обох названих словниках Д **наступающий** подається у двох значеннях: у першому як Д, у другому – власне прикметника. тож у старому РУСі вираз **наступающий год** має ширше значення – і прикметника, і дієприкметника, що подає більше варіантів для перекладу, в Абрисі – тільки прикметника. То – з *прийдешнім* чи з *наступающим*? Вважаємо, “С **наступающим** праздником!” слід перекласти “З *прийдешнім* святом!”, “С **наступающим** Новым годом!” – “З *наступающим* Новим роком!”

Повернімося до розгляду Д-ів із суфіксами **-ущ-(-ющ-)**. Наприклад, якщо вираз **компоноующий загрузчик** перекласти як “укладальний (компоновальний) завантажувач”, то це більше характеризуватиме атрибут предмета, на якого направлена дія – укладання, компонування, тоді при перекладі з суфіксом **-юч-, -уч-** – *укладающий, компоноующий* досягається адекватна точність, що саме цей пристрій здійснює дію укладання (компонування) “єдиного завантажувального модуля з об’єктних модулів з обчисленням відповідних зовнішніх посилань, що дозволяє завантажувати програму в будь-яку область пам’яті [ТСПИ: 100] (Для порівняння: **компоновщик-загрузчик** *информ.* укладач-завантажувач, [Абрис 406]). Це саме спостерігаємо і при перекладі Д-ка **перемещающий** у словосполученні **перемещающий загрузчик**: *переміщуючий* завантажувач (активна дія) і *переміщувальний* завантажувач – об’єкт, на якого направлена дія (пасивність).

3. ЛО Д-ів з суфіксами **-м- (-ем-, -им-)**.

Д-ки з суфіксом **-им-** не становлять особливих труднощів при перекладі, оскільки до них в українській мові є, як правило, однослівні відповідники. Наприклад: **любимый** 1. *прич.* *любимий*,

коханий; 2. (в знач. прил.: излюбленный) улюблений, любимий і т. под. [РУС, I: 640].

Цікаві аспекти перекладу і ЛО спостерігаємо в Д-ах теперішнього часу, що утворюються від перехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса -м- [-ем-] – **выполняемый, выдѣлываемый, запрашиваемый, озвучиваемый** і под.

У старому РУСі Д-ів зазначеного типу практично немає (за невеликими винятками). Приклад: **читаемый** 1. *прич.* який (що) читають; який (що) викладають (читають); *ср.* **читать 1–2**; 2. (в знач. прил.) читаний; (*популярный*) популярний [РУС, III: 666]. В Абрисі цей Д перекладається тільки в значенні прикметника: **читаемый** читаний; (*популярный*) читкий, популярний; [**читаем**]ые книги – читкі (популярні) книжки [Абрис: 1353]. Наприклад: На этом стеллаже лежат книги более **читаемые** школьниками, а на том – старшими людьми. Вислів **книги, более читаемые школьниками** слід перекласти “книги, які більше читають школярі” або “більше читані школярами”.

У старому РУСі не при всіх Д-ках подається граматична ремарка *прич.*, як-от: **создаваемый** 1. створюваний, утворюваний, творений; 2. будований; споруджуваний. *Ср.* **создавать 1–2** [РУС, III: 339]; **распространяемый** 1. поширюваний; 2. поширюваний, розповсюджуваний; 3. розповсюджуваний; 4. поширюваний. *ср.* **распространять 1–4** [РУС, III: 150–151].

В Абрисі майже в кожному дієслівному гнізді Д-ки з суфіксом -ем- подаються значно системніше і послідовніше, їх значно побільшало кількісно. Читачі знайдуть переклад таких Д-ів, як **организуемый, рекомендуемый, привлекаемый, разрешаемый, убеждаемый, ликвидируемый** та багатьох інших.

При перекладі Д-ів з суфіксом -ем- часто виникає, якщо можна так висловитися, проблема близької чи /або відмінної (різної) темпоральності. Наприклад, в Абрисі Д-ки **атакованный і атакуемый** (у старому РУСі Д **атакуемый** відсутній) подаються через кому і перекладаються однаково: “атакований”, хоча **атакованный** – Д минулого часу, [был атакованный], а Д **атакуемый** – це Д теперішнього часу [**атакуемый** сейчас, в данный момент]. Д-ки з суфіксом -ем-, які в російській мові функціонують і вживаються дуже широко, за відсутністю в українській мові

однослівного відповідника, слід перекладати описово: **атаку́емый** – “той, що підлягає атаці”, або “той, якого (розрядка – О. М.) атакують” [8: 140].

В Абрисі Д-ки з суфіксами **-анн-** і **-ем-** дуже часто перекладаються однаково: **адапті́рованный**, **адапті́руемый** адаптований, [Абрис: 5], **регламенти́рованный**, **регламенти́руемый** регламентований [Абрис: 1037]; **регулі́рованный**, **регулі́руемый** регульований [Абрис: 1037].

У тому ж Абрисі Д-ки **аргументі́рованный** і **аргументі́руемый** подаються окремо (не через кому), але з однаковим перекладом – “аргументований” [Абрис: 19]. Окремо фіксується і Д-ки **абсорбі́рованный** і **абсорбі́руемый**. До Д-ка **абсорбі́рованный** подаються точні відповідники “абсорбований, поглинутий, увібраний”, **абсорбі́руемый** перекладається як “абсорбований, поглинальний” [Абрис: 2], хоча точніше сказати “абсорбовуваний, поглинуваний”.

Деяким Д-кам російської мови з суфіксом **-ем-** – в українській мові точно відповідають Д-ки з суфіксом **-юван-, -уван-**, за допомогою яких передається одинаковий теперішній час при наявності усталених Д-ків цього кореня минулого часу: **иссле́дуемый** – досліджуваний (**иссле́дованный** – досліджений); **меня́емый** – змінюваний (**меня́нный** – міняний), **замеря́емый** – замірюваний (**замеря́нный** – заміряний).

Отже, справедливе твердження про те, що вживання активних Д-ів теперішнього часу в широкому значенні одночасовості (“одновременности”) послаблює в них значення визначеного (точного) часу і сприяє розвитку в них значення позачасової дії (“вневременного действия”), що у свою чергу обумовлює перехід Д-ів в прикметники [5:508].

Побіжно зазначимо, що в російському мовознавстві у деяких словниках тлумачного типу, Д-ки можуть поміщатися у дієслівній статті, наприклад: **разминировать**, -рую, -руешь; *разминированный*; або **размокнуть**, -ну, нешь; *размок*, -ла, -ло; *размокий* [БТС: 1073]. Останній приклад яскраво вказує на подвійну природу Д-ка: у СССРЛ **размо́клый** кваліфікується як прикметник, а **размо́кший** як Д [СССРЛ, II: 316], хоча семантично ці дві лексеми цілком тотожні.

Звичайно, кваліфікація Д-ка як дієслівної форми не заперечує і окремої подачі Д-ків. Так, Д **разрешающий** [БТС: 1080] у першому значенні “Дающий право на разрешение. *Р-ая инстанция. Р-ий сигнал*” перекладається як Д підрядним зворотом “який (що) дозволяє, дає дозвіл на *що*”. У другому значенні “*Спец. Способность различать, улавливать, воспроизводить что-л. Р-ая способность фотообъектива, киноплёнки*” цей Д виступає у функції прикметника і відповідно перекладається як “довільний” [Абрис: 1003].

Висновуємо, що Д, як дієслівне утворення, яке відображає у своїй семантиці рух, процес, дію, розвиток, у наш динамічний час часто використовуються в мові і знаходять своє широке відображення в словниках. У нових виданнях словників значно збільшилась їх кількість та уточнилось ЛО. Зокрема, набагато повніше представлені пасивні Д-ки теперішнього часу з суфіксами -м- (-ем-). Існує необхідність більше використовувати активні Д-ки теперішнього часу з суфіксами -уч-, -юч-, де це потрібно для точності перекладу.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 328 с.
2. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 390 с.
3. Гнатюк Г. М. Дієприкметник. – Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. – 820 с.
4. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 245 с.
5. Грамматика русского языка. Том I. Фонетика и морфология. – М.: Из-во Академии наук СССР, 1953. – 679 с.
6. Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970. – 740 с.
7. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів. – К.: Вища школа, 1995. – 268 с.
8. Мацько Л. І., Сидоренко О. М. Українська мова. Посібник для старшокласників і абітурієнтів. – К.: Либідь, 1995. – 428 с.

Джерела

Абрис Російсько-український словник / За ред. д.ф.н. Жайворонка В. В. – К.: Абрис, 2003. – 1401 с.

-
- БТС** Большой толковый словарь русского языка / Кузнецов С. А. и др. – Норинт, 1998. – 1536 с.
- РУС** Русско-украинский словарь. Том 1–3. – К., 1968.
- СССРЛ** Сводный словарь современной русской лексики. В 2-х томах. – М.: Русский язык, 1991.
- СУМ** Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1970. – 1980.
- ТСПИ** Першинов В. И., Савинков В. М. Толковый словарь по информатике. – М.: 1991. – 536 с.

ВАРІАНТНІСТЬ В-/У- В ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ

© Лариса Мовчун, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'374.822

У статті розглянуто варіанти слів з початковим **в-/у-**, історія розвитку семантики таких слів, а також принципи їх розроблення в тлумачних словниках. Протягом XIX–XX століть у лексикографії простежувалися три підходи до подання варіантів з початковим **в-/у-**: подавання безсистемно, залежно від фактичного матеріалу, системно за фонетичним принципом та системно за семантичним принципом. Останній критерій був реалізований у “Словнику української мови” (1970–1980) та продовжився в Додатку до нього.

Ключові слова: фонетичні варіанти, семантика, тлумачний словник.

This article contains the history of the variants of initial **в-/у-**, dynamics of semantics and principles of their presentation at the explanatory dictionary. During 19–20th century there were three approaches to presentation of the variants with initial **в-/у-**: presentation with lack of system, systematical presentation by the phonetic principle and systematical presentation by the semantic principle. The last principle was realized at the Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language and its supplement.

Keywords: phonetic variants, semantics, explanatory dictionary.

Варіантність префіксального (початкового) **в-/у-** – досить поширене явище, характерна риса української мови, один із засобів її евфонізації. Сучасний прийменник і префікс **в/у** об'єднав у собі функції давніх окремих прийменників **въ** та **у**.

Перший з них указував на зв'язок із предметом, усередину якого спрямована дія, або з предметом, у межах якого дія відбувається; другий указував на властивість, суміжність, належність, а також віддалення, відокремлення від предмета [2: 19]. Хоча префікс **в-/у-** має інтегроване значення, є випадки, коли слова на **в-** та **у-** варіантів не мають.

Лексеми з початковими **в-/у-** можна згрупувати таким чином:

- 1) слова, що вільно варіюють;
- 2) омоніми, серед яких одні мають варіанти, інші не мають;
- 3) полісемічні слова, які варіюють не в усіх значеннях;
- 4) слова, які вживаються або тільки з **в-**, або з **у-**, тобто не варіюють;
- 5) слова, які не є варіантами.

1. Слова, що вільно варіюють.

Семантичні поля таких лексем з початковими **в-/у-** повністю накладаються. Це найбільша група слів, серед них є:

а) моносемічні: **узеленити (взеленити), всячина (усячина), вдружк (удружк)** і т. ін.;

б) полісемічні: **удовольняти (вдовольняти), док. удовольнити (вдодовольнити), уже (вже), улесливий (влесливий)** і т. ін.;

в) омонімічні: **вбивати¹ (убивати), док. вбити (убити) – вбивати² (убивати), док. вбити (убити); вразливий¹ (уразливий) – вразливий² (уразливий)** і т. ін.

2. Омоніми, серед яких одні мають варіанти, інші не мають.

За умови подібності звукової оболонки вони різні за походженням. Ті з них, що не мають варіанта, належать до однієї з груп п. 4: **убути¹** “зменишуватися” – **убувати (вбувати), док. убути² (вбути)** “взувати”; **уділ¹** 1. іст. Князівське володіння. 2. У дореволюційній Росії – земельна власність царської родини. 3. уроч., заст. Доля. – **уділ² (вділ)** присл., діал. Вниз; **умикати¹** 1. етн.

Викрадати дівчину. 2. діал. *Утікати* – *умикати*² (*вмикати*) “пускати в хід”.

3. Полісемічні слова, які варіюють не в усіх значеннях.

Семантичні поля несиметричні, поле одного з варіантів виступає за межі поля іншого. Загалом таких слів небагато: *укладати (вкладати)*, док. *укласти (вкласти)* 1. *Складати*. 2. *Примушувати* лягти. 3. *тільки док., розм. Убити*. 4. *розм. Їсти*. 5. *тільки з поч. у. Офіційно домовлятися про що-небудь*. 6. *тільки з поч. у. Упорядковувати (словник тощо)*. 7. *тільки з поч. у. Намічати (план тощо); укладатися (вкладатися)*, док. *укластися (вкластися)* 1. *Складати речі*. 2. *Готуватися до сну*. 3. *тільки з поч. у. Розміщуватися в певному порядку; укриття (вкриття)* 1. *Дія за значенням укрити і укритися*. 2. *тільки з поч. у. Місце, яке служить прикриттям; утертий (втертий)* 1. *Дієпр. нас. мин. ч. до утерти*. 2. *тільки з поч. у. в знач. прикм., перен. Позбавлений оригінальності*.

4. Слова, які не варіюють.

Слова, що починаються на *в-*, можна розподілити по групах:

а) невелика кількість дієслів і їхні деривати, які мають значення проникнення дії в об'єкт (у тому числі абстрактний), напр.: *вторгатися*, док. *вторгнутися, вторгнення*;

б) віддієслівні утворення з семантикою проникнення в об'єкт, які втрачають варіант *у-*: *в(у)бирати* – *вбирний*; *в(у)падати* – *впадіння*; *в(у)пускати* – *впуск, впускний*, серед них віддієслівні терміни: *вбирач фіз., вросток спец., врубівка гірн., розм. і т. ін.*;

в) деякі прислівники: *взапас, вколо, воднокінь* і т. ін.;

г) давні утворення: *взаємини, взаємний, взаємність, взаємно*, а також з першою частиною *взаємо-, взаємно-*; *взуття*, але *в(у)зувати, в(у)зуватися*; *внутрі* діал., *внутрішній, внутрішність, внутрішньо*, а також з першою частиною *внутрішньо-* і т. ін.;

г) запозичення з інших слов'янських мов: *взвод, взводний* – з російської; *влада, владання, владність* – з польської; *власть, властитель, властолюбний, всує* – зі старослов'янської і т. ін. (в-етимологічний).

Слова, що починаються на *у-*, можна розподілити по групах:

а) дієслова і їхні деривати зі значенням результативності дії: *удержавлений, удержавлення, удержавлювати, док. удержавити; узагальнений, узагальненість, узагальнено, узагальнювати, док. узагальнити, узагальнюватися, док. узагальнитися, узагальнюючий; усвідомитися, усвідомлення, усвідомлювання, усвідомлювати, док. усвідомити* і т. ін.;

б) невелика кількість дієслів зі значенням поширення дії по об'єкту: *убаблятися, убовтатися, умаювати, док. умаїти, унизувати, док. унизати*;

в) віддієслівні іменники, які означають наслідок певної дії чи те, що утворилося як наслідок, і втрачають варіант *в-*: *у(в)доїти – удій, у(в)жати – ужинок, ужин; у(в)колоти – укол; у(в)ривати – уривок*, зокрема терміни: *угар спец., угон зал., упор, усадка техн., усушка спец., утруска спец.* і т. ін.;

г) віддієслівні назви осіб за характером, певною властивістю, поведінкою або заняттям: *удавальник, удавальниця, укажчик, укажчиця, уродженець, уродженка, усиновитель, усиновителька, утаювач* і т. ін.;

г) слова з префіксом *уз-*: *узбережжя, узбережний; узбіч, узбічний, узбочина*, але *у(в)збіччя; узвар, узварець; узгір'ячко*, але *у(в)згір'я; узлісок, узлісний*, але *у(в)злісся* і т. ін.;

д) похідні від слів із початковим наголошеним *у-*: *уряд – урядовець, урядовий, урядово, урядування, урядувати; усний – уснопоетичний; успіх – успішний, успішність, успішно* і т. ін.;

е) слова з коренями іншомовного походження: *узурпатор, узурпаторський, узурпація, узурпований, універсальний, університет, утопія, утопізм, утопічний*, у тому числі терміни іншомовного походження: *увіолевий фіз., увулярний лінгв., узуальний книжн., уранат хім., уремія, уремічний мед.* і т. ін. (у-етимологічний).

Варіювання не характерне для офіційних онімів (топонімів, гідронімів, етнонімів, антропонімів тощо) і відонімних назв: *Владивосток, владивостоцький; Владимир, владимирський; Улан-Батор, улан-баторський; Угорщина, угорець, угорський*. Цілком осібно стоїть топонім *Україна* і похідні від нього слова. Як офіційне найменування використовується тільки варіант на *у-*, але в художній літературі, фольклорі може виступати варіант з *в-*.

Важливу функцію індивідуалізації, або легалізації, особи виконують антропоніми, їхнє варіювання в офіційних паперах не допускається, хоча деякі одиниці мають варіантні реалізації: **Влас–Улас, Вдовин–Удовин, Вдовиченко–Удовиченко**.

Взагалі, як зауважила А. Матвієнко, щодо префіксальних **в-/у-** існує “маса невизначених і невмотивованих явищ” [3: 73]. У деяких конкретних випадках на перешкоді вільному варіюванню стали причини несемантичного характеру. Ці причини треба шукати в етимології і простежувати весь історичний шлях слова.

5. Слова, які не є варіантами.

До цієї групи входять лексеми, що мають обидва префікси (початкові) **в-/у-**, але їхні семантичні поля не стикаються і не накладаються. Таких “неваріантних пар” налічуємо близько десятка: **вдача** “характер” – **удача** “успіх”; **вклад** “внесок” – **уклад** “порядок”; **вникати**, док. “вдумуватися” – **уникати**, док. **уникнути** “цуратися кого-небудь”; похідні **вникання** – **уникання**, **вникливо** – **уникливо**; **вправа** “спеціальне завдання” – **управа**¹ 1. іст. “установа, яка займається суспільними справами”, **управа**² діал. “обробіток землі”; **вступ** “початкова частина твору” – **уступ** “виступ у чому-небудь”; **всувний** “який всувається у щось” – **усувний** “якого можна усунути”; **вхід** “отвір” – **ухід** іст. “місце для промислу”.

Перед укладачами словників з початків власне української лексикографії завжди поставало питання розроблення варіантів на **в-/у-**. П. Білецький-Носенко у своїй праці “Словар малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...” (1838–1843) навіть сформулював правила вибору варіантів: “**В** змінюється подібно до англійського у подвійний **w**; часто в **у** і навпаки, коли попереднє слово закінчується приголосним або голосним, для плавкості звука” [1: 66]; “**В** витягують в **у**, коли попереднє слово закінчується приголосним звуком, а наступне починається буквою **в**, для уникнення зіштовхнення приголосних або голосних” [1: 360–361].

У лексикографії при розв’язанні питання варіантності **в-/у-** враховують кілька моментів: які слова мають варіанти, який із двох

варіантів вважати основним і як найраціональніше подавати варіанти в словнику.

Протягом XIX–XX століть варіанти з початковими **в-/у-** словникарі подавали по-різному:

1) безсистемно, залежно від зібраного лексичного матеріалу, з початковим **в-** чи **у-** – з другим варіантом або й без нього, при цьому траплялося дублювання статей, коли слово одночасно розроблялося на **В** чи на **У**;

2) системно за фонетичним принципом – тільки (або переважно) на літеру **В** чи на літеру **У** з відповідними відсиленнями з іншої літери;

3) системно за семантичним принципом – на літеру **В** чи **У** залежно від значення слова з обов'язковим відсиленнями з іншої літери.

Останній спосіб розроблення варіантів слів з **в-/у-** був реалізований в академічному “Словнику української мови” в 11-ти томах (1970–1980).

На **В** подані дієслова, що виражають спрямування дії в середину, в межі чого-небудь, а також прислівники, числівники та прийменник **в**; на **У** – дієслова, що виражають поширення дії на поверхню чого-небудь і наслідок дії. У Додатку до 11-томного Словника такий же принцип розроблення регулярних фонетичних варіантів з початковими **в-/у-**. Згідно з інструкцією, у реєстр Додатка потрапили¹:

1. Нові слова з фонетичними варіантами. Вони подані на свою літеру з відсиленням через *див.* з іншої літери. Включення їх у реєстр зумовлене розвитком української лексики, а також недостатністю ілюстративного матеріалу на час укладання Словника та обмеженим використанням матеріалів “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка.

ВЖИВИТИ *див.* **вживляти**.

ВЖИВЛЕНИЙ (УЖИВЛЕНИЙ), -а, -е. Дієприкм. пас. мин. до **вживіти**. | у знач. *пред.* **вживлено**. *Пацієнту було вживлено в нерви та м'язи ніг 15 електродів (ЕР).*

ВЖИВЛЯННЯ (УЖИВЛЯННЯ), -я, с. Дія за знач. **вживляти**.

¹ Тут і далі покликаємося на словникові матеріали Н. Є. Лозової.

ВЖИВЛЯТИ (УЖИВЛЯТИ), -яю, -яєш, *недок.* / *док.*
ВЖИВИТИ (УЖИВИТИ), -влю́, -виш, *перех.*, у *що*. Уводити
 сторонній предмет у живу тканину для приживляння в ній.

ВЖИВЛЯТИСЯ (УЖИВЛЯТИСЯ), -яється, *недок.* Пас. до
 уживляти.

**УЖИВИТИ, УЖИВЛЕНИЙ, УЖИВЛЯННЯ,
 УЖИВЛЯТИ, УЖИВЛЯТИСЯ** *див. вживіти, вживлений і т. ін.*

ВДУРНІ (УДУРНІ), *присл., розм.* Даремно, марно. *Тільки
 гроші вдурні пропали* (Грінч., т. 4).

УДУРНІ *див. вдурні.*

2. Варіанти з початковим **в-** або **у-** до поданих у СУМі. Це
 слова або випадково пропущені під час укладання Словника, або ті,
 які з'явилися в мові протягом останніх десятиріч у зв'язку із
 загальною тенденцією розвитку варіантності – послабленням
 семантичних меж варіювання і посиленням позиційної
 зумовленості варіантів. Оскільки вони мають регулярний характер і
 семантику, тотожну зі словами, що є в реєстрі Словника, вони
 розроблені у відсильних статтях:

ВДОЧЕРІННЯ *див. удочеріння.*

**УБРУКУВАТИ, УБУДОВУВАННЯ, УБУДОВУВАТИ,
 УБУДОВУВАТИСЯ, УБУДУВАТИ, УБУДУВАТИСЯ,
 УБУТИЙ** *див. вбрукувати, вбудовування і т. ін.*

УДИВОВИЖУ *див. вдивовижу.*

3. Фонетичні варіанти слів на **в-/у-**, у яких розвинулися нові
 значення, відтінки значень або які ввійшли до складу нових стійких
 сполучень слів, розроблені скорочено – з астериском після
 реєстрового слова, граматичною та стилістичною характеристикою,
 а в правій частині словникової статті подана тільки нова
 інформація. На іншу літеру наведено варіант, також з астериском, з
 відсиланням на основний варіант.

ВПА'ЮВАТИ* (**УПА'ЮВАТИ**), -юю, -юєш, *недок.* / *док.*
ВПАЯ'ТИ (УПАЯ'ТИ), -яю, -яєш, *перех.* 2. *тільки док., кому,
 перен., жарг.* Засудити кого-н. до позбавлення волі. – *Диявольська
 штуковина [кварцова лампа]. Я замалим не осліпнув. Коли на суду
 сказав, як мене “лікували”, суддя не повірив: – Не зводьте наклеп
 на наші органи!... Впаяли мені, як тут кажуть, на повну катушку*

(А. Дімаров, В тіні Сталіна, 1990, 92); *О.Авраменку* “*впаяли*” рік позбавлення волі (УМ, 27.06.2001. – КСЖЛУМ).

УПАЮВАТИ* *див. вп'яювати.*

Збереження принципів розроблення фонетичних варіантів на *в-/у-* в Додатку дозволяє не збільшувати його обсяг статтями, які дублювали б статті 11-томного Словника, водночас фіксуючи загальномовну тенденцію розвитку варіантності слів з початковими *в-/у-*.

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підг. до видання В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.
2. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 166 с.
3. Матвієнко А. Префіксальні у-в // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 1. – С. 71–73.

МОДЕЛІ БАГАТОЗНАЧНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЛУМАЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ)

© **Наталія Сніжко, 2010**

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'808.3: 801.3

У статті описано нові підходи до системного вивчення полісемічних слів. Моделі багатозначності іменників, побудовані на основі формул тлумачення одинадцятитомного Словника української мови, відображають особливості внутрішньослівних семантичних зв'язків між значеннями полісемічного слова та подають відношення між лексико-семантичними полями.

Ключові слова: полісемія, семантична структура слова, лексико-семантична система, автоматизоване моделювання, ідеографічний тезаурус.

The article describes new approaches of system research in polysemous (multiple-meaning) words. The models built on basis of definitions in Ukrainian 11-volume dictionary of nouns polysemy reflect a particularity of intraword

connections between meanings of polysemous words and relations between lexical-semantic fields.

Keywords: polysemy, semantic structure of the word, semantics, automated modeling, ideographical thesaurus.

Творчий характер полісемії, її роль у розбудові лексико-семантичної системи, особливості метафоричного та метонімічного типів перенесення значення завжди були у центрі уваги мовознавців. Цьому універсальному мовному явищу присвятили роботи О. Потебня [14], Д. Шмельов [21], Ю. Апресян [1], Є. Гінзбург [6], Д. Лакофф [11], О. Тараненко [18], Є. Падучева [13], В. Левицький [12], О. Тищенко [20], Є. Боярська [3], Л. Кравець [9] та багато інших дослідників.

Багатозначність – це “наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об’єктів позначення. Полісемія – це органічна властивість людської, природної мови, яка, з одного боку, відображає характер і хід пізнання та “мовного освоєння” дійсності шляхом асоціативних процесів, а з другого – є свідченням схильності мислення і мови до економної систематизації, тенденції до позначення нескінченного світу відносно обмеженою кількістю матеріальних мовних оболонок” [19: 502].

Багатозначні слова поєднують у своїй структурі кілька значень (лексико-семантичних варіантів, далі – ЛСВ), які створюють семантичну цілісність слова [12: 17] і перебувають у внутрішньослівних відношеннях.

Кожне значення багатозначного слова входить до певного лексико-семантичного (поняттєвого) поля. Так утворюються відношення між полями, і всю лексико-семантичну систему “можна уявити собі як сукупність лексико-семантичних полів, що перекривають одне одного” [8: 305].

Метою нашого дослідження є формування моделей внутрішньослівних, міжслівних та міжпольових семантичних відношень, характерних для багатозначних іменників.

Для аналізу дібрані ті лексеми, які в семантичній структурі мають різні категорійно-лексичні семи (архісеми), що вказують на належність ЛСВ до різних лексико-семантичних полів. Семантичний аналіз багатозначних слів здійснюємо на основі формул тлумачення

одинадцятитомного Словника української мови [СУМ]. Саме тлумачення найдетальніше й найузагальненіше розкривають внутрішню структуру лексичного значення слова і сукупно є моделлю лексико-семантичної системи мови [2].

У словникових дефініціях належність значення до певного лексико-семантичного розряду описують за допомогою словникового ідентифікатора значення [10]. Він відображає предметно-логічне ядро семми [17] і містить інформацію про її поняттєву віднесеність. На основі словникових ідентифікаторів шляхом поетапного, ступеневого ідентифікування значення за тлумачним словником вибудовуємо родові ідентифікатори [15], які відображають найузагальненіші значення, співвідносяться з базовими концептами ідеографічних словників і формують імена поняттєвих полів.

Отже, на основі семантичної інформації, описаної у словникових дефініціях, кожне багатозначне слово формально можна подати як сукупність узагальнених значень, виражених родовими ідентифікаторами. Такі формальні комплекси відображають внутрішньослівні, міжслівні та міжпольові відношення лексичних одиниць.

Так, семантичну структуру лексеми **обрій** формально подаємо як комплекс родових ідентифікаторів **“місце – простір – абстрактне”**. У СУМі вона описана через сукупність таких значень: “1. Лінія позірною зіткнення неба з землею чи водною поверхнею; горизонт, небокрай; // Прилегла до землі частина небесного простору; небосхил. 2. Простір, який постає перед очима на відкритій місцевості; видноколо. 3. *перен.* Коло знань, ідей, інтересів. 4. *перев. мн., перен.* Коло, сфера дій, можливостей, перспектив”. Для лексеми **глибина**, в свою чергу, визначаємо комплекс узагальнених значень **“простір – місце – час – абстрактне”**. У тлумачному словнику вона описана так: “1. Відстань зверху вниз від поверхні, краю чого-небудь. 2. Простір, що знаходиться на великій відстані від поверхні до низу; // Простір, що знаходиться на великій відстані від поверхні вгору (про небесний простір, космос). 3. Місце, простір, які віддалені від чого-небудь або знаходяться всередині чогось; // *перен.* Про дуже давній час. 4. *перен.* Те, що становить собою основу, в чому зосереджена суть чого-небудь. 5. *перен.* Про значущість, змістовність чого-небудь; // Сила, ступінь вияву або поширення чого-небудь”.

Таке формалізоване вираження семантичної структури слів **обрій** та **глибина** придатне для автоматизованого опрацювання. Способом зіставлення обох комплексів формальних ознак вибудовується модель багатозначності – **“місце – простір – абстрактне”**. Вона характерна для слів **обрій**, **глибина** та багатьох інших (**висота, вулиця, горизонт, далеч, лан, поле, просвіт, сторона**), які перебувають на тій ділянці лексико-семантичної системи, де перетинаються поля **“місце”, “простір”** та **“абстрактне”**. Взаємодію поняттєвих полів **“місце”, “простір”, “абстрактне”** із полем **“час”** репрезентують лексеми: **глибина, середина, межа та темнота**.

Подібні моделі та їх лексичне наповнення формуємо за допомогою автоматизованої системи “Ідеографічний тезаурус українських іменників” [15; 16], спроектованої за методикою лінгвістичного моделювання Ю. Караулова [7]. В електронному тезаурусі моделі багатозначності зберігаються в готовому вигляді і можуть бути використані для створення словника нового типу, де переліки полісемічних слів подаватимуться під моделями їх семантичного розвитку. У такий спосіб можна відобразити регулярні і нерегулярні типи перенесення значення, зафіксовані тлумачним словником на певному синхронному зрізі, а також описати семантичні зв’язки на тих ділянках лексико-семантичної системи, де містяться полісемічні лексеми.

За наслідками автоматизованого моделювання вдалося з’ясувати, що дві третини багатозначних іменників в українській мові побудовані за двокомпонентними моделями:

- 1) **“дія – наслідок дії”** (*вимолот, запис, нарізка, насічка*);
- 2) **“дія – об’єкт дії”** (*домішка, доплата, доповнення, здобич, робота*);
- 3) **“дія – стан”** (*бентеження, вагання, вдоволення, пригнічення*);
- 4) **“людина – тварина”** (*вухань, головань, сторож, рибалка, жук, лис, шкідник, плазун, мавпа*);
- 5) **“предмет – людина”** (*двірник, солдатик, фуркало, брязкало, тарахкало, пугало, свистун, шпінгалет*);
- 6) **“людина – знаряддя”** (*збирач, вантажник, автомат, вимірювач, копач, машина, універсал, шукач*);

- 7) **“предмет – форма”** (вінок, вузол, голка, карлючка, корона, підкова, хрест, спіраль);
- 8) **“людина – їжа”** (верещака, вишкварка, геркулес, кисляк, сухар);
- 9) **“дія – місце”** (будівництво, вивіз, випас, засів, наділ, перехід);
- 10) **“рослина – місце”** (любисток, суничник, ряст, лопушняк);
- 11) **“рослина – людина”** (перекотиполе, чортополох, мімоза, невістка, біловус, степнячка);
- 12) **“людина – транспорт”** (візник, молоковоз, парусник, реактивник) та ін.

Похідні значення найчастіше розвиваються на основі таких вихідних: “дія”, “людина”, “частина”, “предмет”, “явище”, “рослина”, “тварина”, “абстрактне”, “місце” та ін. Вихідним вважаємо те значення, яке у словниковій статті СУМ подано під цифрою “1”.

Подібні двокомпонентні моделі описані у монографіях Ю. Апресяна [1] та Є. Гінзбурга [6], які вивчали багатозначні лексеми російської мови. Це підтверджує універсальний характер явища полісемії.

Новизною нашого дослідження є те, що на матеріалі української мови вперше сформовані багатокомпонентні моделі розвитку полісемії. Виявляється, що трьохкомпонентні моделі теж є досить продуктивними в українській мові. Вони відображають такі семантичні відношення:

- 1) **“предмет – форма – частина”** (гребінь, кільце, клин, корона, петля, пояс, ріг, ріжок, свічка, стріла);
- 2) **“дія – наслідок дії – стан”** (зрушення, злам, перелом, поєднання, примирення, роздум, руїна, тління);
- 3) **“дія – місце – час”** (оранка, сінокіс, сіножать, перехід);
- 4) **“дія – місце – споруда”** (будова, укриття, зруб, перевіз);
- 5) **“людина – рослина – тварина”** (бородач, залізник, первістка, покруч, степняк);
- 6) **“тварина – людина – абстрактне”** (птах, покруч, нечисть, страхіття, страшило);
- 7) **“дія – об’єкт дії – наслідок дії”** (заробіток, приварка, знахідка);

-
- 8) *“дія – об’єкт дії – абстрактне”* (припарка, застава);
 - 9) *“місце – явище – абстрактне”* (болото, нива, річище, тьма);
 - 10) *“тварина – предмет – людина”* (змій, півень) та ін.

Моделі, у яких представлені полісемічні комплекси із чотирьох і більше архісем, є малопродуктивними і часто відображені одиничними прикладами. Проте саме вони є найцікавішими, бо підкреслюють творчі потенції полісемії, глибину людського мислення, і, врешті, національну самобутність мовотворення:

- 1) *“тварина – людина – відчуття – стан – пристосування”* (черв’як);
- 2) *“заклад – гроші – місце – приміщення – абстрактне”* (скарбниця);
- 3) *“міфічна істота – людина – тварина – абстрактне”* (страхіття, сфінкс);
- 4) *“рух – переміщення – відстань – швидкість руху – місце – споруда – частина – дія – спосіб дії – зміна – процес”* (хід);
- 5) *“знаряддя – абстрактне – предмет – форма – сукупність – одяг – знак – система – частина”* (сітка).

За матеріалами СУМ з’ясовано, що найбільшою кількістю узагальнених різнокатегорійних значень характеризуються слова: **світ, хід, голова, язик, срібло, сітка, зілля, холод, сирена** та ін. Варто зазначити, що деякі з перелічених слів продовжують розширювати свою семантичну структуру і зараз. Укладачами Великого тлумачного словника сучасної української мови [ВТССУМ] засвідчене, наприклад, нове значення для слова **сітка** – “двійковий формат комірки пам’яті або регістра (розрядна сітка)”, яке використовується в комп’ютерних технологіях. Нове значення (“вроджене зрощення нижніх кінцівок”) зафіксовано також у лексеми **сирена**. Воно пов’язане з вихідним міфологічним значенням слова – “морська німфа (жінка з риби́чим хвостом або птах із жіночою головою)”.

Гадаємо, що запропоновану нами методику системного дослідження полісемії можна використати і для її діахронічного опису. Моделі багатозначності, сформовані на основі СУМ, можуть бути базовими при моделюванні семантичних зв’язків за матеріалами сучасних тлумачних словників та Словником української мови Б. Грінченка. Дослідження кожної моделі багатозначності в

історичному плані виявить особливості механізмів перенесення значення у зв'язку з постійним переструктуруванням концептуальної картини світу [5].

Результати здійсненого нами моделювання можна відобразити різними наочними засобами: матрицями, таблицями, графами, схемами тощо.

Якщо усі задіяні у дослідженні формальні показники поняттєвої віднесеності ЛСВ (див. повний перелік родових ідентифікаторів у праці [15]) розмістити в однаковій послідовності по горизонталі та вертикалі матриці, то одержимо відображення наявних (знак “плюс”) і відсутніх (знак “мінус”) семантичних зв'язків у структурі багатозначних слів.

Нижче подаємо фрагмент матриці “Взаємодія узагальнених значень у структурі багатозначних іменників”:

Узагальне- ні значення	Людина	Дія	Предмет	Абстрактне	Місце	Знаряддя	Тварина	Стан	Рослина	Одяг	Споруда	Їжа	Сусп. об.	Взуття	Колір
Людина		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Дія	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Предмет	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Абстракт.	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Місце	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Знаряддя	+	+	+	+	+		+	-	+	+	+	+	+	-	-
Тварина	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
Стан	+	+	+	+	+	-	+		+	+	+	+	+	-	+
Рослина	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+
Одяг	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+
Споруда	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	-	-
Їжа	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	-	+
Сусп. об.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		-	+
Взуття	+	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-		-
Колір	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	-	

Із матриці видно, що узагальнене значення “людина” в семантичному просторі багатозначних іменників взаємодіє з багатьма

значеннями: “предмет”, “дія”, “абстрактне”, “місце”, “тварина”, “рослина”, “стан”, “одяг”, “споруда”, “їжа”, “взуття”, “колір” та ін. Проте, не зафіксовані (за матеріалами СУМ) його зв’язки із значеннями: “процес”, “спосіб пізнання дійсності”, “свято”, “бажання” та ін. Лише деякими прикладами засвідчені переходи: “людина – посуд” (*гладун, гусятниця, відерник*), “людина – напій” (*первак, веселуха, яблучник*), “людина – розмір” (*ліліпут*), “людина – хвороба” (*поганка*), “людина – документ” (*анонім*).

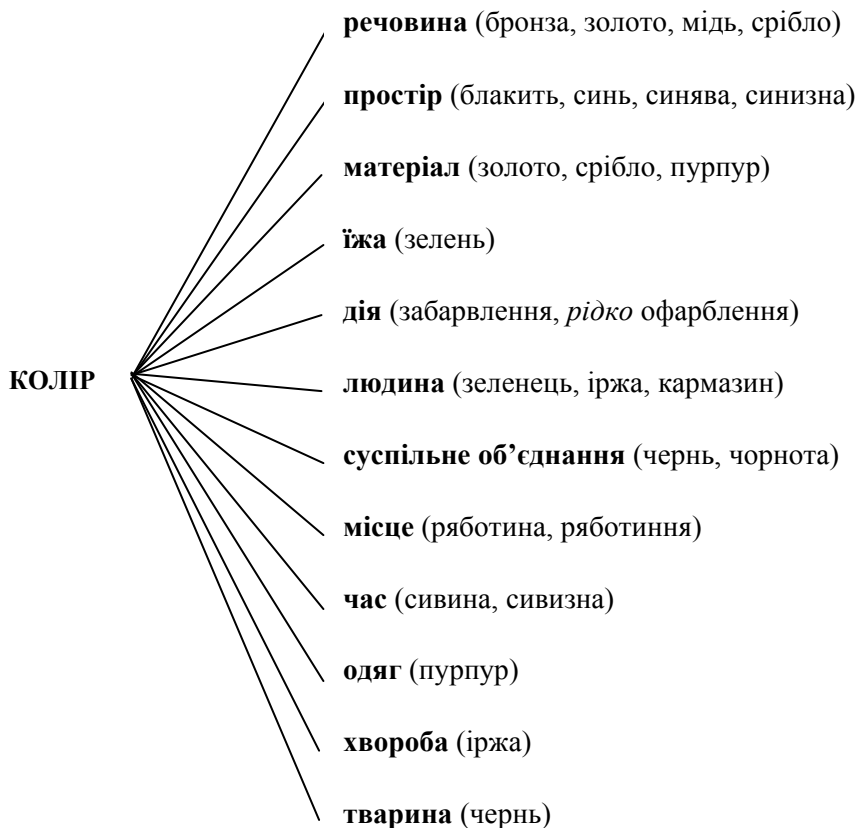
Узагальнене значення “дія” у структурі багатозначних іменників часто пов’язується з іншими значеннями, але відсутні його зв’язки із значеннями: “мінерал”, “хімічний елемент”, “взуття”. Узагальнене значення “стан” у структурі багатозначних іменників не поєднується із значеннями: “взуття”, “знаряддя”, “мінерали” та ін.

Матриця засвідчує, що значення “взуття” загалом рідко представлене в семантичній структурі полісемантів, відсутні його зв’язки із полями “місце”, “знаряддя”, “стан” та ін., проте одержані моделі відображають цікаві особливості переосмислення семантики:

- 1) взуття – матеріал (*сап’янець, саф’янець*),
- 2) взуття – предмет (*колодка*),
- 3) взуття – людина (*личак, скороход(и), ходак, шлапак*),
- 4) взуття – рослина (*черевички*),
- 5) взуття – тварина (*равлик, ступак, туфелька*),
- 6) взуття – абстрактне (*котурни*).

За матеріалами СУМ зафіксовані дещо несподівані семантичні відношення, виражені моделями: “одяг – їжа” (*шарпанина*), “рослина – споруда” (*кам’яниця*), “рослина – стан” (*хміль*), “одяг – споруда” (*ротонда*), “одяг – тварина” (*розм. дощовик*), “тварина – споруда” (*їжак*) та ін. Словом **кам’яниця**, наприклад, у СУМі позначається і “кам’яна будівля; мурований будинок”, і “лісова трав’яниста ягідна рослина; косяниця”.

Для відображення семантичних відношень внутрішньослівного, міжслівного та міжпольового характеру використовуємо схеми, графи та дерева залежностей. Описати наявність узагальненого значення “колір” в семантичній структурі багатозначних іменників можна так:

Варто зазначити, що кожне значення полісемічного слова описане в “Ідеографічному тезаурусі” через різні типи системності (синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні відношення). Відображені також функціонально-стилістичні особливості слів (на основі ремарок *переносне, у порівнянні, розмовне, технічне* тощо). Це забезпечує різноаспектне вивчення полісемії у контексті моделювання структурно-функціональної організації лексики.

За моделями багатозначності та функціонально-стилістичними ознаками можливе формування груп слів зі спільним значенням та образним потенціалом. Так, за формальними ознаками *образне* та у *порівнянні* і схемою “рослина – людина” програмою

відбираються слова **дерево, головко, головань, зеленець, зоря, зірка, лопух, мімоза, перекотиполе, чортополох, трава, світич, реп'ях**, які використовуються в образних та порівняльних зворотах. У такий спосіб можлива побудова основи словника образних засобів мови [4], що належить до словників нового покоління.

Отже, традиційна тлумачна лексикографія, зокрема Словник української мови, є безцінним джерелом моделювання змістової сторони мови. На основі лексикографічних параметрів тлумачного словника за допомогою сучасних засобів автоматизації можна описати закономірності структурно-функціонального ладу лексики і створити нові словники.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
2. Арбатский Д. И. Семантические определения. Основные проблемы толкования лексических значений слов: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л., 1982. – 40 с.
3. Боярская Е. Л. Полисемия как результат концептуальной интеграции [Електронний ресурс] / Е. Л. Боярская. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9304497>
4. Буркут К. С. До питання про створення словника образів української мови / К. С. Буркут // Мовознавство. – 2004. – №4. – С. 56–71.
5. Васильева О. Г. Концептуальні засади лексичної полісемії: метафоричні зв'язки в семантичній структурі багатозначного іменника [Електронний ресурс] / О. Г. Васильева. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1593/1/24.pdf>
6. Гинзбург Е. Л. Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия. – М.: Наука, 1985. – 224 с.
7. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1982. – 366 с.
8. Кочерган М. П. Лексико-семантична система / М. П. Кочерган // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С 305–306.
9. Кравець Л. В. Художня метафора як засіб формування мовної картини світу // Мовознавчі студії: Зб. наук. праць. – К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2006. – Ч. 1. – С. 87–91.

10. Кузнецова Э. В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов / Э. В. Кузнецова // Вопросы металингвистики. – Л., 1973. – С. 84–95.
11. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387–415.
12. Левицький В. В. Лексична полісемія та квантитативні методи її дослідження / В. В. Левицький // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 56–71.
13. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 607 с.
14. Потенба А. А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
15. Сніжко Н. В. Ідеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) / Н. В. Сніжко // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 28–35.
16. Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. Динаміка концептів та структурні зміни лексики в “Ідеографічному словнику української мови” // Людина. Комп’ютер. Комунікація: збірник наукових праць / За ред. Ф. С. Бацевича. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – С. 293–297.
17. Соколовская Ж. М. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
18. Тараненко О. О. Языковая семантика в ее динамических аспектах: Основные семантические процессы. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
19. Тараненко О. О. Полісемія / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 502–503.
20. Тищенко О. М. Метафора Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект). – К., Поліграфічна друкарня Інституту історії України НАНУ, 2004. – 144 с.
21. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Высш. шк., 1973. – 280 с.

Джерела

СУМ

Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

ВТССУМ

Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА ЛЕКСИКА: ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ

© Лідія Тименко, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373

У статті визначено роль і значення одного з етапів (1917 – поч. 1930-х рр.) у становленні й розвитку офіційно-ділової лексики та її вплив на еволюцію ділового словника української мови. Також проведено семантичний аналіз тлумачення лексичних одиниць ділового змісту в лексикографічних виданнях кінця XIX – поч. XX століття.

Ключові слова: лексика, лексико-семантичні зміни, офіційно-діловий стиль.

In the article certain role and one value from the stages (1917 – 1930th) of development of official-business vocabulary and its influence to the evolution of business dictionary of Ukrainian. Semantic interpretation of interpretation of lexical units of business maintenance is conducted in lexicographic editions of end XIX–XX centuries.

Keywords: vocabulary, leksiko-semanticheskie changes, official-business style.

Офіційно-ділова лексика викликає значний лінгвістичний інтерес у зв'язку з тим, що зростає наукова зацікавленість сферою ділової комунікації. Попри велику кількість праць, різноманітність тематик й аспектів дослідження офіційно-ділової лексики, ряд завдань залишається невирішеними. Так, установлення часових рамок розвитку ділового словника, визначення тематичних меж, а також лексикографічне представлення вербального ділового простору потребують опрацювання.

Як відомо, лексичний склад є найчутливішим до мовних змін. При цьому процес трансформації лексичного простору майже безперервний, у чому й полягає зв'язок мовної системи з іншими сферами громадського життя (політичною, соціально-економічною, державною). Абсолютно очевидно, що інтенсивніші зміни у державі, то інтенсивніші зміни лексики на кожному етапі її розвитку, зокрема у сфері ділової лексики спостерігаємо істотні зміни, зумовлені суспільно-політичними процесами.

Історичний підхід до вивчення фактів ділової сфери дає змогу визначити традиційну періодизацію вивчення офіційної лексики. На першому етапі 1920–1930-х рр. було характерне дослідження змін у лексичній та стилістичній системах мови пореволюційного часу. Зазначимо, що науковці 20–30-х рр. ХХ ст. усвідомлювали необхідність теоретичного обґрунтування офіційно-ділового стилю, опрацьовуючи теоретичні питання в процесі вироблення й усталення норм української ділової мови. Вони здійснили велику підготовчу роботу, результати якої було занедбано в наступні десятиліття.

Дослідники офіційно-ділової лексики пореволюційного (радянського) періоду розглядали спадкоємність у розвитку лексики дореволюційного й пореволюційного часу, основні тенденції у розвитку політичного слова, порушували питання семантики окремих одиниць. У 1930–1940-і рр. лінгвісти описували мовні системи різних соціальних груп у рамках національної мови [10].

При цьому в історичній лексикології відзначають, що увага до офіційно-ділової лексики з 1930-х рр. до поч. 1950-х рр., а також до вивчення нових явищ в українській мові цього періоду послабилась у зв'язку з певними політичними подіями. Комунікативно-функціональна наукова парадигма визначила новий напрям у лінгвістиці – ділову комунікацію, водночас виділила офіційно-ділову лексику в нових методах вивчення.

Так, цю лексику у 1950–1980-х рр. вивчали в аспекті ділової комунікації Д. Х. Баранник, І. Г. Чередниченко, А. П. Коваль, Г. Я. Солганик та ін.

Існують різні погляди на періодизацію розвитку ділової лексики. Традиційно в лінгвістичній практиці виділяють два основні етапи: 1) 1917 – поч. 1930-х рр. ХХ ст. (Д. Х. Баранников, Л. В. Щерба та ін.); 2) поч. 1940-х рр. – к. 1990-х рр. (Ю. Н. Караулов, А. Ф. Марахова та ін.). Дослідження останніх десятиліть дають можливість назвати третій етап розвитку ділової лексики – пострадянський (О. А. Земська, О. О. Тараненко, В. М. Бріцин, С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта, Г. Я. Солганик та ін.).

Специфіка сучасної мовної епохи полягає у свободі від різного роду обмежень, руйнуванні радянських стереотипів мислення, у відмові від встановлень тоталітарного режиму [6: 90].

Сучасні дослідники працюють над проблемами виокремлення періодів розвитку офіційно-ділової лексики, про дефініцію поняття, про лексику, про деякі аспекти лексикографічного відображення, про тенденції в розвитку мовного ділового простору радянської епохи, а також про зміну офіційно-ділової парадигми [А. Ф. Марахова, Н. Ф. Непийвода, С. Я. Єрмоленко, Т. І. Панько та ін.]. Дійсно, вирішення проблеми семантичних змін ділового слова вже неможливе без спеціального вивчення загальних особливостей семантики ділових одиниць попередніх періодів.

Відомо, що офіційно-ділова лексика як об'єкт дослідження привертала увагу вітчизняних мовознавців, особливо в перші післяжовтневі роки у зв'язку з подіями 1917 року. Так, звернув увагу на цей розряд лексики І. О. Бодуен де Куртене в роботі "Деякі загальні зауваження про мовознавство і мову" (1871), виділивши як психічний, так і соціальний аспекти мови [1].

Стан лексики літературної мови II пол. XIX ст. – поч. XX століття мав би відбиватись у словниках. Але через відомі несприятливі екстралінгвальні умови українська лексикографія відставала від розвитку літературної мови, неповно демонструючи її лексичний склад. А в частині лексикографічних праць, залежно від тих чи тих настанов їхніх авторів, лексику літературної мови подавали або з певними обмеженнями, або з тенденцією введення до словників багатьох діалектних елементів, полонізмів, вигаданих слів і т. ін. Боротьба прогресивного та реакційного напрямів в українському суспільстві II пол. XIX – поч. XX ст. у питаннях української культури, зокрема в питаннях літератури і літературної мови, відображали і в словники цього часу. Адже збиранням матеріалів для словників займалися не тільки окремі особи, а й, наприклад, журнал "Основа" (січень 1861 – жовтень 1862, Петербург), на сторінках якого у зв'язку з питанням про термінологічну лексику з'являється ряд відповідних матеріалів. Звернення до читачів свідчить, що "основ'яни" цікавилися не тільки загальномовною лексикою в словнику, але й лексикою термінологічною, словами з різних галузей знань, що мають бути в словнику з огляду на ті завдання, які мала виконувати українська літературна мова. Журнал "Основа" став центром організації

інтелектуального потенціалу й збору коштів для створення й видання наукових і популярних книг українською мовою.

Але, як відомо, історія розвитку українського офіційно-ділового стилю, як і мови в цілому, – це постійне подолання політичних заборон і перешкод.

Велике значення для вивчення української літературної мови мали праці Є. К. Тимченка, Б. Д. Грінченка, хоч кількість у їхніх словниках термінологічної лексики невелика, оскільки реєстри базувалися на народних джерелах або художніх творах. Як зауважує Н. В. Зелінська, перед тогочасними українськими вченими стояли не лише суто наукові, але й громадські та мовно-політичні проблеми: вони повинні були відвойовувати читачів у польських, німецьких, російських видань (саме цими мовами впродовж попередніх століть послуговувалася українська наука) і виробляти власний стиль на рідномовному ґрунті. “Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, “Літературно-науковий вісник”, що виходили у Львові, а також кийські видання “Записки українського національного товариства”, альманах “Дубове листя” та ін. були місцем інтелектуальних битв за розбудову україномовного офіційно-ділового, наукового та ін. стилів. Метою авторів було не тільки піднесення науки, але й розширення сфери функціонування української мови, виховання смаку до українського слова у специфічній стилістичній функції, демонстрування його універсальності [5: 320].

Ділова лексика й семантичні процеси в мові дореволюційного часу були віддзеркалені в лексикографічних виданнях [Тимченко Є. “Історичний словник українського язика (14–18 ст.)”; Грінченко Б. “Словарь української мови”].

Отже, наприкінці XIX – поч. XX ст. українська мова поступово набирала ознак усталеності й культури висловлення, її виділяли як функціональний тип у своїх працях М. П. Драгоманов, В. М. Гнатюк, А. Ю. Кримський, М. С. Грушевський та ін. Письменник і громадський діяч М. Левицький писав: “Ми тепер кладемо підвалини вкраїнської письменницької мови, і коли покладемо їх недбало, абияк, то весь будинок може вийти кривобокий і за таку роботу не подякують онуки, бо не зможуть вони поправити те, що свій час було зроблено незугарно” [8: 15].

Упорядкування офіційно-ділового стилю української літературної мови у 20–30-х рр. ХХ ст. і його вдосконалення тісно пов'язані з розвитком наукової думки в Україні, зростанням наукової продукції українських учених. У ці роки різко збільшилася кількість публікацій, наукових праць з історії української мови, стилістики, правопису. Стан української мови і ставлення до неї найліпше ілюструють відомості про видання українських граматик. З'явилися численні наукові праці, посібники, підручники, присвячені українській мові. Бібліографічний покажчик Л. Червінської й А. Дикого наводить 59 назв праць, розрахованих як посібники для вивчення української мови в школі чи самостійно (порівняймо, за попередні сто років книжок такого типу було видано всього 11). За наступні п'ять років (1919–1924 рр.) надруковано 13 посібників, а протягом наступних років (до 1933 р.) – більше ніж 60 підручників. Велика кількість словників з правничої мови та адміністративної термінології¹ – показник того, що вперше за двісті п'ятдесят років бюрократична машина почала користуватися українською мовою. Для цього періоду типовою є перевага російсько-українських словників над українсько-російськими і цілковита відсутність словників інших мов та власне української (за винятком “Німецько-українського словника” І. Шаровольського (1929 р.)). Якщо ж подивитися на статистику, то протягом п'ятнадцяти років (1917–1933 рр.) було видано 131 словник: 14 загальномовних українсько-російських, 26 загальномовних російсько-українських, 83 термінологічних і 8 словників інших типів, зокрема – історичний, правописний, іншомовних слів тощо (підрахунок зроблено на основі бібліографії Л. Червінської й А. Дикого) [11].

¹ Це, зокрема, такі словники: Ванько Є. Кишеньковий російсько-український правничий словник для адвокатів, нотарів та урядовців (К., 1918); Євтимович В. Московсько-український словник для військових (К., 1918); Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства (Полтава, 1918); Леонтович В., Єфимов О. Московсько-український правничий словничок (К., 1919); Осипів Мик. Російсько-український словник найпотрібніших у діловодстві слів (практичний порадник) (Харків, 1926); Російсько-український словник правничої мови за ред. Кримського А. Ю. (К., 1926); Якубські С. та О. Російсько-український словник військової термінології (К., 1928) та ін.

“Російсько-український словник ділової мови” Є. Плужника та В. Підмогильного, який вийшов друком 1926 року (друге видання в 1927 році), можна вважати одним із найцінніших здобутків української лексикографії 20-х років ХХ століття. Упорядники намагалися не лише дати перелік російсько-українських лексичних відповідників, а й показати повноцінність української літературної мови, багатство її лексичного фонду, синонімічну розвиненість. Так, у цій праці слово *вигода* перекладає низкою українських синонімів: *зиск, користь, бариш, вигода*; рос. *спор* – *суперечка, змагання*; рос. *возможность* – *змога, спромога, можливість, спосіб*. Однак деякі із зафіксованих у словнику лексем, зокрема *посесія (оренда), фактор (маклер), правіжка (стягнення)*, не зафіксовані у сфері активного вживання.

Семантика офіційно-ділової лексики пореволюційного часу відбиває у своєму становленні всі особливості освоєння ділового словника, які проєктуються на мовні закономірності його розвитку.

Зауважимо, що в словниках 20-х рр. ХХ ст. означено формування ділового розряду лексики за певними тематичними (законодавство, дипломатія, канцелярія) і лексико-семантичними групами: назви законності та порядку (*закон, правосуддя, чинність* і т. ін.); назви осіб, пов’язаних з певною діяльністю (*нотар, амбасадор, кур’єр, речник, сенатор, діловод* і т. ін.); назви установ (*Відомство Закордонних Справ, департамент, комісаріат, райвно, лікпункт* і т. ін.); документи (*декрет, наказ, указ, декларація, відношення, мандат, звіт, лист, цидулка, директива*), назви різних процесів і дій, пов’язаних із суспільними відношеннями й виробничими об’єднаннями (*відданість, дебати, змагання, зрада, мобілізація, народ* та ін.).

У словниках цього періоду виділяємо мовні одиниці, які утворюють ядро ділового словника, що функціонує в лексичному просторі пізнішого періоду. Це такі ключові поняття, як *державна, демократія, суд, процес, суспільство, суддя, нотаріат* та ін.

Таким чином, словниково-довідкові видання як дореволюційного, так і пізнішого періоду є важливим джерелом для спостереження за історією поширення і семантичного розвитку ділової лексики. Вони мають лексикографічну цінність, тому що до них уперше введено групу слів із термінологічним значенням. Як

відзначають лінгвісти, саме в пореволюційний період відбувалися процеси, які визначили характер, особливості становлення та розвитку ділової лексики періоду 1917–1930 рр.

У десятиліття, що Україна пережила після 1917 року, відбувалися глибокі зміни не тільки у сфері мови, а й у всіх найважливіших сферах суспільного життя. Таким чином, саме досліджуваний період, який містить процеси збагачення та поповнення лексичного простору, є важливим для наступного формування офіційно-ділового словника української мови.

Пореволюційний період можна вважати новим етапом в історії української літературної мови і в розвитку офіційно-ділової лексики. Саме тоді формувалися процеси, які визначили характер стану, особливості офіційно-ділової лексики наступного етапу її розвитку. Виникли нові терміни, нові слова у зв'язку з новими явищами, предметами [3]. Безсумнівно, у цей період відбулися великі зміни в лексичній і стилістичній системах української мови. Мовних нововведень накопичилося так багато, що деякі дослідники вже говорять про “революцію в мові” [4: 16]. Таким чином, це визначило семантичний зміст лексичного обсягу та найважливіші складові параметри ділової мови.

Сьогодні в науковому дискурсі активізувалися роздуми щодо природи соціально зумовлених мовних змін, які становлять історію української культури на всьому етапі її розвитку. Такий підхід, з позиції дії стійких моделей культури, уможливорює вивчення змін у лексиці протягом аж ніяк не одного етапу. Таким чином, на думку лінгвістів, кожен новий етап передбачає переосмислення цінностей і зміну ділової парадигми.

Дійсно, офіційно-ділова лексика формувалася під впливом певних факторів, умов, закономірностей у розвитку мови. Але при цьому, не варто розмежовувати склад мови дореволюційного і пореволюційного періодів, тому що його зміни здійснюються поступово, у результаті нагромадження нових лексичних груп, появи нових семантичних елементів, а також у процесі відмирання застарілих слів і поступового формування нових семантико-стилістичних зв'язків. Характер, ступінь інтенсивності змін лексики в різні періоди неоднакові, вони безпосередньо пов'язані з різноманітними трансформаціями, зумовленими суспільно-

політичними перебудовами. Стан лексичного простору кожного періоду – “момент у ланцюзі його безперервних змін” [10: 20]. С. І. Ожегов справедливо вказує на те, що “ті нові явища, які відображають живі тенденції сучасності, не з’явилися як фенікс із попелу: вони породжені всім попереднім ходом розвитку мови” [9: 75]. Дослідник стверджує, що нерідко новизна того чи того слова в мові пореволюційного періоду була відносною. Тому новим назвати слово можна не завжди, оскільки нова лексична одиниця виникає на основі свого попереднього функціонування.

У вітчизняній лінгвістиці, як ми зазначили, висловлено думки, згідно з якими мова не зазнає істотних змін при зміні суспільних відносин. У кожний період відображаються попередні лексико-семантичні зміни. Всі ці явища дуже близькі до сучасних, хоча сприймаються як нові. Протягом всієї історії людства, крім поповнення лексичного багатства новими словами, постійно відбувається переосмислення багатьох старих слів, що при нових умовах виконують інші, нові функції, або переміщення їх з активного життєво необхідного вжитку до історичного фонду лексики та звуження їхнього вживання. Нове значення висувається на перший план, а давнє або зберігається поряд, або зовсім втрачається.

Так, наприклад, лексему *бригадир* на поч. ХХ ст. вживали у значенні “командир військової бригади”, у 20-х рр. ХХ ст. – “керівник бригади (на виробництві, в господарстві)”; *ланка* – раніше вживали у значенні “кільце в ланцюгу”, потім – у результаті семантичних змін з’явилося значення “виробнича одиниця: передова ланка”. Цікавою є й історія лексеми *кадри*: спочатку – військовий термін, згодом розширила значення: *освітні кадри, військові кадри* тощо.

На наш погляд, дослідження сучасного ділового словника порівняно з попередніми періодами (зокрема к. ХІХ – поч. ХХ ст.) дозволяє вивчити і зрозуміти багато сучасних мовних процесів, а також виявити тенденції функціонування мови в діловій комунікації. Так, наприклад, для практики 90-х рр. ХХ ст. характерне активізування лексеми *урядовець*, що наближається за значенням до *службовець, чиновник*. У 70-80 рр. ХХ ст. це слово мало обмежувальну ремарку “дореволюц.”, а сьогодні його вживають як

нейтральну назву, співвідносну зі словами *урядовий, урядування, урядувати*.

У роботах вітчизняних лінгвістів виділено стадії, що характеризують зрілість розвитку офіційно-ділової лексики: номінування; входження до літературної, потім до розмовної мови; національне освоєння. Кожна із стадій відповідає певному етапу розвитку суспільства. Так, соціальні настрої впливають на тенденції розвитку ділового словника. Словниковий склад мови найбільш схильний до суспільно-політичних, соціальних змін та ідеологічних перебудов, й особливо це проявляється у складі ділової лексики: суспільні процеси початку ХХ ст. значно вплинули на формування лексичної системи мови, виділивши в ній офіційно-ділову лексику як найбільш важливий аспект ділової комунікації. Активні семантичні процеси в офіційно-діловій лексиці на першому етапі розвитку привели як до створення нової мови, так і до поступового удосконалення ділового простору.

Література

1. Бодуэн де Куртенэ И. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. – СПб: Печатня В.И.Головина, 1871. – 38 с.
2. Верховський П. В. Письменная деловая речь. Словарь, синтаксис и стиль. Разбор бюрократических шаблонов и нарушение грамматики в языке документов. – М.: Техника управления, 1930. – 201 с.
3. Волкова И. Н., Налепин В. Л., Панаев С. Т. Роль и место стандартизации терминологии в международном и межгосударственном общении // Стандарты и качество, 1992. – № 1 – С. 14–19.
4. Дешериев Ю. Д. Пути развития социолингвистики в условиях научно-технической революции // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М.: Наука, 1977. – 117 с.
5. Зелінська Н. В. Гуманістичний характер українського наукового стилю як вияв національної ментальності // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування”. – Львів. 13–14 лютого 1992 року. – Серія: Наукові збірники. – Мюнхен–Львів, 1993. – Т. 16. – С. 316–322.
6. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – 2-е изд. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 90–141.

7. Карцевский С.И. Из лингвистического наследия. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 344 с
8. Левицький М. Дещо до справи про вкраїнську мову // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. 8.
9. Ожегов С.И. К вопросу об изменениях словарного состава русского языка в советскую эпоху // Вопросы языкознания, 1953. – №2. – С.71–81.
10. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30–90-е гг. XIX в. – М.–Л.: Наука, 1965. – 568 с.
11. Червінська Л., Дикий А. Показчик з української мови. Матеріали по 1929 р. – Х.: Державна бібліотека ім. Короленка, без дати видання. – 203 с.

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ІСТОРИЧНОГО СЛОВНИКА ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XVI – XVII СТ.)

© Валентина Титаренко, 2010

к. філол. н., Житомирський державний університет імені
Івана Франка (Житомир)

УДК 811.161.2'374

У статті обґрунтовано актуальність і схарактеризовано загальні засади створення історичного словника запозиченої лексики. Проілюстровано лексичний матеріал, який увійде до описуваної лексикографічної праці.

Ключові слова: запозичення, історичне джерело та етимологічне джерело лексеми, реєстрове слово, паспортизація, засади укладання словника.

In the article the actuality and general principles of creation of historical dictionary of the borrowed vocabulary are described. Lexical material which will enter in a of the borrowed vocabulary.

Keywords: borrowing, historical source of word, etymologic source of word, passportization, dictionary compiling principles, vocabulary unit.

Запозичення – один із продуктивних способів розширення словникового складу будь-якої мови. Проблема запозичень в українській мові сьогодні не є новою, малодослідженою. Перші наукові праці про запозичення з'являються в кінці XIX – на початку XX ст. (П. Житецький, Д. Шелудько, І. Шаровольський, І. Огієнко). Проблему мовних контактів різних періодів досліджували Л. Булаховський, Ю. Жлуктенко, Л. Гумецька, Й. Андерш, П. Лизанець, М. Рогаль, Л. Худаш, В. Русанівський, А. Непокупний, Н. Романова, С. Гриценко та ін. Зверталися до цієї теми зарубіжні дослідники, переважно польські: Ст. Грабець, Т. Лер-Сплавинський, М. Лесів, С. Роспонт, В. Вітковський, Ю. Косць. Проблему запозичень в українському мовознавстві вивчали різноаспектно, напр., у контексті мовних контактів (поява тюркізмів, полонізмів, германізмів, латинізмів, мадяризмів тощо); впливу запозичень у різні мовні періоди; жанрово-стилістичного функціонування запозиченої лексики. Цим питанням присвячено як окремі монографічні, дисертаційні розвідки, статті, так і праці, опосередковано дотичні до проблеми. Однак сьогодні дослідження слів іншомовного походження є актуальним і має практичне та теоретичне значення: потреба в історичному словнику запозиченої лексики, вироблення єдиної методології дослідження іншомовних лексем, установлення реального відсотка запозичень в українській мові, необхідність теоретичного узагальнення тощо.

Попри значні напрацювання з проблеми іншомовних впливів на українську мову, на жаль, синтетичної узагальнювальної праці (монографії) із зазначеного аспекту та історичного словника запозиченої лексики немає. Подібних праць немає й у більшості інших слов'янських мов. Можемо назвати лише “Давні запозичення в білоруській мові” А. Булика та “Словник богемізмів” М. Басай, Я. Сятковського [2; 8]. Слова іншомовного походження потребують спеціального дослідження ще й тому, що в українській лінгвістиці не створено історичного словника запозичених слів. Хоч походження лексем в українській мові відображено в історичних словниках (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., Словник української мови XVI – XVII ст., Матеріали... Є. Тимченка тощо) [5; 6; 7], але, як зазначають самі укладачі, встановлення джерела запозичень не є для них основним завданням. Розпорошеність праць, у яких об'єктом

виступають запозичення, часто заважає дослідникам однозначно кваліфікувати ту чи ту лексему.

Етимологічний словник української мови – праця, у якій системно відбито вказівки походження слів, але в ній переважно представлена лексика XIX – XX ст. Протягом періоду, аналізованого укладачами, змінилися шляхи проникнення слів іншомовного походження: посередником стала російська мова, а в XVI – XVII ст. була переважно польська. Тому ремарка “через російське посередництво” не відповідає дійсності в тому випадку, якщо номен уже засвідчений у пам'ятках до другої половини XVII ст. (наприклад, автори етимологічного словника української мови при запозиченні лексеми *курок* з польської мови вказують на посередництво російської мови [ЕСУМ III: 156], із чим важко погодитися, оскільки, найдавніша фіксація цього слова в російських пам'ятках відзначена в 1609 році [СлРЯ XI – XVII; 8: 140]. Наявність лексеми *курокъ* у тексті судової справи з Житомира, датованої 1605 роком (ДМВН 1605: 60), не дає жодних підстав сумніватися в прямому її запозиченні з польської мови, а не через посередництво російської). Водночас усі однокореневі та похідні слова в етимологічному словнику подано в одній статті, а історія появи окремих із них не завжди збігається.

Хронологічні межі дослідження зумовлені тим, що цей період (XVI–XVII ст.) виділяють як окремих чи як частину староукраїнської мовної доби багато дослідників, які вивчали питання періодизації української мови (Ю. Шевельов, В. Німчук, В. Русанівський, О. Горбач). Він позначений розвитком окремих стилів і жанрів староукраїнської мови, урізноманітненням тих, що існували, зокрема ділового стилю. У цей час контакти українців із народами Європи, передовсім поляками, значно активізуються, а тому в староукраїнську мову потужним струменем уливаються насамперед полонізми, слова з інших європейських мов безпосередньо та через посередництво польської мови.

Мета статті – висвітлити основні принципи укладання лексикографічних статей історичного словника запозиченої лексики. Завдання – проілюструвати лексичний матеріал, який має ввійти до словника, та охарактеризувати основні засади укладання аналізованої лексикографічної праці.

Основою укладання словника слугували засади історичних словників інших типів, зокрема Словника староукраїнської мови XIV–XV ст. [5], Словника української мови XVI–XVII ст. [6], Матеріали... Є. Тимченка [7], Даўнія запазычанні беларускай мовы А. Булики [2] та ін.

Основне призначення словника – зібрати лексику іншомовного походження, яка функціонувала в північноукраїнських текстах XVI – XVII ст., висвітлити особливості її функціонування в аналізованих текстах (визначити джерело походження, подати семантичну характеристику, хронологію, територію поширення виявленого запозиченого слова).

Реєстр словника становитиме іншомовна апеллятивна лексика, яка наявна в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст., успадкована й неуспадкована в подальшому українською мовою. У досліджуваних текстах трапляється низка запозичених слів, які вжиті в пам'ятках одинично (*инѣте(р)мисия* 'перешкода') *ноцѣ*, *пецѣ*, *просять печены(х)* та ін.). Із сучасного погляду важко стверджувати, чи ці лексеми на той час використано okazіонально, чи вони були надбанням тогочасної української мови (літературної чи (і) розмовної). Такі лексичні одиниці теж увійдуть до реєстру словника.

Джерельною базою словника слугуватимуть тексти різних стилів XVI – XVII ст., які походять із північноукраїнських територій та в яких виразно виявлені поліські лінгвальні риси. У цей період найбільше представлений діловий стиль (акти городських, підкоморських та земських урядів із Володимира-Волинського, Луцька, Житомира, Овруча, Києва, грамоти, універсали як державного рівня, так і приватні). У невеликій кількості наявні пам'ятки інших стилів – це художня, полемічна, конфесійна література.

Лексику іншомовного походження можна класифікувати двома способами: за *етимологічним* (з якої мови походить слово) джерелом та *історичним* (з якої мови безпосередньо було запозичене слово). У словнику використовуватимемо перший спосіб. Аналіз запозичень за етимологічним джерелом передбачає встановлення шляхів проникнення лексики іншомовного походження. У досліджуваний період до староукраїнського лексикону безпосередньо проникали, безсумнівно, полонізми та більшість лексем тюркського

походження. Лексика чеського, латинського, германського, грецького тощо походження могла з'являтися двома шляхами: безпосередньо (через писемні іншомовні документи, торговельні операції, колонізацію) та за посередництвом (переважно польської мови, подекуди церковнослов'янської). Для більшості слів установити точний шлях появи в староукраїнських пам'ятках неможливо (малоінформативність зовнішніх ознак (процес освоєння) запозиченого слова, відсутність належних екстралінгвістичних факторів). У роботі дотримуємося поглядів В. Гумбольдта, О. Потебні, В. Акуленка [1] та інших про те, що народження слова в мові – це творчий і багатоактний процес, який передбачає появу мовного знака в мові не раз і не в одному варіанті, поки він стане усталеним. Це означає, що одне й те саме запозичення в текстах різних пам'яток могло з'являтися як прямо, так і через посередництво. У дослідженні під час паспортизації деяких запозичених слів до форми мови-джерела наводимо паралелі з інших мов (наприклад, для латинізмів може бути зазначена німецька та польська, для германізмів – польська й чеська та ін.). Наведені паралелі можуть свідчити про можливий, але не єдиний шлях проникнення тієї чи тієї іншомовної лексики.

Структура словника. Словникова стаття складатиметься з:

1) реєстрового слова (надрукованого великим шрифтом) у початковій формі (традиційно, іменники, кількісні числівники, іменникові займенники – у називному відмінку однини; іменники, які вживаються лише в множині, – у називному відмінку множини, прикметники, порядкові числівники, прикметникові займенники та дієприкметники – у називному відмінку однини чоловічого роду, дієслова – в інфінітиві). Заголовки подаватимуться без виносних літер, тител, надрядкових знаків;

2) наведених паралелей з інших мов. Спочатку йтимуть можливі мови-посередниці, останньою – мова-джерело (наприклад, лексема *провізія*, яка походить з латинської мови, матиме такий опис: п. *provizja*, нім. *Provisión*, лат. *provisio*). Уважаємо за обов'язкове покликання на відповідні етимологічні чи іншого характеру праці, які вказують походження аналізованих слів, тому після мови-донора зазначатимемо скорочено джерело, звідки взята інформація про історію запозиченої лексики (наприклад, ЕСУМ, ЕSB, BES, Br, Б та ін.);

3) значення іншомовного слова, яке встановлено на основі контексту. Семантика слів розкриватиметься за допомогою сучасного літературного відповідника (*цепликъ* (Луцьк, 1573; ТУ: 155) (п. *ceplik*, нім. *Zöpfel* [Br: 58; Б: 349]) 'гачок'), коли це не можливо – описового тлумачення (*кобенякъ* (Житомир, 1611; АКЖГУ: 34) (п. *kopieniak*, тур. *kerānāk* [ЕСУМ II, 476]) 'вид верхнього одягу з башликом'). Якщо слово має декілька значень, то всі вони подаються окремо з відповідною нумерацією й паспортизацією:

ПЛАЦЬ, ПЛАЦЬ [п. *plac*, нвн. *Platz* походить від нлат. **plattea* (< *plātēa*) 'місце, відкритий простір, вулиця' (ЕСУМ IV : 433–434)] 1) 'виділене місце (переважно під забудову)': *то(т) пля(ц) ... вєчны(ми) часы на себє де(р)жа(ти) и вжива(ти) и на не(мъ) сѧ будова(ти)* (Володимир, 1577; ВГ: 35); 2) 'поле': *пляц немалыи, ячменем и яроу пшенице, непожатыи засеяныи, на котором могло быт копъ килкадесят албо и болшеи* (Луцьк, 1647; СР: 334); 3) 'місце з будинком і територією навколо нього': *дворы землянские въ замок: пана Оникиевъ Горностаевъ ... а иишие пляцы землянские, и мѣстцкие, и поповские порожни* (Овруч, 1684; АрхЮЗР. ч. VII, т. 2: 37); 4) 'майдан': *Понева^{жс} оу книжце своей так рокъ во лвове твореной выехалъ на плацъ з выводами вѣры костела римского...* (Ключ: 7).

Зазначимо, що не в усіх випадках для виявлення лексичного значення допомагає контекст пам'яток, особливо якщо лексема була багатозначною. Крім проблеми визначення лексичного значення, "характерною особливістю контекстів цих слів є те, що вони майже не інформують про індивідуальні, зокрема, визначальні особливості предмета чи явища, що асоціюються з відповідним словом у свідомості людей. У кращому разі контекст повідомляє про належність слова до тієї чи іншої тематичної групи, фіксує тільки деякі ознаки предмета: найчастіше їх ужиткову вартість або спосіб практичного використання" [3: 30]. У тих випадках, де контекст був малоінформативним для встановлення значення слів іншомовного походження використовували матеріали різних словників (Словник староукраїнської мови XIV – XV ст., Словник української мови XVI – XVII ст., Матеріали... Є. Тимченка, Словарь... М. Горбачевського, словники малозрозумілих слів, подані в опублікованих пам'ятках тощо), довідкову літературу та ін.

4) кожне значення лексеми ілюстроване контекстом з пам'ятки. Цитати наводяться з пам'яток, писаних на різній території (Кисва, Житомира, Луцька, Володимира тощо) та з різних стилів. У межах одного значення цитований матеріал подаватиметься в хронологічному порядку, у межах слова – від найуживанішого значення до найменш уживаного. Оскільки джерелами словника є переважно опубліковані пам'ятки, то орфографія й пунктуація ілюстративного матеріалу подана без правописних змін. Лише виносні літери подаватимуться уніфіковано – у дужках.

Після наведеної ілюстрації йтиме вказівка на локалізацію лексеми (Київ, Житомир, Луцьк тощо), датування пам'ятки, покликання на джерело в скороченому вигляді та сторінку (наприклад, Житомир, 1590, АЖГУ: 93).

Усі одиниці наводитимуться в алфавітному порядку.

У досліджуваних текстах наявні слова, які мають різні фонетичні, орфографічні варіанти (*арешть, арасть, арестъ; б(р)уна(т)ный, бу(р)на(т)ны(и); шпихлерь, шпє(х)лерь, спихлерь* тощо). Такі лексеми подаватимуться в одній словниковій статті. На першому місці стоятиме найпоширеніший варіант або варіант, найбільше наближений до форми сучасної української мови, решту варіантів слід подавати в одному ряду в алфавітному порядку. Ілюстративний матеріал наводитиметься на всі форми:

ЕРМЯКЪ, ЕРЬМА КЪ, КГЕРМАКЪ, КГЕРМАКЪ, ОРМЯКЪ, ЯРМЯК [п. *giermak/jermak*, тур. *ärmäk* (BES I, 423)] 'кобеняк: довгий із відлогами чоловічий одяг із овечого сукна': *ме(л)ника манастиръ Меле(ц)кого Фе(д)ка зранили и збили... отнѣли...є(р)мякъ сукна моравского и(з)шнурами шо(л)ку чоного [!]* (Володир, 1578; ТУ: 171); *У Евхима Мелника... взято: ермаковъ Люнскихъ три...(Житомир, 1618; АрхЮЗР: 246);...и ихъ сами(х) полушили и подрали: зъ Яна Болобана кожу(х), еръмакъ лю(н)ски(и) голубы(и), ко(л)пакъ лиси(и)...* (Луцьк, 1578; СР: 59); *...взєли и пограбили у оного... кгермакъ чо(р)ны(и)...* (Володимир, 1605; ТУ: 239); *... взяли: готовыхъ грошей две копе, кгермаковъ два...* (Житомир, 1618; АрхЮЗР: 242); *...взя(л) и пограбилъ: ... коня шє(р)стю з сива плє(с)ниво(го)... о(р)мяко(в) два...* (Житомир, 1590; АЖГУ: 50); *Взяли з мене напє(р)вє(и) я(р)мя(к) каразєєвы(и) белы(и)* (Житомир, 1590; АЖГУ: 45).

Незначна кількість запозичених слів в аналізованих текстах виступала омонімами (наприклад, *рызы* 'міра паперу' та *рызы* 'одяг священика'; *спижа* 'продукти харчування' та *спижа* 'олово' тощо). Їх пропонуємо подавати традиційно в окремих словникових статтях із цифровою позначкою зверху:

БРАМА¹, БРАНА [стп. *brama*, *brana*, стч. *brana* (ESB: 37-38)] 'великі ворота у фортецях, міських укріпленнях, баштах, брама': *пан Матеи Броневський и пан Адамъ Забильский за саями стоячи аж до брамы препроважали* (Житомир, 1635; АЖГУ: 115). *На томъ месте тепере заробили брану воротную* (Овруч, 1684; АрхЮЗР. ч. VII, т. 2: 36).

БРАМА² [стп. *brama*, нім. *brame*, *bräme* (BES I: 72)] 'облямівка': *...было: саянов оксамитных чотыри: оден чорного оксамиту рытого з трема брамами злогоглавыми* (Володимир, 1573; АрхЮЗР. ч. VII, т. 2: 49).

Під час аналізу запозичень виявили низку слів, для яких науковці визначають різне джерело походження. Так, лексему *хвиля* в значенні 'короткий час, мить' А. Булика в білоруській мові вважає полонізмом [Б: 344], Є. Тимченко виводить від гот. *hweila* [Т 2: 461], Л. Матвеева-Ісаєва заперечує запозичення в українській із польської та вважає, що семантика темпоральності розвинулася в українській мові на базі слова *хвиля* 'коливання води', а звідси лексема потрапила до польської, хоча авторка не виключає чеського впливу [4: 72–80]. В. Борись етимологію слова виводить із німецької (п. *chwila*, двн. *chwīl/ (h)wīla* 'час, година' [ESB: 73]). Польський етимолог А. Баньковський визнає за західнослов'янїзм [BES I: 165]) та ін. Уважаємо, що різне тлумачення слів слід відображати в словнику покликанням на відповідну літературу:

Ω(К)ША [з дукр. стп. *oksza*, дшвед. *aksjō* (BES II: 406); стп. *oksza*, нім. *Axt* (Б: 225; з нім. праслова *Axt*, яке споріднене з лат. *ascia*, гр. *aksinē* (Br: 378)] 'вид сокири, теслярська сокира': *збо(ж)є з (с)крыни побрано, начи(н)є млыновое, пила, топор, бо(д)ня, ω(κ)ша, замо(κ) ω(т) скрыни взято...* (Житомир 1609; ДМВН: 138).

ХУСТКА [п. *chusta* (Б: 346); новогр. 'жіноча спідниця' й нім. (снн.) *fustein* 'вид тканини' (Ф IV: 286); рум. *fustă* 'спідниця, нижня спідниця', можливо, є лексичним балканізмом італійського походження (ESB: 72)] 'хустка': *Тое(ст) меновите взяли... хустокъ двана(д)ца(т)* (Житомир, 1611; АЖГУ: 34).

Заголовком словникової статті переважно є одне слово, лише інколи словосполучення:

ЛЕКЦЕ ВАЖИТИ, ЛЕКЦЕВАЖИТИ [п. *lekseważyć* в п. калька з лат. *parvi pendit* (BES II, 16)] 'нехтувати': часто виступає із займенником *собе*: *и(ж) помєнены(и) панъ Кєрѣиє(и)ки(и) и пани Кєрѣиєцькая не (д)баючи ничого на (с)рокго(с)тъ права по(с)политого и вины в ни(м) описаныє оушемъ ле(з)це собе важить* (Житомир, 1635; АЖГУ: 138); *меновитые выже при(н)цыпалове с помочниками своими... право(м)посполиты(м) и привилєями обварованыє, але то все ле(з)це собе важачи и за низа(ч) маючи* (Володимир, 1638; ТУ: 308).

Кілька запозичених слів виявили в стійких і лексикалізованих словосполученнях (*у вушах брѣмати* 'зберігатися в пам'яті, згадуватися'; *душамъ память заронити* 'не здійснювати поминального обряду тощо'), ілюструвати їх слід зі спеціальною позначкою ◇:

ПАДОЛЬ [п. *padól* (BES II: 485)] *перен.* 'тлінний, тяжкий світ': ◇ *на се(м) зе(м)но(м) падолє мешъкаючи(и)* (Житомир, 1650; ДМВН: 211).

Перспектива подальших наукових досліджень – укладання й публікація історичного словника запозиченої лексики.

Умовні скорочення назв мов і діалектів

гр. – грецька
лат. – латинська
нвн. – нововерхньонімецька
нім. – німецька
нлат. – народнолатинська
п. – польська
рум. – румунська
стп. – старопольська
стч. – старочеська

Література

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–18.
2. Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.

3. Єдлінська У. Я. Значення слова і контекст у Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 29–35.
4. Матвеева-Исаева Л. В. О заимствованных словах. – Ученые записки ЛГУ им. А. И. Герцена. – 1953. – Т. 92. – С. 71–101.
5. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: Наук. думка, 1977–1978.
6. Словник української мови XVI – I половини XVII ст. – Вип. 1-12. – Львів, 1994–2006.
7. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. У двох книгах / Підг. до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. – Київ-Нью-Йорк. – 2003.
8. Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownyk. – Warszawa, 2006. – 502 s.

Джерела

АЖГУ	Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. До вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.
АКЖГУ	Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. До вид.: А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.
АрхЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч. 1-8. – К., 1859–1914.
Б	Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.
ВГ	Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 17–223.
ДМВН	Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 36. Док. / Підгот. До вид. В. В. Німчук, В. Русанівський та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – 316 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К., 1982 – 2006. – Т. 1–5.
Ключ	Смотрицький Герасим. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005. – 123 с.
СлРЯ	Словарь русского языка: XI-XVII вв. – М.: Наука, 1975–1987. – Вып. 1–13.

-
- CP** Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Г. В. Боряк та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 357 с.
- ТУ** Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.
- Ф** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М.: Прогресс, 1964 – 1987.
- BES** Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – Т.1–2.
- Br** Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957. – 806 s.
- BS** Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownyk. – Warszawa, 2006. – 502 s.
- ESB** Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 863 s.

ЯВИЩЕ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

© Оксана Ковтунець, 2010

Інститут української мови (Київ)

УДК 811.161.2'373.43

У статті розглянуто позамовні та внутрішньомовні чинники впливу на розвиток української мови в кінці XX – на початку XXI століття. Оглядово подано інформацію про вивчення змінних процесів на лексичному рівні мови. Детальніше розкрито питання актуалізації в сучасній українській мові, названо причини явища актуалізації, обґрунтовано термін “актуалізована лексика”, описано ознаки актуалізованого слова.

Ключові слова: змінні процеси, лексичний рівень, українська лінгвоекнологія, явище актуалізації, актуалізована лексика.

In the article the extralinguistic and interlinguistic factors of influence are considered on development of Ukrainian at the end of XX – at the beginning

of XXI century. Information is survey given about the study of variable processes on the lexical level of language. The question of actualization (updating) is more detailed exposed in modern Ukrainian, reasons of the phenomenon of actualization are adopted, grounded term “actualized vocabulary”, the signs of modified word are described.

Keywords: variable processes, lexical level, Ukrainian linguistic ecology, phenomenon actualization, actualized vocabulary.

Мова – це дух народу. Як людина самостверджується через дух, так нація самостверджується через мову. Окрім того, що мова – це “найважливіший духовний екзистенційний вимір етносу”, вона ще й служить “об’єднуючим культуротвірним і комунікативним знаково-символічним середовищем існування народу і особистості” [2: 54–55], “вибудовує саме “тіло” нації як реальної континуально-контактної мережі взаємного комунікування і трансмісії етнокультурної інформації” [10: 77–78].

Неодмінною ознакою національної мови в національній державі, на думку О. Б. Ткаченка, є усталеність її остаточно в своїх основах, тобто вона має бути “повністю нормалізована на всіх рівнях як літературна мова і відновлена в усій безперервності своєї зафіксованої традиції, якщо протягом її історії їй заподіяно порушення з боку чужої держави чи чужих держав, які підкорили народ, носія відповідної мови” [18: 215].

Мова – це складова системи, що має назву “загальнолюдське життя”, тому вона реагує на будь-які суспільні зміни. Науковці виділяють дві групи суспільних змін: соціально-історичні та логіко-психологічні. До соціально-історичних змін належать: рівень розвитку економіки, культури, науки, освіти, соціальна диференціація суспільства, демографічні зміни та ідеологія (панівні суспільні течії та погляди). До логіко-психологічних – психологічний стан суспільства й особливості ментальності етносу [4]. Загалом, усі вони відносяться до позамовних (екстралінгвальних, екстралінгвістичних, позасистемних) чинників впливу на розвиток мови.

Кінець XX – початок XXI століття – це період чималих історичних, соціальних та геополітичних перетворень для нашої держави. Добу перебудови і гласності, що завершилася розпадом

СРСР, змінив період розбудови незалежної України, коли поступово відновилися численні рівноправні контакти на різних рівнях між українською державою та іншими країнами, зокрема в галузі науки й техніки, започаткувалася нова політико-правова організація суспільства із переходом від соціалістичної планової економіки до ринкового господарювання. Водночас відбулися значні зміни в духовному житті українського народу. Оскільки українська мова набула статусу державної, розширилися сфери функціонування її літературного варіанта не лише в освіті, а й у політиці, економіці, культурі, науці. Почали активно видаватися праці українських науковців та громадських діячів, художні твори та публікації представників діаспори, зокрема й ті, що в радянські часи були заборонені цензурою. Зацікавлення українців власною історією, повернення до національних етновитоків, ушанування й узаконення власних лінгвістичних традицій – усе це започаткувало новий етап у розвитку української мови.

Відзначимо особливу увагу лінгвістики останніх десятиліть до змінних процесів в українській мові як наслідок соціально-політичної, економічної, культурної, науково-технічної та суспільно-духовної динаміки кінця XX – початку XXI століття. Лексичний рівень української мови найчутливіший до змін унаслідок різноманітних інтеграційних та глобалізаційних процесів у нашій державі й у світі. Окрім позамовних чинників, на трансформації, що відбуваються в лексико-семантичній системі української мови, впливають також й внутрішньомовні (інтралінгвальні, мовні, лінгвальні, інтралінгвістичні, внутрішньосистемні) чинники. О. А. Стишов та М. В. Бондар зараховують до них такі, як: а) системність мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; б) тенденція до ускладнення, урізноманітнення мовної структури; в) тенденція до інтеграції, яка виявляється водночас з тенденцією до диференціації елементів мови; г) принцип економії мовної енергії, лінгвальних засобів (використання однослівних найменувань замість описових зворотів, конденсація, усічення слів, різні типи аббревіації, скорочень); ґ) надання переваги експресивним мовним формам; д) дія аналогічних тенденцій [14: 4].

Сучасна українська мовознавча наука намагається акумулювати й осмислити кількісні та якісні лексичні зміни,

дослідити питання, пов'язані з внутрішньомовною мобільністю та міграцією лексики, оскільки “динамічні процеси в лексичі відбивають очевидні, відкриті, а також приховані механізми мовної еволюції” [14].

У лексикологічних та лексикографічних дослідженнях В. М. Русанівського, Д. Х. Баранника, О. О. Тараненка, М. П. Кочергана, К. В. Ленець, Л. І. Мацько, О. Г. Муромцевої, Л. М. Полюги, Л. О. Ставицької, Л. В. Струганець, Т. А. Коць та ін. висвітлено процеси кількісного оновлення словника сучасної української літературної мови. Якісні зміни в лексико-семантичній системі мови, зокрема явища семантичної деривації, розглядають В. В. Жайворонок, Л. А. Лисиченко, В. М. Манакін, І. А. Самойлова; архаїзацію та пасивізацію лексики – Л. В. Струганець; ревіталізацію, або відродження слів, які перебували на периферії лексико-семантичної системи – Л. І. Мацько та М. П. Дудик; активізацію словотвірних засобів, спричинену законами внутрішньомовних та зовнішніх позамовних чинників – С. Й. Караванський, Н. Ф. Клименко, К. Г. Городенська, В. В. Грещук, Є. А. Карпіловська.

Важливе місце серед названих змін посідає повернення до складу активної лексики тих словесних одиниць, які в радянський час у словниках української мови подавали з ремарками “застаріле”, “книжне”, “історизм”, “архаїзм”, “обласне”, “діалектне”, “рідковживане”, “дореволюційне” або взагалі туди не потрапляли. Наприклад, *агенція, берегиня, благодійник, вертеп, відсоток, віче, горнятко, грець, тешевт, гуртовий, дідух, єпископ, злука, імпреза, інвектива, канапка, каплиця, кривосвідок, лижви, мапа, митра, міняйло, монастир, наклад, низка, оберіг, опінія, оприлюднювати, паламар, перемовини, помешкання, скарбничий, сповідь, телевізія, тризна, цитрина, часопис, чинний, щедрівник* та багато ін. Повернення до словника української мови “тих її елементів, які силоміць були вилучені з норми”, допоможе нам “відтворити і поповнити національний образ нашої мови на всіх її структурних рівнях завдяки приведенню у відповідність з етнічною природою української мови її літературних норм”, зазначає Л. І. Мацько [11: 15].

Нині такі лексеми зазнають функціонально-маркованої переоцінки, стають стилістично нейтральними, “характеризуються функціональною активністю і засвідчують перегрупування словникового складу сучасної літературної мови” [14], “будучи зафіксованими в писемних пам’ятках” і “ввійшовши в інертний фонд мови”, такі слова “знову залучаються до вжитку” [13: 355].

Окремо вивченням процесу відродження забутих питомих українських слів віднедавна займається такий розділ мовної науки як лінгвістична екологія, що засвідчує стаття О. І. Бондаря “Екологія українського слова: аспекти і проблеми”. Автор зазначає, що “ця лінгвістична дисципліна перебуває в перебігу становлення” [3: 159]. Лінгвістична екологія складається із двох частин: зовнішньої і внутрішньої лінгвоекології. Зовнішня лінгвістична екологія передусім з’ясовує “шляхи та засоби теренового і соціального поширення сфери функціонування української мови” [3: 159]. До проблем внутрішньої лінгвоекології належить “вивчення деградації й реабілітації елементів самої мовної системи та деградації і реабілітації функціонування мовної системи, тобто її реалізації” [3: 160]. Внутрішня лінгвоекологія містить екологію мови та екологію мовлення.

Українська лінгвоекологія виникла як реакція на припинення будь-якої мовної самоцензури, використання мовцями невдалих слів-кальок для задоволення своїх практичних потреб, поширення слів-запозичень з інших мов при наявності відповідної української питомиї лексики, повне засилля іноземної термінології. Основною метою внутрішньої лінгвоекології є “впровадження слабких елементів питомиї лексики української мови, а також безпідставно забутої і новоствореної через її стандартизацію до активного функціонування, реабілітація словникового складу української мови, створення словників з екології слова” [3: 162].

Процес повернення до активного вжитку лексики, забороненої в тридцять роки, науковці називають по-різному, зокрема “процесом *націоналізації* мови” [7: 3], “процесом *самоочищення* мови від того, що нівелює її лексичний склад, граматичну структуру” [12: 23], “*реабілітацією* словникового складу української мови” [3: 162], “*актуалізацією* багатьох лексичних одиниць – використанням власних ресурсів, вироблених і апробованих

народом протягом століть” [19: 13], “збагаченням словникового фонду шляхом припливу номенів, які раніше перебували на периферії літературної мови” [16]. Однак, незалежно від визначення, суть процесу полягає в поверненні слова з периферії словника української мови до його центру.

Головними причинами явища актуалізації є:

1) повернення до активного вжитку слів разом із реаліями й поняттями, які ними позначено, напр., *акція, комерція, оренда, агенція, настоятель, святійшество, молитвослов, риза, іконостас* та ін.;

2) розширення сфери використання слів, які в радянський період були рідковживаними, а нині активізувалися у зв'язку з посиленою увагою суспільства до своєї історії й мови. Наприклад, як зауважує Л. І. Мацько, у важливий для української нації час виявилися на маргінесі мови слова *тризуб, гривня, гетьман, злука, соборність, самотійник*, а в новітні часи зайняли місце у відповідних терміносистемах [11: 17];

3) поява частини актуалізованих лексичних одиниць як джерела синонімічних засобів, що забезпечує експресивізацію повідомлення, а також відбиває моду й мовні смаки цього періоду функціонування української мови, наприклад *потяг, летовище, слухавка, світлина, гелікоптер, гвинтокрил, відсоток, сиротинець, царина, низка, нищпорка, наразі, вакації, городина* та ін. Тут учені виокремлюють процес заміни одних запозичених слів іншими з метою певного дистанціювання від російської мови: *валіза* замість *чемодан*, *мапа* замість *карта* (географічна), *вакації* замість *канікули* [14].

Щодо визначення таких лексем, то в сучасній лінгвістичній науці існує кілька варіантів, а саме: Ю. В. Шевельов [20: 72–76] називав такі слова *відродженими*, Л. І. Мацько [11: 17] та М. П. Дудик [5: 182–184] – *реактивованими*, В. В. Німчук [13: 355] – *інертною лексикою*, О. В. Андрейченко [1: 4] – *поверненою лексикою*, Д. В. Мазурик [9] – *внутрішніми входженнями*, або *внутрішніми неологізмами*, Н. З. Котелова [8: 22] – *неологізмами*, С. Й. Караванський [6: 145] – *репресованою лексикою*, або *проскрибованими словами*, Т. Шіппан, А. В. Капуш [15: 88] – *ревіталізованими лексемами*, Л. В. Струганець [17: 53–57], О. А. Стишов [15: 88], О. Г. Тодор [19: 14] – *актуалізованими словами*.

На нашу думку, термін *актуалізована лексика* найвдаліше відображає суть поняття, оскільки головною ознакою цієї групи лексики є перехід лексичних одиниць із периферії до ядра словникового складу завдяки розширенню функціональної активності у мові.

Актуалізованій лексемі властиві ті самі, що й слову-неологізму: висока частотність уживання в текстах різної жанрово-стильової належності, словотвірна активність, синтагматичні зв'язки з іншими словами [9]. Однак неологізми існують лише в активному фонді мови, тоді як актуалізовані одиниці незалежно представлені як в активному, так і в пасивному фондах мови. Пасивний словниковий склад української мови слугує, як відомо, джерелом абсолютно або відносно застарілих номінативних одиниць, що точно відображають колорит певної епохи в сучасному художньому тексті і не втрачають при цьому статусу архаїчності.

До активного складу української мови такі одиниці потрапляють під впливом різноманітних культурно-історичних змін і стають єдиним способом номінації відповідних явищ дійсності вже на новому етапі розвитку суспільства. До того ж такі лексеми втрачають свій статус застарілої лексики і набувають статусу актуалізованих слів. Вони представлені як у сучасній літературі, так і в художніх творах кін. XIX – поч. XX століття, лексикографічних й лексикологічних працях 20–30-х рр. XX століття, в українській діалектній мові та у мові української діаспори.

Повернення до активного вжитку питомих українських слів типу *благодійник, злука, світлина, часопис, летовище* та ін. збагатить не лише кількісно, але й якісно нашу рідну мову, дасть можливість змістовніше й емоційно точніше передавати суть багатьох понять.

Отже, період кінця XX – початку XXI століття характеризується важливими історичними, соціальними та геополітичними перетвореннями у нашій державі, що започаткували новий етап у розвитку української мови. Вивчення взаємозв'язку екстра- та інтралінгвальних чинників, які впливають на активізацію лексики і перегрупування словника національної мови, сприятиме створенню надійної теоретичної основи для подальшого унормування та кодифікації лексики, написанню найновіших словників початку XXI століття.

Література

1. Андрейченко Е. В. Возвращенная лексика русского языка XX века: лингвистический статус, социокультурная детерминированность, функционирование: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.02 “Языки народов Российской Федерации” / – Алматы, 2007. – 27 с.
2. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: Монографія. – К.: Вид. центр “Академія”, 2009. – 240 с.
3. Бондар О. І. Екологія українського слова: аспекти і проблеми // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / Відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – 420 с. – С. 158–163.
4. Бондар М. В. Активні лексико-семантичні процеси в мові художньої прози кінця XX – початку XXI століть автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / М. В. Бондар. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філології. – К., 2004. – 19 с.
5. Дудик М.П. Про активізацію, деактивізацію і реактивацію у мовленнєвій семантиці // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. пр. – К.: Знання, 2002. – С. 181–186.
6. Караванський С. Й. Секрети української мови: Науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної укр. лексики. – К.: УКСП “Кобза”, 1994. – 152 с.
7. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
8. Котелова Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 5–26.
9. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Д. В. Мазурик; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2002. – 21 с.
10. Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 88 с.
11. Мацько Л. І. Українська мова в кінці XX ст. // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15–20.
12. Муромцева О. Г. Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80-х – 90-ті рр.) // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. Україністів / Відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – С. 22–25.

13. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
14. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінці ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”/ НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2003. <http://disser.com.ua/contents/3461.html>
15. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації). – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
16. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”/ Л. В. Струганець; НАН України; Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.
17. Струганець Л. В. Процеси актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів в українській літературній мові кінця ХХ століття // Слово. Стиль. Норма: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Н. М. Сологуб. – К., 2002. – С. 53–57.
18. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004. – С. 215.
19. Тодор О. Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. ХХ століття // Наукові записки. – 2003. – Т. 22. – Ч. 1. – С. 13–16.
20. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації // Київ. – 1991. – № 12. – С. 72–76.

СЛОВНИКИ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ

© Ніна Лозова, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2.373.374

У статті розглянуто можливість створення словників окремих граматичних форм, їхня актуальність, насамперед для шкільної аудиторії, і проблеми, які розв’язують такі словники. Наголошено на питаннях, які виникають у мовця під час користування великими орфографічними словниками. Запропоновано два види граматичних словників.

Ключові слова: граматичні форми, варіанти відмінкових закінчень, визначення роду іменників.

In article possibility of creation of dictionaries of separate grammatical forms, an urgency of dictionaries for the user, first of all school audience is considered. Problems which solve similar dictionaries are specified. The accent on the questions arising at speaking at using by the big spelling dictionaries becomes. It is offered two kinds of grammatical dictionaries.

Keywords: grammatical forms, variants of case inflections, definition of a sort of nouns.

Найвні орфографічні словники покликані відповідати на безліч питань одночасно: про написання слова у вихідній формі, про закінчення під час зміни певних частин мови, про наголошення слова тощо. Існує усталений порядок наведення форм закінчень у таких словниках. Однак не завжди форми подано послідовно (наприклад, лише при деяких іменниках є кличний відмінок, хоча, як ми знаємо, його утворення на практиці спричиняє чимало проблем). До того ж дуже часто для пересічного читача, а тим більше дитини, складно буває визначити, яке саме закінчення з можливих слід обрати, спираючись на певне правило правопису.

Ще однією проблемою є непослідовність утворення форм закінчень (винятки або варіанти), якій було присвячено ряд словників, зокрема й в українській лексикографії (напр., “Словник труднощів української мови” за ред. С. Я. Єрмоленко [8]). Словники такого типу дуже потрібні читачеві.

Дещо іншим є словник, присвячений конкретному закінченню й формам його реалізації. Чимало випадків відхилення від норми стає на заваді чіткому поділу іменників за розрядами. Цим умотивована потреба в таких довідкових виданнях, як, наприклад, словник-довідник “Дзвона чи дзвону, або -а (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку?”, виданий “Науковою думкою” у 2006 р. [3].

Вибір закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду на приголосний є досить-таки наболілим питанням для багатьох авторів і просто мовців, головним боєм редакторів, змушених ще і ще раз перевіряти за словниками, які часом дають протилежні рекомендації, та правити помилково написане закінчення.

Суть проблеми насамперед полягає в складності, заплутаності, певній розмитості викладу орфографічної норми в чинному Українському правописі, де численні винятки з правил ілюструються переважно кількома прикладами без коментарів. Крім того, досить значній частині слів притаманні варіанти закінчень родового відмінка, як нормативні (напр.: *алмаз, акт, апарат, блок, буряк, вал, елемент, інструмент, камінь, клин, пояс, рахунок, соняшник, термін, фактор* тощо в різних значеннях мають закінчення -а, або -у), так і неправомірні, помилкові, що справляє враження довільності вживання слова в тій чи іншій відмінковій формі.

Перша спроба видати словничок виявила потребу в цих виданнях. По-перше, таким чином людина звертається до словника певної спрямованості. По-друге, це дає можливість досить легко вирішити потрібну проблему. І, нарешті, такі словники можуть дати уявлення про відхилення від норми під час утворення певних відмінкових форм. Отже, словники можуть бути корисними й досліднику мови.

Короткий словничок має на меті полегшити пошук правильної відповіді, дати стислі узагальнені рекомендації, зберегти час редактора, “подовжити життя” підручних великих орфографічних словників, до яких найчастіше звертаються саме щодо таких закінчень. Тому наступною спробою стали невеличкі словники, присвячені окремим питанням відмінювання іменників (“Матеріали словника невідмінюваних іменників” [5]; “Множинні іменники в сучасній українській мові” [6]; “Складності у визначенні роду іменників” [7]).

Ці словнички були покликані дати відповідь на складні питання, що постають перед мовцями під час оформлення іменника в письмовій чи усній мові. Це стосується як визначення роду іменників, відмінкових закінчень та відмінювання, так і поєднання іменників із числівниками.

Певну непослідовність спостерігаємо у закінченнях іменників чоловічого роду на приголосний в родовому відмінку однини. Деякі норми не деталізовано в чинному правописі. Зокрема це стосується форми кличного відмінка іменників. Водночас в орфографічних словниках закінчення кличного відмінка подано лише для незначної

кількості слів. Не завжди на практиці відповідає прийнятим правилам також рід деяких невідмінюваних іменників.

Творення кличного відмінка багатьох іменників становить певні труднощі. Зокрема, іменники II відміни чоловічого роду однини на **-ець** відзначаються паралелізмом форм на **-цю** і **-че** (*вихова́нцю* і *вихова́нче*, *ласка́вцю* і *ласка́вче*, *поку́пцю* і *поку́пче*), що не є свідченням ненормативності. До того ж, саме ці відмінкові форми як правило наводять вибірково. Тому такі словники можуть стати в пригоді досить широким колам користувачів.

Відмінювання іменників чоловічого роду, що у вихідній формі закінчуються на **-р**, становить певні труднощі через те, що такі іменники входять до різних груп II відміни, а отже – різняться відмінковими закінченнями.

Через неможливість визначити рід, а отже, відміну множинного іменника виникають сумніви в правильності відмінювання. Тому відмінювання таких слів теж становить певні труднощі.

Ті іменники, для яких можливе вживання паралельних форм у певних відмінках, теж можуть стати об'єктом словника. Варіанти стосуються як того самого значення, так і омоніма або різних значень.

Існують поодинокі випадки, коли слово має парадигму різного роду (*туш*, і, ор. *ишю* (фарба) і у, ор. *ем* (музичне привітання) – через омонімію або *харч*, у, ор. *ем*, ч. і і, ор. *чю*, ж. – як варіант того самого значення).

Варіанти у відмінкових формах часто притаманні множинним іменникам (напр., *воро́та*, д. *ро́там* і *ро́тям*, ор. *рі́тьми* і *ро́тами*, м (на) *ро́тах* і *ро́тях*; *гро́ші*, ор. *грі́шма* і *гроші́ма*).

Ще однією проблемою є визначення роду невідмінюваних іменників.

Слід відзначити, що відповідний розділ “Українського правопису” (§ 100.2) не виділяє серед невідмінюваних іменників таких розрядів, як слова іншомовного походження, у яких закінченню **-а** передуює приголосний (*бра*, *мудра*, *альпака* тощо), іменники на **-и**, складні слова – за походженням субстантивовані словосполучення, а також загальні іменники іншомовного походження на приголосний.

Складність полягає у визначенні роду цих іменників і, відповідно, узгодженні їх з іншими словами в реченні. Традиційно вважають, що незмінювані назви тварин належать переважно до чоловічого роду (*боа́, ло́рі, по́ні*), окрім тих випадків, коли бажано підкреслити стать (*дбайлива шимпанзе всюди супроводжує своє маля*). Рід літерних аббревіатур відповідає родові опорного слова складного найменування (*ЕОМ* – жіночого, бо опорне слово – машина, *КНЛУ* – чоловічого, оскільки опорне слово – університет).

Проте на практиці картина дещо ускладнюється. Так, різні географічні об'єкти часом мають одну й ту саму назву. Залежно від родової назви в них змінюється й рід. Так, *Гаїті* жіночого роду, коли йдеться про державу, і чоловічого, коли мова йде про острів. Аналогічно *Міссурі, ж.* (річка) і ч. (*штат*).

У частини назв тварин зафіксовано жіночий рід, пов'язаний з їх родовою назвою (*івасі́* – риба, *цеце́* – муха тощо), деякі мають обидва роди – чоловічий і жіночий, що визначається або їх безпосередньою родовою назвою – гіпонімом: *альпака́* (лама), *гну* (антилопа), *рамбульє́* (вівця), або потребою підкреслити стать тварини в кожному конкретному випадку: *зе́бу, кенгуру́, окапі́*. Але в більшості випадків коливання у визначенні роду не пов'язані зі статтю тварини.

Незмінні загальні слова – назви неістот як правило мають середній рід. Проте у деяких з таких назв рід визначається родовою назвою: *промі́ле, ж.* (частка); *дум-ду́м, ж.* (куля), *сая́мі, ж.* (ковбаса). Часто рід запозиченого невідмінюваного іменника зумовлено родом його українського відповідника – змінюваного іменника чи словосполучення з іменником: *карт-бля́нш, ч.* (чистий бланк), *ліміте́д, ж.* (обмежена відповідальність) або визначається формальними ознаками, характерними для відповідних змінюваних іменників: *бефстро́ганов, ч.* (пор. *схов, шов*), *му́дра, ж.* (пор. *ко́вдра, селе́ра*), *Гельсінкі, мн.* (пор. *ле́беді, умі́льці*).

Ще одна проблема – так звані слова спільного роду – переважно емоційно забарвлені лексеми з флексією *-а, -я* в початковій формі – називному відмінку однини. Вони характеризують істот за певною, переважно негативною, ознакою і належать до сфери розмовної мови. Ці іменники можуть мати й чоловічий, і жіночий рід (*гуля́ка, неро́ба, пла́кса, п'яни́ця* і т. ін.), а

який саме можна визначити лише за контекстом. Окремо виділяються стилістично нейтральні іменники спільного роду – назви за професією, родом занять, соціальним станом тощо (*листоно́ша, рибалка, сирота́, сусі́да*). Серед них привертають увагу формально близькі до цієї групи імена, що не мають жіночого роду, оскільки такий ґах або таке становище притаманне лише чоловікам: *воєво́да, маґараджа, старшина́, те́сля* та ін.

Рід може варіювати в різних значеннях багатозначного слова. Так, слово *дру́жина* має жіночий рід в значеннях 'одружена жінка' 'збройний загін' і 'добровільне об'єднання', а в значенні 'одружений чоловік' воно виступає в чоловічому роді.

Дослідники називають такі іменники спільного роду на *-а, -я* граматичними омонімами (І. Р. Вихованець [2]), а також фемінативами (О. К. Безпояско [1]), фемінізмами (А. П. Загнітко [4]), оскільки структурно вони марковані граматичним жіночим родом. Форма наведених іменників настільки тяжіє над семантикою, що інколи (переважно в мовленні), навіть коли йдеться про особу чоловічої статі, вони узгоджуються за зразком іменників жіночого роду: зустрічаємо й нормативне *Зачепить конем базарного роззяву (І. Ле)*, і розмовне *Така роззява мій Юхим (М. Кропивницький)*. Варто зазначити, що в уявленні мовця такі іменники в першу чергу сприймаються як належні до жіночого роду, так само, як іменники на *-о, -е* – до середнього.

Є також невелика група слів, яким у сучасній українській мові властиві два роди, а оскільки вони належать до різних відмін, то й парадигми їхні різняться.

Українській мові притаманне таке явище, як паралельні форми іменників. Тобто виникають пари – варіанти того самого слова – з різними родовими флексіями. Це слова на позначення неістот (*ворс, ч. і во́рса, жс., зал, ч. і за́ла, жс., ка́хель, ч. і ка́хля, жс., О́дер, ч. і О́дра, жс.*) та істот (*жира́ф, ч. і жира́фа, жс., лангу́ст, ч. і лангу́ста, жс.*). Тут йдеться як про іменники, що не відрізняються один від одного за семантикою, так і про відмінні за значенням, такі як *хід* і *хода́* або *за́дум* і *заду́ма*. Нерідко в парі бере участь іменник спільного роду (*бідака, ч. і жс. і біда́к, чс.; сусі́да, ч. і жс. і сусі́д, ч.*).

Хитання щодо роду спостерігаємо також в аббревіатурах. За загальної тенденції до визначення роду аббревіатури відповідно до

родової належності опорного слова зустрічаємо чимало випадків недотримання цього принципу. Тобто, ініціальні абrevіатури **НОП** (наукова організація праці), **ООН** (Організація Об'єднаних Націй), **ГЕС** (гідроелектростанція) мають належати до жіночого роду, але нерідко вживаються й у чоловічому, що пов'язано з формальними ознаками – закінченням на приголосний.

Велика кількість помилок виникає під час узгодження числівника з іменником. Ця проблема теж має право стати темою словників або довідників.

Можливість швидко знайти відповідь на конкретне питання, яке постало перед мовцем, не лише стосовно певного слова, а й щодо всього комплексу іменників певного ряду, дає можливість дослідити спосіб творення окремих форм іменників, а за потреби – унаочнити ці способи творення під час навчання.

Розглянуто лише окремі проблеми однієї частини мови. Саме вони стали темою роботи “Граматичний довідник. Іменник”, яку незабаром має бути видано. Але такі питання виникають і щодо інших частин мови (особливо щодо дієслова).

Пропонуємо два види таких словничків. Перший: кожному словничкові передують загальні правила визначення роду або творення певної форми відповідно до чинного правопису. Потім має бути подано слова, розташовані в алфавітному порядку. Другий: слова, розташовані за певними тематичними групами – граматичними (відміна, рід, число, група) або семантичними (людина тварина, нежива істота, назва спортивної гри, танець) ознаками. Можливо, варто поєднати обидва підходи в один, що дасть можливість активніше використовувати такі словнички.

Література

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук. думка, 1991.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
3. Дзвона чи дзвону? або -А (-Я) чи -У (-Ю) в родовому відмінку: Словник-довідник / Н. Є. Лозова, В. Б. Фридрак. – К.: Наук. думка, 2007.
4. Загнітко А. П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 62–67.

5. Лозова Н. Є. Матеріали словника невідмінюваних іменників // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2006. – № 14. – С. 162–180.
6. Лозова Н. Є. Множинні іменники в сучасній українській мові (словник) // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2007. – № 15. – С. 127–134.
7. Лозова Н. Є. Складності у визначенні роду іменників (словник) // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2007. – № 15. – С. 134–144.
8. Словник труднощів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко – К.: Рад. школа, 1989.

ОСОБЛИВОСТІ ПАРАДИГМИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ПІДГРУПИ “ЖИТЛО ЛЮДИНИ”

© Світлана Лутава, 2010

Інститут української мови (Київ)

УДК 811.161.2.373

У статті проаналізовано лексико-семантичну структуру локусів на позначення житла людини в сучасній українській мові; на основі парадигматичних семантичних зв'язків з'ясовано специфіку її організації, диференціації на ядерну та периферійну частини, встановлено домінантні семантичні ознаки.

Ключові слова: лексична семантика, локус, лексико-семантична група

In this article the lexico-semantic structure of locuses-nominations of the dwellings in the modern Ukrainian language is analysed; peculiarity of its organization is found out; its centre and distance phenomena is distinguished; its principal semantics is determined.

Keywords: lexical semantics, locus, lexical semantic group

Простір є дуже важливим для життя кожної людини. Він оточує, вміщує, захищає її. Уявлення про нього упродовж існування та розвитку ввібрало всі можливі результати мисленнєвого та почуттєвого пізнання світу. Це уявлення дуже архайчне. Так само давніми є спроби людини побудувати штучний індивідуальний

обмежений простір. Створивши приміщення, вона наділила цей об'єкт матеріальної дійсності особливим образним та сакральним змістом. Упродовж історії цивілізацій поширилися роль і розуміння цього штучного об'єкта в соціумі. Це відображено й у лексичній системі сучасної української мови. Так, вражає кількість локусів (назв місця, простору) та широка диференціація репрезентованого ними плану змісту.

Сучасна лінгвістика велику увагу приділяє дослідженню проблем лексичної семантики. У семасіології зберігає **актуальність** системне вивчення різних груп лексики. Таким чином, дослідження однієї із лексико-семантичних підгруп (далі – ЛСПГ) у межах лексико-семантичної групи (далі – ЛСГ) “Приміщення” сьогодні є важливим для системного вивчення лексики сучасної української мови.

У мовознавстві лексика на позначення приміщень була предметом дослідження в етнолінгвістиці (В. В. Жайворонок [4: 189–190, 616–617], А. К. Байбурін [1], М. І. Толстой [8: 269–282] та ін.) та у лексичній семантиці (О. О. Погрібна [7], Н. В. Піддубна [6]). Як складова частина інших лексико-семантичних парадигм вона представлена в працях Р. А. Карімової та Т. А. Кильдібекової [5], О. М. Євтушка [3], К. Д. Глуховцевої [2], Т. О. Ястремської [9] та ін. Внесок етнолінгвістів у вивчення специфіки локусів із семантикою приміщення полягає у проведенні паралелей між головними рисами об'єкта локалізації та міфологічними й есхатологічними уявленнями конкретного народу, обрядовою символікою та текстологією. Ця лексика має аксіологічну та сакральну маркованість [1: 17]. Відповідно до спостережень за специфікою обрядової лексики на позначення приміщення в етнолінгвістиці, в українців житло, будинок від початку осмислено і як об'єкт матеріальної дійсності, і семіотично – як статичний ідеальний внутрішній простір сім'ї. Решта реального світу – зовнішній простір [1: 1–15, 125–177].

Досліджували лексику на позначення приміщень і в лексичній семантиці. У діяхронії в контексті побутової лексики російської народно-розмовної мови Р. А. Карімова та Т. А. Кильдібекова виділяють групу назв житлових будівель, їхніх частин та надвірних споруд [5: 70–72]. О. О. Погрібна здійснювала комплексний аналіз та лексикографічне моделювання лексичної та граматичної семантики

іменників на позначення назв знарядь праці та споруд за допомогою використання інформаційної теорії лексикографічних систем, теорії моделі даних, методів обчислювального експерименту, компонентного, текстологічного та контекстологічного аналізів [7]. Найхарактернішими функціями для назв споруд є: зберігання, виготовлення, утримування, захист, проживання (мешкання), відпочинок. Н. В. Піддубна вивчала номенклатуру назв релігійних споруд у діячності [6]. Лексику сільського будівництва в українських західнополіських говорах досліджував О. М. Євтушок [3]. Серед аналізованих у праці тематичних груп він виділяє також групи назв житлових і господарчих будівель та їхніх частин. На основі синхронічного та діячностічного дослідження лексики на позначення народного побуту К. Д. Глуховцева у східнослов'янських говорах поряд із іншими виокремлює тематичні групи назв житлових приміщень та їх частин, назв господарчих приміщень [2]. У діячностічній лексиці семантику місця як структурної частини іншої тематичної групи слів розглядала Т. О. Ястремська (пастуші ноти гуцульського говору: приміщення для пастухів, господарчі приміщення та їх частини) [9].

Варто зауважити, що досліджено лише окремі фрагменти ЛСГ “Приміщення”. Лексику на позначення житла вивчали або на матеріалі російської мови, або на основі окремих діалектів української мови. У зв'язку з тим, що в україністиці немає комплексного дослідження назв приміщень у межах більших польових структур із лексичною просторовою семантикою, а також через те, що назви житла в сучасній українській літературній мові не були ще предметом розгляду, у цій статті проаналізуємо одні з найдавніших номінацій приміщень – назви житла, з'ясуємо структуру цієї парадигми та її зв'язок з іншими ЛСПГ у межах ЛСГ “Приміщення”. Таким чином, **об'єктом** вивчення в цій статті є локуси на позначення приміщень, а **предметом** – лексико-семантична структура парадигми номінацій житла людини. **Мета** дослідження полягає у виявленні специфіки цієї ЛСПГ у межах ЛСГ “Приміщення”. Системність вивчення лексико-семантичних явищ окремої ЛСПГ з урахуванням її місця та зв'язків у більшій лексико-семантичній парадигмі становить **новизну** нашого підходу. **Матеріалом** дослідження обрано тлумачні описи локусів на

позначення приміщень у Словнику української мови в 11-ти томах, оскільки сьогодні він є найавторитетнішою лексикографічною працею тлумачного типу.

ЛСГ “Приміщення” сформоване з дев’ятнадцяти ЛСПГ, диференційованих на основі виявлених семантичних парадигматичних зв’язків та лексики, об’єднаної семою ‘військове укріплення’. Загалом до цієї ЛСГ належать локуси, що позначають різні види закритих і відкритих приміщень. ЛСПГ “Житло людини” репрезентована значною кількістю лексичних одиниць – 253. Зокрема, до неї належать такі слова: *господа, дім, квартира, хата, оселя, замок, вілла, терем, родинне вогнище, халупа, землянка, келія, барак, притулок, дача* та ін. Наприклад: “Кругом садочки, біленькі **хати**, І соловейка в гаю чувати” [СУМ, XI: 29]; “Часто Юрій з Онисею або Лукою бували в **оселях** селян, де було завжди напівтемно і воغو, наче не люди тут жили, а худоба” [СУМ, V: 759].

Ця ЛСПГ має досить узагальнену семантику. Розгалуженість її структури та велика кількість конститuentів свідчать на користь архаїчності лексики зі значенням “приміщення для проживання”. У цій ЛСПГ більш поширені гіпонімічні та антонімічні парадигматичні зв’язки, і менше – синонімічні та метонімічні (семантичний парадигматичний зв’язок “частина – ціле”).

Для лексики, що входить до складу ЛСПГ “Житло людини”, характерні відношення синонімії: 1) **господа** (“1. Домашнє житло; домівка” [СУМ, II: 140]), **дім** (“1. Будівля, признач. для житла...” [СУМ, II: 306]), **житло** (“Приміщення, пристосоване, признач. для життя людей; дім, оселя” [СУМ, II: 533]), **помешкання** (“1. ... // Житлове приміщення; житло” [СУМ, VII: 118]) та ін. – інтегральна сема (далі – ІС) ‘житло’; 2) **палац** (“1. ... // Пишний будинок, призначений під житло для панів, князів, графів і інших багатих осіб” [СУМ, VI: 23]), **терем** (“1. У Київській Русі та феодальній Росії – високий боярський або князівський будинок у вигляді башти; житлове приміщення в такому будинку” [СУМ, X: 85]), **вілла** (“... будинок-особняк, звичайно із садом навколо” [СУМ, I: 673]), **особняк** (“Будинок багатого власника, в якому живе одна сім’я” [СУМ, V: 779]) та ін. – ІС ‘розкішне житло’; 3) **клітка** (“1. ... // Про маленьку, тісну ... хату” [СУМ, IV: 185]), **барліг** (“2. перен., зневажл. Про неохайне, брудне житло” [СУМ, I: 107]),

стіло (“1. ... // перен., розм., рідко. Убоге житло людини” [СУМ, IX: 711]), **хижа** (“2. ... невелика убога хата; халупа” [СУМ, XI: 52]) та ін. – ІС ‘житло, за яке соромно’; 4) **родинне вогнище** (“**Домашнє (родинне, сімейне) вогнище** – своя оселя, родина, сім’я” [СУМ, I: 715]), **гніздо** (“2. перен. Домашнє вогнище; оселя” [СУМ, II: 95]), **кубло** (“2. перен., розм. Людське житло; оселя, дім (у 2 знач.)” [СУМ, IV: 381–382]) та ін. – ІС ‘рідне житло’.

Але найрозвиненішими є гіперонімічні семантичні зв’язки. Лексика, що об’єднана ІС ‘житло’, є гіперонімічною відносно таких рядів гіпонімів: 1) **глинянка** (“Хата...” [СУМ, II: 85]), **мазанка** (“Хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною” [СУМ, IV: 594]) – ІС ‘убоге житло з певного матеріалу’; 2) **скит** (“1. У православних монастирях – невелике житло ченців-самітників, розташоване віддалік від основних монастирських будівель” [СУМ, IX: 267]), **келія** (“Житло ченця або черниці (окрема кімната в монастирі або будиночок)” [СУМ, IV: 139]), **лісничівка** (“Оселя лісничого” [СУМ, IV: 524]) та ін. – ІС ‘службове житло’; 3) **вігвам** (“Банеподібна хата з гілок, кори або шкір в індіанців Північної Америки” [СУМ, I: 551]), **сакля** (“Житло горців Кавказу” [СУМ, IX: 17]), **фанза** (“Китайське або корейське глинобитне чи вальковане житло сільського типу” [СУМ, X: 559]) та ін. – ІС ‘особливе національне житло’; 4) **готель** (“Будинок з мебльованими кімнатами для короткочасного проживання приїжджих” [СУМ, II: 147]), **пансіон** (“2. У дореволюційній Росії і в буржуазних країнах – невеликий готель, будинок, де здаються кімнати з повним утриманням” [СУМ, VI: 49]), **трактир** (“1. У дореволюційній Росії – будинок для зупинки та ночівлі проїжджих із шинком, де можна поїсти, випити” [СУМ, X: 226]) та ін. – ІС ‘тимчасове житло готельного типу’; 6) **бурса** (“2. Гуртожиток при такій школі” [СУМ, I: 260]), **гуртожиток** (“Приміщення для спільного проживання осіб, перев. тих, що працюють на одному підприємстві або вчаться в одному навчальному закладі” [СУМ, II: 197]), **інтернат** (“1. Гуртожиток для учнів і студентів навчального закладу” [СУМ, IV: 38]) та ін. – ІС ‘тимчасове житло гуртожитського типу’; 7) **шпиталь** (“2. ... // Богадільня” [СУМ, XI: 523]), **богадільня** (“У дореволюційний час – благодійна установа, притулок для інвалідів,

убогих, непрацевдатних, старих людей" [СУМ, I: 208]), **сиротинець** ("Будинок для дітей-сиріт" [НСЗС: 230]) та ін. – ІС 'благодійне тимчасове житло'; 8) **двірська** ("Приміщення для челяді" [СУМ, II: 219]), **казарма** ("Спеціальна будівля для розміщення військової частини ... // заст. Житлове приміщення для робітників при заводах, фабриках і т. ін." [СУМ, IV: 70]), **кошара** ("2. ... // Житловий будинок для робітників біля фабрики, на промислі тощо" [СУМ, IV: 315]) та ін. – ІС 'тимчасове службове житло'; 9) **дача** ("// Зручна для відпочинку садиба за містом, на околиці міста" [СУМ, II: 214]), **зимівник** ("2. іст. Зимове житло запорожця за межами Січі" [СУМ, III: 566–567]), **барак** ("Житлове приміщення, призначене для тимчасового користування" [СУМ, I: 103]) та ін. – ІС 'сезонне житло' (останні п'ять гіпонімічних рядів можемо об'єднати за ІС 'притулок').

Антонімія в структурі підгрупи представлена семантичними опозиціями, які виникають між лексикою з ІС 'рідне житло' – 'притулок'; розкішне житло' / 'убоге житло з певного матеріалу'; 'розкішне житло' – 'житло, за яке соромно'; розкішне житло' – 'підземне житло'.

Слова, об'єднані ІС 'житло' та 'розкішне житло', меронімічні щодо локусів, які позначають частину житла, що комусь належить.

Найбільша образність притаманна лексиці, яка об'єднана ІС 'рідне житло' та 'житло, за яке соромно', що пояснюється аксіологічними та естетичними конотаціями мовців: гніздо, кубельце, барліг, нірка (мотиваційна ознака 'зовнішня подібність') та ін.

ЛСПГ "Житло людини" має спільну зону накладання із ЛСПГ "Будівля" (дім, зруб та ін.). Це стало можливим внаслідок переосмислення загальнішої семантики локусів, що належать до ЛСПГ "Будівля", у бік конкретизації.

Проаналізувавши досліджені факти лексико-семантичної структури ЛСПГ "Житло людини", робимо висновок, що її специфіка реалізована через домінуючі семантичні ознаки: 'житло', 'рідне житло', 'частина житла, що комусь належить', 'розкішне житло', 'убоге житло з певного матеріалу', 'житло, за яке соромно', 'притулок', 'службове житло', 'підземне житло', 'особливе національне житло'. Ці об'єднуючі семи є вузловими пунктами

лексико-семантичної структури вивченої ЛСПГ, у якій виділяємо *ядро* та *периферію*.

Оскільки *лексика* з ІС 'житло', 'рідне житло' має найзагальнішу семантику та найбільше пов'язана з іншими групами слів, відносимо її до *ядра* ЛСПГ "Житло людини". Слова, у яких ці характеристики менш виражені ('розкішне житло', 'службове житло', 'підземне житло', 'убоге житло з певного матеріалу', 'притулок'), належать до її *периферії*. *Периферію* також репрезентують *локуси* з семами 'житло, за яке соромно', 'особливе національне житло', 'частина житла, що комусь належить'. На основі досліджених матеріалів можемо також простежити, що в сучасній українській мові житло, будівлі почали дедалі більше пов'язувати з виробничою діяльністю. Отже, приміщення, крім житлової та захисної функцій, отримали різноманітне додаткове призначення. Саме воно маркує семантику проаналізованої ЛСПГ. Оскільки номінації ЛСПГ "Житло людини" передають семантику, яка стала фундаментом для плану змісту локусів на позначення приміщення, а, також зважаючи на кількість конститuentів зазначеної ЛСПГ та розвиненість її лексико-семантичної структури, відносимо цю парадигму лексики до *ядра* ЛСГ "Приміщення".

У зв'язку з тим, що *лексика* на позначення житла історично давніша за номінації спеціалізованих приміщень, пов'язаних із професійною діяльністю, і, вочевидь, істотно вплинула на розвиток лексичного складу ЛСГ "Приміщення" в цілому, її дослідження в межах зазначеної ЛСГ сприятиме докладнішому розкриттю архітекtonіки цієї ЛСГ та з'ясуванню причин семантичних зв'язків у ній.

Література

1. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. – Л. : Изд-во "Наука", Ленинград. отделение, 1983. – 189 с.
2. Глуховцева Е. Д. Лексика народного быта украинских восточнославянских говоров : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.02 "Языки народов Российской Федерации" / Е. Д. Глуховцева. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.

3. Евтушок А. М. Лексика сільського строительства в українських закарпатських говорах : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.02 "Языки народов Российской Федерации" / А. М. Евтушок. – К., 1989. – 19 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Вид-во "Довіра", 2006. – 703 с.
5. Каримова Р. А., Кильдибекова Т. А. Тематическая группа слов как объект исторической лексикологии (на материале бытовой лексики народно-разговорного языка XVII – начала XVIII вв.) / Р. А. Каримова, Т. А. Кильдибекова // Исследования по семантике: межвуз. сб. / [Ред. кол.: Л. М. Васильев (отв. ред.), Б. Н. Головин, Н. С. Дмитриева и др. – Уфа : Башкирский госуниверситет, 1976.]. – С. 65–77.
6. Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Піддубна Наталія Віталіївна. – Харків, 2000. – 196, [6] с.
7. Погрібна О. О. Лексична та граматична семантика іменників у "Словнику української мови" (назви знарядь праці та споруд): дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Погрібна Оксана Олександрівна. – К., 2005. – 244 с.
8. Толстой Н. И. "Без четырех углов изба не строится" // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества / Никита Ильич Толстой; [сост. и отв. ред. С. М. Толстая]. – [М. : Индрик, 2003.]. – (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования.). – С. 269 – 282.
9. Ястремська Т. О. Структурно-семантична організація та географічна диференціація пастушої лексики гуцульського говору: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ястремська Тетяна Олександрівна. – Львів, 2002. – 202, [45] с.

Джерела

- НСЗС** Нові слова та значення: словник / [Інститут української мови НАН України; укл.: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова]. – [К.: Довіра, 2009]. – 271 с.
- СУМ** Словник української мови : [в 11 т.] / [Ред. кол.: ак. І. К. Білодід (голова), к. філол. н. Л. С. Паламарчук (заст. голови), ак. М. Т. Рильський та ін.] – К.: Наук. думка, 1970. – Т. I–XI. – 1970–1980.

ЯВИЩЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ БАГАТОЗНАЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (ФРАГМЕНТ АНАЛІЗУ)

© Наталя Ляшук, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'373.46:81'23

У статті введено й зааналізовано поняття *концептуальної багатозначності терміна*, не зафіксоване в лексикографічних джерелах. Розкрито лінгвокогнітивні механізми формування явища концептуальної неоднорідності значення терміна, і філологічного зокрема. Наведено уривки метамовлення, що ілюструють концептуальне вживання терміноодиниць.

Ключові слова: термінологія, концептуальна багатозначність, полісемія, термін, дефініція.

In the article the concept of conceptual significance, which an ambiguousness of term, which is not fixed in dictionaries, is entered and analysed. Opened lingvocognitive mechanisms of the phenomenon of the term's conceptual heterogeneity, and philology in particular. Presented metaspeaking excerpts illustrating the conceptual use of terms.

Keywords: terminology, conceptual term polysemy, polysemy, term, definition.

Аналіз лексикографічних праць із філології, проведений у попередньому нашому дослідженні, показав, що лексична узуальна багатозначність є характерною ознакою термінів філологічних наук. У терміносистемах лінгвістики та літературознавства виявляється загальна тенденція до полісемізації терміноодиниць, спричиненої здебільшого або метонімічним перенесенням, або термінологізацією значень загальноновживаної лексики, або взагалі розширенням семантики філологічних термінів, пов'язаної із розвитком філології як науки.

А якщо значення терміна не зафіксоване у словниковій статті?

У науковому дискурсі контекстуально може продукуватися кілька значень того самого терміна, не зафіксованих в жодній лексикографічній праці. Здебільшого це відбувається тоді, коли різні фахівці, спеціалісти, що досліджують той самий об'єкт, бачать, а отже, й розуміють його по-різному. Крім того тим самим словом різні автори можуть позначати й різні наукові феномени та об'єкти. Відтак породжується концептуальна неоднозначність терміна, зміст якого повністю розкривається в його реальному функціонуванні в науковому мовленні. Наприклад, для концептуального розкриття семантики терміна *словосполучення* (“синтаксично-семантична єдність, утворена за нормами мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів” [МФЕ: 383]) метамовленнєві вирази *лексико-фразеологічні властивості словосполучення, соціолінгвістична обумовленість словосполучення, концептуальна повноцінність словосполучення* відображають необхідність вивчення словосполучення не лише як певної граматичної побудови, але і як складного явища, у якому знаходить втілення взаємодія лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. Систематизуючи та впорядковуючи термінологію, потрібно розглядати терміносистему не окремо, а в контексті реального мовного слововживання, як елемент метамови тієї чи тієї галузі знання, концептуальних взаємозв'язків термінів із загальноновживаною мовою та “вивчення сполучуваності спеціальних термінів, особливо метафоричної сполучуваності, яка виявляє наукові інтуїції дослідника” [13: 14]. Первинну роль при визначенні ступеня багатозначності терміна відіграє контекст його вживання [4: 7] як властивість системи і форма її існування. Г. В. Колшанський зазначає, що контекст не може розглядатися як спосіб породження або перетворення значення тих чи тих одиниць. Розкриваючи роль і сутність контексту, учений указує на його діалектичний характер, що має дві взаємопов'язані сторони: “існування його як властивості всієї системи мови і реалізація його в конкретному мовленнєвому фрагменті, в якому виявляється одна з ланок цієї системи” [7: 17].

Сьогодні в мовознавстві можна говорити про еволюцію уявлень про термін – від статичного, особливого, слова до визнання його лінгвістичної сутності й динамічної природи в межах когнітивного підходу, де термін – це мовний знак, значення якого

відображає певні етапи пізнання. Яскравий приклад цього явища наводить у своїй статті Е. Ф. Скороходько. Дослідник підкреслює, що неоднозначність терміна *термінологія* зазначалась у науковій літературі неодноразово, адже ця лексема має кілька дефініцій: “сукупність термінів певної мови” (напр., англійська термінологія); “сукупність термінів певної галузі” (напр., термінологія інформатики); “наука про терміни” (але зараз частіше використовують інший термін – *термінознавство*). Ці значення зафіксовано у лексикографічних працях. Але в жодному словнику не має значень “сукупність невпорядкованих та впорядкованих термінів” та “сукупність тільки впорядкованих термінів”, якими часто послуговуються науковці [10: 15]. Наприклад, деякі автори (переважно лінгвісти) сприймають термінологію як сукупність термінів, які реально функціонують у науковій мові та реально забезпечують можливість професійного спілкування. Проте для термінологів, які переважно займаються систематизацією, кодифікацією, уніфікацією та стандартизацією термінів, термінологія – це сукупність упорядкованих одиниць, утілена в стандарті, покажчику рекомендованих термінів тощо.

Отже, на відміну від полісемії як лексичної (загальноприйнятої) багатозначності, зафіксованої у словниках, багатозначність, викликану різними поглядами вчених на те, яке поняття позначає той чи той термін, кваліфікуємо *концептуальною*. Вона відображає відмінності в ідеологічних, методологічних, пізнавальних настановах авторів, різне бачення того самого об'єкта пізнання, відмінності в розчленовуванні семантичного метапростору науки. Це явище передує загальновизнаній полісемії, оскільки воно виникає в наукових концепціях. Важливо підкреслити, що водночас термін, якому характерне це явище може бути представлений у словнику як однозначний і як багатозначний, але без зазначення деяких дефініцій. Це явище в термінології Б. Н. Головін, Р. Ю. Кобрін називають *авторською багатозначністю* [2], І. С. Кулікова, Д. В. Салміна – *концептуальною неоднорідністю значення* [8], Е. В. Скороходько – *прихованою полісемією, авторською варіативністю, когнітивною полісемією, оказіональною полісемією* [10]. На нашу думку, термін *концептуальна багатозначність* найвдаліший, адже в руслі сучасного когнітивного

термінознавства термін є мовною одиницею, яка народжується, формується та розвиває свій лексико-семантичний потенціал у процесі наукового пізнання світу, переходу від концепту смислу-цінності для суб'єкта пізнання – розумової категорії пізнання – до вербалізованого концепту, або концепту-термінопоняття (див. В. Л. Іващенко [5]), будучи тісно пов'язаною з тією чи тією теорією або концепцією у відповідній галузі знання та діяльності. Значення терміна в цьому випадку виявляється лише в науковому та професійному дискурсах контекстуально, а в словнику цей факт ще не зафіксовано. У когнітивних дослідженнях з'являється можливість вивчати семантичні відношення як експлікацію різних етапів термінологізації, розвитку семантики мовного знака в науковому та професійному дискурсах, у яких відбувається формування наукових концепцій та здійснюється їх вербалізація у вигляді концептуально організованої, або індивідуально-авторської, сукупності текстів.

Якщо в докогнітивних концепціях поняття “полісемія” та “багатозначність” здебільшого ототожнювалися як феномени, властиві і системі мови, і мовленню, то з позиції когнітивного термінознавства дихотомія “мова / мовлення” знімається зверненням до категорії наукового та професійного дискурсів. Ідеться про різні способи репрезентації всіх видів наукового знання про той самий об'єкт пізнання, що призводить до формування явища концептуальної багатозначності, вербалізованого тим самим терміном.

Для виявлення концептуальної багатозначності терміна обов'язковим є дослідження не лише лексикографічних праць, але й прикладів реального слововживання, метамови дослідників (наукові концепції, гіпотези, дискусії, репрезентовані в наукових текстах – статтях, дисертаціях, підручниках тощо). Адже поняття “мова науки” набагато ширше поняття “наукова мова”, тому що мова науки, крім власне термінів, включає в себе ще й граматичні засоби їх зв'язків у науковому мовленні та лексичні засоби опрацювання й передачі цих знань” [1: 14]. Так, І. С. Куликова, Д. В. Салміна, вивчаючи лінгвістичну термінологію, зазначають, що, крім термінології, метамова включає “своєрідність словосполучення слів та їхніх еквівалентів”, що найповніше характеризують метамову лінгвістики, а також “певний соціально-лінгвістичний аспект: та чи та форма

метамовлення відбиває специфіку того чи того лінгвістичного напрямку, епохи, тощо” [8: 4]. Взаємодія метамови й метамовлення виявляється в принципах побудови лексикографічних посібників, коли до словникової статті введено уривки (або сегменти) метамовлення, що ілюструють уживання того чи того терміна. Цей метод є необхідним для дослідження концептуальної неоднорідності значення термінологічної одиниці.

Проаналізуємо випадки концептуальної багатозначності, які ми віднайшли у філологічній термінології. Наприклад, у “Малій філологічній енциклопедії” (О. І. Скопненко. Т. В. Цимбалюк, 2007) зафіксовано два значення літературознавчого терміна *критика*: “аналіз і оцінка творів красного письменства та мистецтва”; “фахівці, які з погляду естетично-художніх цінностей оцінюють твори літератури, мистецтва або вистави та концерти” [МФЕ: 203]. Виходить, що цей термін є бісемічним.

У літературознавчих працях М. Грушевського термін *критика* зафіксовано у 3-х значеннях: “оцінка літературних явищ” (дефініція збігається з лексикографічним джерелом) (“*Я ні на хвилю не переставав слідити за її новинами, поступами в її обробленні, багато віддавав часу реферуванню, критиці, бібліографії української і світової літератури...*”) [3 (1): 38]; “позначення праць, статей конкретного автора, або групи авторів, присвячених розгляду, тлумаченню й оцінці художніх творів, творчого процесу взагалі” (дефініція не зафіксована в жодному словнику) (“*Дослідники не раз спинялись над питанням, чому сю критику Вишенський написав псевдонімом, а не дійсним іменем, як попередні писання...*”) [3 (1): 38]; “єдність людей, які займаються літературно-критичною справою” (дефініція збігається з лексикографічним джерелом) (“*Критикою була виявлена безпідставність сеї гіпотези і висловлений інший здогад, що Вишенський виписав чи переробив готову повість...*”) [3 (5): 160].

Отже, термін *критика*, який вживає М. С. Грушевський на позначення праць, статей конкретного автора, або групи авторів, присвячених розгляду, тлумаченню й оцінці художніх творів, творчого процесу взагалі – є авторською варіацією значення терміна *критика* і яскравим прикладом розвитку концептуальної багатозначності. Підкреслимо, що цей термін у словнику був

зафіксований як бісемічний, але у науковому дискурсі набув нового значення.

Розглянемо лінгвістичний термін *диференціація*, він загальнонауковий, адже вживається в різних галузях знань, має кілька значень. Одне з основних його значень наведено в тлумачному словнику: *диференціація* – “поділ, розчленування чого-небудь на окремі різнорідні елементи” [СУМ (2): 224]. У спеціальних словниках значення лексеми *диференціація* представлено ширше: *диференціація* – “розмежування суміжних звуків з метою розрізнення омонімів”; “семантичне і стилістичне розшарування лексики та значень окремих слів”; “одна з властивостей мовної еволюції, через яку діалекти мови прагнуть відокремитися від інших діалектів і стати самостійними мовами” [СЛТ: 139].

Проте у власне лінгвістичному дискурсі цей термін розвиває значення, не зафіксовані в лінгвістичному словнику. Наведемо кілька прикладів із праці М. Н. Кожині: “Вони й представляють функціональні стилі – науковий, діловий, публіцистичний та інші, а стилі мови базуються на цих мовних стилях, що стають основою для *диференціації* різноманітних мовних проявів (стилів): жанрових, співвідносних з усною і писемною формами мови” [6: 59]; “До того ж, окрім указаних основних функціональних стилів, в мові є “периферійні”, “перехідні” явища, що призводить до вельми складної і розгалуженої функціонально-стильової *диференціації*” [6: 163]. Значення терміна *диференціація* в цих контекстах модифікувалося: автор пише про функціонально-стильову диференціацію мовлення, про диференціацію мовних стилів. Однак лексикографічні видання поки що не фіксують появу нових значень у цього терміна, а також термінологічної словосполучки *стильова диференціація*.

Отже, термін *диференціація* також є яскравим прикладом концептуальної багатозначності.

Проаналізуємо один із ключових термінів філології *слово*. У лінгвістичних словниках цей термін має такі визначення: *слово* – “основна мінімальна значеннєва одиниця мови, яка вільно відновлюється в мові й служить для побудови висловлювання (речення)” [МФЕ: 382]; *слово* – “найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремленооформлена значеннєва одиниця мови, яка співвідноситься з пізнаним і вицленуваним

окремим елементом дійсності .. і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження” [11: 565]. Підкреслимо, що за вказаними лексикографічними джерелами ця терміноодинаця має статус моносемічної.

Однак в одному зі своїх досліджень Г.В. Майоров на прикладі відомої наукової праці О. О. Потебні “Думка і мова” доводить, що термін *слово* є металексемою. Наведемо фрагменти наукового тексту: “*[Слово], яке витікає з глибини людської природи, засіб створювати .. ідею; людина не створила б пісні, поеми, якщо б кожне його слово не було поетичним твором; слово .. є органом думки; думка вигодувана словом; лише це дає можливість слову передаватися з роду в рід; слово живе лише тоді, коли його виголошують; .. слово є поезія; слово .. є символом, ідеалом і має всі властивості художнього твору...*” [9: 180]. З наведеної цитати ми бачимо, що семантика філологічного терміна *слово* набагато ширша в контексті праці О. О. Потебні, а одна дефініція з лексикографічного джерела є лише верхівкою лексико-семантичного “айсберга”, адже в науковому дискурсі, крім осмислення терміна *слово* як мовної одиниці, можна виділити такі його концептуальні смисли, як: “*мова*”, “*художній твір*”, “*думка*” та багато інших метафоричних і асоціативних переосмислень.

Отже, навіть зафіксований як моносемічний, термін може мати безліч концептуальних значень. Це дає підстави стверджувати, що в межах системної парадигми, коли термін розглядають лише як елемент системи, неможливо дослідити концептуальну багатозначність терміна, а також питання “глибинних механізмів використання наявних мовних одиниць для найменування нових об’єктів чи явищ дійсності, які досі залишаються відкритими” [12: 568], адже лише аналіз у руслі функціональної та когнітивно-дискурсивної парадигм лінгвістичних досліджень дозволить по-новому підійти до вирішення проблеми багатозначності, що може стати об’єктом подальших досліджень.

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки. Завдання впорядкування філологічної і, ширше, будь-якої галузевої термінології передбачає: 1) розмежування явищ лексичної (узуальної) полісемії, або багатозначності термінів, зафіксованих у

словниках, та явища концептуальної багатозначності як одного з етапів розвитку терміна в науковому й професійному дискурсах за рахунок прирошення нових значень (значення терміна в такому випадку виявляється в дискурсі лише контекстуально, тобто виводиться з авторської концепції дослідника, а в словнику цей факт ще не зафіксовано); 2) вивчення термінології в контексті реального слововживання; 3) обов'язкове включення у словникові статті уривків (або сегментів) метамовлення, що ілюструють концептуальне вживання того чи того терміна.

Література

1. Апресян Ю.Д. О регулярной многозначности // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1971. – Т. XXX. – Вып. 6. – С. 509–523.
2. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М., 1987. – 104 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 5 т. – К., 1993. – Т. 1. – 390 с.; Т. 5. – Кн. 1. – 352 с.
4. Даниленко В.П. Русская терминология. – М.: Наука, 1977. – 248 с.
5. Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково- мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
6. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
7. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – Изд. 2-е, стер. – М.: КомКнига, 2005. – 152 с.
8. Куликова И.С., Салмина Д.В. Введение в металингвистику. – СПб: САГА, 2002. – 352 с.
9. Майоров Г.В. Металексема “Слово” в книге А.А.Потебни “Мысль и язык” // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. – 2010. – № 1. – С. 174–182.
10. Скороходько Э.Ф. Вариативность и скрытая полисемия в терминологии // НТИ. – Сер.1. – 2003. – № 4. – С. 15–19.
11. Тараненко О.О. Слово // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 565.
12. Фурашова Н.В. О когнитивных механизмах развития многозначности слова / Н.В. Фурашова // Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство: Сб. в честь Е.С.Кубряковой. – М.: Языки славянских культур, 2009. – С. 568–570.

13. Чернейко О. Язык исследователя как выражение его мировоззрения // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2009. – № 3. – С. 9–14.

Джерела

МФЕ	Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Мала філологічна енциклопедія. – К.: Довіра, 2007. – 478 с.
СЛТ	Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 2-е, стер. – М.: УРСС, 2004. – 576 с.
СУМ	Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – 550 с.; Т. 3. – 744 с.; Т. 4. – 839 с.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТУ “РУШНИК” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

© Дмитро Одинченко, 2010

Луганський національний університет ім. Т. Шевченка
(Луганськ)
УДК 811.161.2'373

У статті висвітлено значення концепту “рушник” в українській фразеології, виявлено етнокультурну символіку аналізованого компонента, з’ясовано природу й зміст концептів, що виникають при вторинній категоризації світу.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, символ, концептуальна картина світу, етнокультура.

In this article an inner form of phraseological units of ukrainian phraseoseology, separate sub-groups of phraseologisms are singled out, the peculiarities of reflection of asking in marriage ceremonies in structure and semantics of phraseological units are analysed.

Keywords: wedding formalism, phraseologism, figurativeness, motivation.

Фразеологія будь-якої мови – неоцінний мовний спадок, який віддзеркалює національну культуру. Саме через етнографію, матеріальну й духовну культуру народу у фразеологічних одиницях

(ФО) відображається суспільний уклад, родинні й побутові взаємини, звичаї та обряди, які є відповідною нормою чи правилом.

Вивчення слова-компонента як етноконцепту загальномовних фразеосистем, складової ФО в контексті етнокультурних концептів, способи концептуальної організації знань у лексиці й фразеології започаткували ще М. І. Костомаров, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, І. Я. Франко та ін. "Перший і відносно ранній інтерес до фразеології слов'ян, – зазначає М. І. Толстой, – був викликаний саме намаганням побачити у фразеологізмах відбитки або уламки старого побуту, обрядів і вірувань, відтворити первісний контекст і ситуацію" [2: 373]. Колорит певної мови, зокрема української, яскраво відбивається саме в народній фразеології. У сучасних семантичних дослідженнях є тенденція орієнтуватися на звичайний мовний узус і наївну (а не наукову) свідомість носіїв мови. Мовна семантика безпосередньо пов'язана з мовною картиною світу.

У значенні на рівні із суто лінгвістичними ознаками дослідники завжди розглядали й екстралінгвальні, що перебувають у певних взаємозв'язках. У концептуальній системі відбитий процес організації знань. Концепт – термін, що слугує поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, котра відображає знання й досвід людини; когнітивна категорія, оперативна одиниця пам'яті культури, квант знання, "неструктуроване смислове утворення описово-образного й ціннісно-орієнтованого характеру" [5: 17], відбиває зміст досвіду й знання, всієї людської діяльності й процесів пізнання світу і як одиниця ментальності може мати образне, понятійне й символічне вираження.

У мовознавстві останніх десятиріч концепція мовної картини світу набула популярності серед науковців (Л. А. Лисиченко, Н. І. Сукаленко, В. Д. Ужченко). В останній третині минулого століття в славістиці інтенсивно розвиваються такі напрямки, як когнітивна семантика, теорія прототипів, концептуальний аналіз, культурна семантика та вивчення "мовної картини світу" (Н. Д. Арутюнова), теорія й практика мовних стереотипів, у яких "об'єктом вивчення стає семантика слова в усьому обсязі" (М. І. Толстой, С. М. Толстая), власне концепт. Лінгвістичне розроблення концепту різною мірою здійснили М. Ф. Алефіренко,

А. Вежбицька, М. П. Кочерган, О. С. Кубрякова та інші, а тлумачення його, як і інших когнітивних понять, здійснено в “Короткому словнику когнітивних термінів” (1996).

Концепти як інтерпретатори смислів весь час уточнюються й модифікуються. Стаючи частиною системи, концепти зазнають впливу інших концептів і самі видозмінюються. Як простіші варто розглядати концепти, виражені одним словом, а як складніші – ті, що представлені словосполученнями й реченнями, напр., ФО. Концепт – одиниця ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усієї картини світу, відбитої в людській психіці [1: 90]. Концепт, таким чином, ширший за поняття, оскільки останнє містить сукупність основних ознак, а концепт об’єднує інформацію про всі ознаки реалії. Зміст концепту як ментальної сутності визначається всією розмаїтістю контекстів уживання й залежить від світоглядних домінант. У семантичній структурі він також передбачає етнокультурний компонент. Концепти – це швидше посередники між мовними одиницями й екстралінгвістичною дійсністю. У культурологічному описі важливим стає семний аналіз складових надслівної мовної одиниці.

Звичайно розрізняють загальнокультурні концепти, що віддзеркалюють загальнолюдські цінності й уписані в культурно-глобальний контекст (*життя і смерть, воля і неволя* тощо), й етнокультурні концепти, тобто вербалізовані феномени з етнокультурним компонентом, уписані в культурно-національний контекст (*хата, поріг, рушник, хліб* та ін.). Мета статті полягає в дослідженні значення концепту *рушник* в українській фразеології, у визначенні етнокультурної символіки аналізованого компонента.

Лексеми – компоненти фразеологічних одиниць, як і самі ФО, вербалізують національне світобачення, світосприйняття й світорозуміння певної мовної спільності. Структура мови визначає структуру мислення й спосіб пізнання зовнішнього світу.

Семантична структура слова є результатом багатьох асоціацій. “Мовна образність... визначається предметним світом, фоновими знаннями, коріння її входить в історію народу, в його побут” [4: 129]. Етномовний масив як складник літературної мови визначає лексичну та граматичну специфіку кожної національної

мови, що є в конкретній національній мові й чого немає в інших мовах.

А. Вежицька тлумачить ідею концепту також як категорію людських знань про реалії повсякденного буття, володіння смыслом таких реалій. Вона розрізняє концепт-мінімум, концепт-максимум, енциклопедичний додаток.

Підсумовуючи, концепт визначаємо як вербалізований компонент мислення, що несе знання через мовну форму у вигляді словесно-культурної інформації. Разом з тим концепт також містить знання про саму мову як систему в плані знань про семантику мовних знаків.

Мова є продуктом духовної праці її носія – етносу. Кожна національна мова, що має свої певні особливості, специфічні риси, які виявляються на різних рівнях системи, формує власну мовну картину світу. Мова відбиває мислення її носія, його світосприймання, специфіку його життя, культури, реакції на довкілля, оцінки його реалій тощо. Від покоління до покоління передаються мовні форми, що стають мовною традицією. Створюється своєрідний колорит образного слова. І саме розгляд мовних явищ в етнологічному аспекті з позицій етнолінгвістики доводить, що це є колективний витвір духовної енергії народу. У певному розумінні національно-мовна картина світу – це плід його фантазії, модель сприйняття ним світу як цілого. Оскільки мовна модель є постійним предметом пізнання, то пізнання світу проходить через процеси пізнання передусім мовного організму в його динаміці, вічному порухові, взаємозв'язках лінгвальних явищ. Уніфікація останніх є умовною класифікацією динамічних явищ предметного світу.

У цілісній етномовній картині світу дослідників приваблюють фрагменти, заповнені контекстами народних звичаїв, обрядів, вірувань. Саме в контекстах обрядодій визначаємо певний набір символів, які закодовують переосмислене народом довкілля. Особливо яскраво це постає на прикладах предметної етносимволіки. Простежимо це на етносимволі *рушник*.

У Словнику української мови це слово витлумачується як предмет побуту (довгастих шматок бавовняної, лляної, полотняної тканини), який слугує для витирання частин тіла чи посуду, або як

шматок декоративної тканини з вишиваним або тканим орнаментом, традиційно використовуваний для оздоблення житла та в обрядодіях [3: 919]. Обрядовий рушник набирає значення символу у зв'язку з його використанням в обрядодіях, пов'язаних як із земним життям людини, так і з уявлюваним нею потойбічним світом. Його образ проходить через усе єство кожного українця, набуваючи розгалуженої символіки. Декодування її допомагає виявити той глибинний зміст, який вкладали у використання цього предмета наші предки. У народному мовленні залежно від використання спостерігаємо також різні назви цього предмета: для втирання обличчя – *утирач* (*втирач*, *нати́рач*, *полотенце*), для посуду та стола – *стирок*, для прикрашання образів – *покутник* (*божник*, *набожник*), для похорону – *поховальний*, для пов'язування сватів – *плечовий* тощо. Ще в язичницькі часи, коли людина поклонялася божествам природи, вірила в могутність рослин, рушниками вона обв'язувала дерева. Це були „рушники-обереги”.

Рушник виконував не менше функцій під час сватання, ніж хліб, однак останнім часом сфера його використання у весільних обрядах (особливо сватання), на жаль, звузилася. Ще в XIX ст. на Слобожанщині дівчина готувала рушники до заміжжя (*спасибі молодій, що рано вставала, тонко пряла й хорошенькі рушнички придбала*). Невмілу та ліниву дівчину характеризує вислів *не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, в'яжи ж хоч валом*. Рушник був символом успішного сватання, це закріпилося в образній основі фразеологізмів *слати* (*прислати*) *за рушниками*; *рушники брати* (*побрати*) *за кого по закону*. Внутрішня форма ФО *прийти за рушниками*; *від кого рушник шумить* відтворює сподівання старостів отримати *сватальний рушник*. Якщо дівчина погоджувалася на шлюб, то на дерев'яній тарілці *виносила рушники й подавала* (*давала*) *рушники* старостам, а вони *перев'язували* один одного *рушниками*.

Рушник – це символ рідної землі, родинної злагоди, здоров'я, отже оберегом для кожної людини, бо символізує її долю, життєвий шлях, пор. традиційний вислів: *Хата без рушників, що родина без дітей*. Ця символіка закріплена в старовинному обряді зустрічання з хлібом-сіллю на вишитому рушнику. Рушники готувалися й для зустрічі бажаних сватів, тому кажуть: „*Не лінуйся*,

*дівонько, рушник вишивати – буде чим гостей зустрічати (шанувати)" [6: 515]. Рушник супроводжує людину все її життя – від народження до смерті. За його допомогою приймали дитину від породіллі, з ним приходили на хрестини, його дарували кумам (хрещеним батькам), кладучи на нього калачі. У родильній обрядовості він символізував дорогу-життя, стаючи оберегом для новонародженого. На таких рушниках здебільшого була вишивка з символікою рослинного походження. Згодом у родильній обрядовості рушник замінила смуга полотна, яка носить назву *крижмо* і наділена тією самою символікою.*

Надзвичайно багата семантика цієї реалії у весільній обрядовості. Так, перед весіллям відбувався обряд прощання з дівочтвом, який здебільшого мав назви „*дівич-вечір*”, „*вінки*”, а в деяких місцевостях його називали „*торочини*”, оскільки дівчата пришивали тороки до вишитих рушників. Під час цієї церемонії просили благословення розпочинати торочини: „*Благослови, Боже, і отець, і мати, своєму дитяті рушники торочити*” [2: 32]. Під час цієї обрядодії дівчата співали: *З ліска горішки летіли, дружки горілки хотіли. Вже рушники поторочили, а ще горілки не пили* [2: 33].

Під час сватання дівчина, погоджуючись вийти заміж за хлопця, перев'язувала його старостів рушниками: *а в коморі сволок, а на ньому рушників сорок, біжіте, внесіте та сватів прикрасіте* [2: 31]. Кожна молода дівчина мала завчасно заготовити рушники, бо це означало подбати про свій посаг. Тому й висловлюється в народних піснях вдячність матері за те, що навчала дочку прясти, ткати і є з чим зустрічати старостів: *ой мамо, голубко, не плач, не ридай – готуй рушники і хустки вишивай* [7: 163].

Стійкі мовні звороти *готувати рушники, дбати рушники, слати (посилати) за рушниками, дати рушники, подавати рушники, брати рушники, отримати рушники, вернутися з рушниками, стати (становитися) на рушник* засвідчують усталеність весільних ритуальних дій, де зберігається образне, внутрішньо вмотивоване значення концепту *рушник*. В одній з народних пісень співають: *Ой у полі криниця стояла, в тій криниці дівка воду брала та й впустила золоте відерце, Засмутила козакові серце. Ой, хто ж тес відерце дістане, той зі мною на рушничок стане. Обіззався*

козаченько з гаю: *А я ж теє відерце дістану і з тобою на рушничок стану* [2: 248] або: *Допоможи, Боже, на рушничку стати. Тоді не розлучать ні батько, ні мати* [2: 93].

У тій чи іншій обрядодії, як зазначає В. В. Жайворонок, рушник є не тільки символом як таким, але й певним ритуальним предметом, без якого неможлива сама обрядодія [5: 8], напр.: *Такий білий пояс-рушник був обов'язковим для молодої під час весілля* [7: 343].

Важливу роль відігравав рушник і в поховальній обрядовості – ним перев'язували надмогильний хрест і людей, які несли труну з покійником, опускали труну в могилу, як-от, у Т. Г. Шевченка: *Не хочу я панувати Не піду я, мамо! Рушниками, що придбала, Спусти мене в яму* [4: 54]. Значення рушника у поховальній обрядовості надзвичайно велике. Рушником чи шматком тканини завішували вікно у хаті на знак того, що у домі є покійник. При цьому на вікно ставили склянку з водою, а в кутку вішали рушник на знак того, що покійник прийде напиться і матиме чим утертися. Рушником зав'язували ворота після виносу покійника з подвір'я, щоб смерть не повернулася назад. Отже, у народному світогляді рушник – це символ очищення перед далекою дорогою, зокрема перед дорогою в потойбічний світ. І нині могильний хрест перев'язують рушником, що є символом нескінченності дороги в засвіти.

Деякі дослідники вважають, що рушник на хресті символізує жертву представникам потойбічного світу, притаманну всім слов'янським народам. Пов'язуючи на хрест рушник, родичі померлого вірили в захист та опіку від покійника у їхньому житті.

Концепт рушник має надзвичайну лінгвокультурологічну цінність, а вивчення цього компонента у фразеології становить не тільки науковий інтерес, а й є важливим засобом формування етнокультурної свідомості українців.

Література

1. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К.: Наук. думка, 1982. – 540 с.

-
3. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюр та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
 4. Лозко Г.С. Коло Свароже: Відроджені традиції. – К.: Укр. письм., 2004. – 222 с.
 5. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослов'янських говірках // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2003. – С. 182–193.
 6. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослов'янських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003. – 172 с.
 7. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. – 4-е вид. – Луганськ, 2002. – 263 с.

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

МАТЕРІАЛИ ДО “РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА ВЛАСНИХ ІМЕН ЛЮДЕЙ”

© Ірина Самойлова, 2010

к.філол.н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2.373.374

У матеріалах (літери Л – Я) запропоновано переклади поширених в офіційному вжитку власних імен, їхніх рівноправних варіантів, імен з функціонально-стилістичними обмеженнями, скорочених і зменшувально-пестливих похідних. Наведено чоловічі та жіночі форми по батькові, форми кличного відмінка в українських іменах, їхніх варіантах і в похідних.

Ключові слова: власні імена, скорочені імена, форми по батькові, форми кличного відмінка.

In materials (letter Л–Я) transfers of the personal names extended in the official use, their variants equal in rights, those names which have the certain is functional-stylistic restrictions, the reduced and diminutive-hypocoristic derivatives are offered. Man's and female forms of patronymics, forms of a vocative case in the Ukrainian names, their variants and in derivatives are presented.

Keywords: the personal names, the reduced names, forms of patronymics, forms of a vocative case.

Матеріали до цього словника на літери А – К опубліковано в попередньому виданні “Лексикографічного бюлетеня” – випуску 18. Нагадаємо, що “Російсько-український словник власних імен людей” укладено як додаток до кількатомного “Російсько-українського словника”, який готують до видання. Реєстрові чоловічі та жіночі імена суцільно розміщено за алфавітом. До всіх українських відповідників подано форми кличного відмінка. Повністю наведено до офіційних чоловічих імен і до багатьох варіантів чоловічі та жіночі форми по батькові. Форми по батькові до російських імен подано в усіченому вигляді. За умови входження заголовного слова

до словотвірної основи форми така спільна частина усікається і позначається тире (–), після якого подається відмінна частина форми: **Ладислав, –ович, –овна и –ич, –на**. У формах, утворених від імен, що закінчуються на **–а, –ий, –й**, відмінна частина починається з останньої незмінної (спільної) літери: **Никіта, –тич, –тична, Леонтий, –иевич, –иевна и –тьевич, –тьевна, Матвѣй, –ѣевич, –ѣевна**.

Ла́да Ла́да, -о.

Лади́мир, –ович, –овна; *произв.* **Ді́ма, Ла́да** Ладимі́р, -е, Ладимі́рович, Ладимі́рівна; *произв.* **Ді́ма, -о, Ла́да, -о**.

Ладисла́в, –ович, –овна и –ич, –на; *произв.* **Ла́да, Сла́ва** Ладисла́в, -е, Ладисла́вович, Ладисла́вівна; *произв.* **Ла́да, -о, Сла́ва, -о, Славко́, -у**.

Лари́са; *произв.* **Ла́ра, Ло́ра** Лари́са, -о; *произв.* **Ла́ра, -о, Ло́ра, -о**.

Лау́ра; *произв.* **Ла́ра** Лау́ра, -о; *произв.* **Ла́ра, -о**.

Лев, Льво́вич, Льво́вна; *произв.* **Ле́ва** Лев, -е, Льво́вич, Льві́вна, Левко́, -у, Ле́вкович, Ле́вківна.

Ле́да Ле́да, -о.

Леокadı́я; *разг.* **Левка́дія**; *произв.* **Ка́дя, Ле́ка, Лі́ка** Леокadı́я, -є; *разг.* **Левка́дія, -є**; *произв.* **Ка́дя, -ю, Льо́ка, -о, Лі́ка, -о**.

Леон, –ович, –овна; *разг.* **Ливо́н, –ович, –овна**; *произв.* **Ле́ня** Леон, -е, Леоно́вич, Лео́нівна; *разг.* **Ливо́н, -е, Ливо́нович, Ливо́нівна**; *произв.* **Льо́нько́, -у, Льо́ньо, -ю, Льо́ня, -ю**.

Леони́д, –ович, –овна; *произв.* **Ле́ня** Леони́д, -е, Леони́дович, Леони́дівна; *произв.* **Льо́нько́, -у, Льо́ньо, -ю, Льо́ня, -ю**.

Леони́да; *произв.* **И́да, Ле́да, Ле́на, Ні́да** Леони́да, -о; *произв.* **И́да, -о, Ле́да, -о, Ле́на, -о, Ні́да, -о**.

Лео́нія; *произв.* **Ле́на** Лео́нія, -є; *произв.* **Ле́на, -о**.

Леон́т, –ович, –овна; *произв.* **Ле́ня** Леон́т, -е, Леон́тович, Леон́тівна; *произв.* **Льо́нько́, -у, Льо́ньо, -ю, Льо́ня, -ю**.

Леон́тий, –иевич, –иевна и –тьевич, –тьевна; *разг.* **Леон, –ович, –овна, Левон́тий**; *произв.* **Ле́ня** Леон́тій, -ію, Леон́тійович, Леон́тіївна, Левко́, -у, Ле́вкович, Ле́вківна; *разг.* **Леон, -е, Лео́нович, Лео́нівна, Левон́тій, -ію**; *произв.* **Льо́нько́, -у, Льо́ньо, -ю, Льо́ня, -ю**.

Леонті́на; *произв.* **Ле́на, Ти́на** Леонті́на, -о; *произв.* **Ле́на**, -о; Ти́на, -о.

Лео́нтия; *произв.* **Ле́на, Лео́на** Лео́нтия, -є; *произв.* **Ле́на**, -о, Лео́на, -о.

Лепти́на Лепти́на, -о.

Лі́дия; *произв.* **Лі́да, Лі́ля** Лі́дія, -є; *произв.* **Лі́да**, -о; **Лі́ля**, -ю.

Лилиа́на; *произв.* **Ли́ана, Лі́ля, Лі́на** Ліліа́на, -о, Лілія́на, -о; *произв.* **Лі́ана**, -о, **Лі́ля**, -ю, **Лі́на**, -о.

Лі́лія; *произв.* **Лі́ля, Лі́я** Лі́лія, -є; *произв.* **Лі́ля**, -ю, **Лі́я**, -є.

Лин, –ович, –овна Лін, -е, Лі́нович, Лі́нівна.

Лі́на Лі́на, -о.

Лу́йза; *произв.* **Лі́за** Лу́йза, -о; *произв.* **Лі́за**, -о.

Лука́, Лукич, Луки́нична Лука́, Луко́, Луки́ч, Луки́вна *и* Лу́кович, Луки́вна; *разг.* Лука́ш, -є *и* -у.

Лукан, –ович, –овна Лукан, -е, Лука́нович, Лука́нівна.

Лукья́н, –ович, –овна; *стар.* **Лукиа́н, –ович, –овна**; *произв.* **Лука́** Лук'я́н, -е, Лук'я́нович, Лук'я́нівна, Лукі́ян, -е, Лукі́янович, Лукі́янівна; *произв.* **Лука́, Луко́!**

Люба́ва; *произв.* **Люба** Люба́ва, -о; *произв.* **Люба**, -о.

Лю́бим, –ович, –овна; *произв.* **Люба** Лю́бим, -е, Лю́бимович, Лю́бимівна; *произв.* **Лю́бо**, -у.

Любо́вь; *произв.* **Люба** Любо́в, -є; *разг.* Любо́ина, -о; *произв.* **Люба**, -о.

Лю́двиг, –ович, –овна Лю́двіг, -у, Лю́двігович, Лю́двігівна.

Людві́га; *произв.* **Лю́да** Людві́га, -о; *произв.* **Лю́да**, -о.

Людми́л, –ович, –овна Людмил, -е, Людми́лович, Людми́лівна.

Людми́ла; *произв.* **Лю́да, Лю́ся, Ми́ла** Людми́ла, -о; *произв.* **Лю́да**, -о, **Лю́ся**, -ю, **Ми́ла**, -о.

Мака́р, –ович, –овна; *стар.* **Мака́рий, –рье́вич, –рье́вна** Мака́р, -е, Мака́рович, Мака́рівна; *стар.* Мака́рій, -ію, Мака́рійович, Мака́ріївна.

Мака́рія Мака́рія, -є.

Макри́на; *разг.* **Макри́нья, Мокри́на** Мокри́на, -о.

Макро́вий, –иевич, –иевна Макро́вій, -ію, Макро́війович, Макро́віївна.

Максім, –ович, –овна; произв. Макс Максім, -е, Максімович, Максімовна; *произв. Макс, -е.*

Максими́ян, –ович, –овна; произв. Максím Максимі́ян, -е, Максимі́янович, Максімі́янівна; *произв. Максím, -е.*

Максимили́ян, –ович, –овна; разг. Максими́льян, –ович, –овна; произв. Макс Максимілі́ян, -е, Максимілі́янович, Максимілі́янівна; *произв. Макс, -е.*

Мала́нья; разг. Мела́на, Мела́нья; стар. Мела́ния; произв. Мала́ша, Ми́ля Меланія, -є, Мелана, -о; *разг. Мела́нка, -о, Мала́нка, -о, Мала́на, -о, Мелашка, -о, Мелашка, -о; произв. Мі́ля, -ю.*

Малахій, –иевич, –иевна; разг. Малафе́й, –еевич, –еевна; стар. Мала́хия Малафі́й, -ію, Малафі́йович, Малафі́ївна, Мала́хия, -ю, Мала́хійович, Мала́хіївна.

Мара́т, –ович, –овна Мара́т, -е, Мара́тович, Мара́тівна.

Марга́рита; произв. Ри́та, Ту́ся Марга́рита, -о; *произв. Ри́та, -о, Ту́ся, -ю.*

Марда́рий, –иевич, –иевна и –рье́вич, –рье́вна Марда́рій, -ію, Марда́рійович, Марда́рійївна, Марда́р, -е, Мардарович, Марда́рівна.

Мардо́ний, –иевич, –иевна; произв. До́ня Мардо́ній, -ію, Мардо́нійович, Мардо́ніївна; *произв. До́ня, -ю.*

Ма́рія; разг. Ма́рья; произв. Ма́ня, Мару́ся, Ма́ша, Му́ся Ма́рія, -є; *разг. Мар’я, -є; произв. Ма́ня, -ю, Мару́ся, -ю, Ма́ша, -о, Му́ся, -ю.*

Мартем’я́н, –ович, –овна; разг. Марти́нья́н, –ович, –овна; стар. Марти́ниан, –ович, –овна Мартем’я́н, -е, Мартем’я́нович, Мартем’я́нівна, Марти́н’я́н, -е, Марти́н’я́нович, Марти́н’я́нівна, Марти́ніан, -е, Марти́нія́нович, Марти́нія́нівна.

Матве́й, –еевич, –еевна; стар. Матфе́й, –еевич, –еевна, Матфі́й, –іевич, –іевна; произв. Мотя́ Матві́й, -ію, Матві́йович, Матві́ївна; *разг. Маті́й, -ію, Матя́ш, -е; стар. Матфі́й, -ію, Матфі́йович, Матфі́ївна; произв. Мотько́, -у, Мотя́, -ю.*

Матре́на; стар. Матрьо́на; произв. Мотя́ Мотро́на, -о; *разг. Мотря́, -ю; произв. Мотя́, -ю.*

Меленти́й, –иевич, –иевна и –тье́вич, –тье́вна; стар. Меле́тий, –иевич, –иевна и –тье́вич, –тье́вна; произв. Ме́ля, Ми́тя Меле́нтій, -ію, Меле́нтійович, Меле́нтіївна, Меле́тій, -ію,

Мелетійович, Мелетіївна; *произв.* Меля, -ю, Митько́, -у, Мі́тя, -ю.

Мелитина; *произв.* Лі́на, Меля́, Ти́на Мелітина, -о; *произв.* Лі́на, -о, Меля́, -ю, Ти́на, -о.

Михаил, -ович, -овна; *разг.* Миха́йла, -лович, -ловна, Миха́йло, -вич, -вна; *произв.* Ми́ша Миха́йло, -е, Миха́йлович, Миха́йлівна; *произв.* Ми́ша, -о, Мишко́, -у.

Михайліна; *произв.* Лі́на Михайлі́на, -о; *произв.* Лі́на, -о.

Михей, -єєвич, -єєвна Михей, -єю, Михейович, Михеївна.

Мстислав, -ович, -овна и -ич, -на; *произв.* Сла́ва, Сти́ва Мстислав, -е, Мстисла́вович, Мстисла́вівна; *произв.* Сла́ва, -о, Сла́вко́, -у, Сти́ва, -о.

Мстисла́ва; *произв.* Сла́ва Мстисла́ва, -о; *произв.* Сла́ва, -о.

Наде́жда; *произв.* На́дя На́дія, -є; *произв.* На́дя, -ю.

Наза́р, -ович, -овна; *стар.* Наза́рій, -иевич, -иевна и -рьевич, -рьевна Наза́р, -е, Назарович, Наза́рівна; *стар.* Наза́рій, -ію, Назарі́йович, Назарі́ївна.

Ната́лій, -иевич, -иевна и -льевич, -льевна Ната́лій, -ію, Ната́лійович, Ната́ліївна.

Ната́лья; *стар.* Ната́лія; *произв.* На́та, На́таша, Та́лья, Та́та На́таля, -ю, Ната́лія, -є, На́талка, -о; *произв.* На́та, -о, На́таша, -о, Та́ля, -ю, Та́та, -о.

Не́стер, -ович, -овна; *стар.* Не́стор, -ович, -овна Не́стір, -торе, Не́сторович, Не́сторівна, Не́стор, -е, Не́сторович, Не́сторівна.

Никанор, -ович, -овна; *произв.* Ника́ Никанор, -е, Никано́рович, Никано́рівна; *произв.* Ні́ка, -о.

Никей, -єєвич, -єєвна Ні́кій, -ію, Ні́кійович, Ні́кіївна.

Нике́я Ніке́я, -є.

Никі́та, -тич, -тична; *разг.* Никі́тий, -тьєвич, -тьєвна, Микі́та, -тич, -тична Микі́та, -о, Микі́тович, Микі́тівна.

Ники́фор, -ович, -овна; *разг.* Мики́фор, -ович, -овна, Ничі́пор, -ович, -овна; *произв.* Ника́ Ники́фор, -є, Ники́форович, Ники́форовна, Ничі́пір, -поре, Ничі́порович, Ничі́порівна; *произв.* Ні́ка, -о, Чі́пка, -о.

Никоди́м, -ович, -овна; *разг.* Кади́м; *произв.* Ні́ка Никоди́м, -е, Никоди́мович, Никоди́мівна; *разг.* Микоди́м, -е, Микоди́мович, Микоди́мівна, Кади́м, -є; *произв.* Ні́ка, -о.

Никола́й, –а́евич, –а́евна, Нико́ла, –лич, –лична; разг. Микола́й, –а́евич, –а́евна, Мико́ла, –лич, –лична; произв. Ко́ля Мико́ла, -о, Микола́йович, Микола́ївна *и реже* Мико́лович, Мико́лівна, Микола́й, -а́ю, Микола́йович, Микола́ївна, Нико́ла, -о, Нико́лович, Нико́лівна; *произв.* Колько́, -у, Ко́ля, -ю.

Ни́кон, –ович, –овна; произв. Ника́ Ни́кін, -коне, Ни́конович, Ни́конівна, Ни́кон, -е, Ни́конович, Ни́конівна; *произв.* Ніка, -о.

Ноябрі́на; произв. Но́ра, Ри́на Ноябрі́на, -о; *произв.* Но́ра, -о, Ри́на, -о.

Окса́на; произв. Кса́на, Са́на Окса́на, -о, Аксе́нія, -е, Ксе́нія, -е, Оксе́нія, -е; *произв.* Кса́на, -о, Са́на, -о.

Октя́брин, –ович, –овна Октя́брин, -е, Октя́бринович, Октя́бринівна.

Октя́бри́на; произв. І́на, Ри́на Октя́бри́на, -о; *произв.* І́на, -о, Ри́на, -о.

Оле́г, –ович, –овна; произв. А́лик Оле́г, Оле́гу *и* Оле́же, Оле́гович, Оле́гівна; *произв.* А́лик, -у.

О́льга; произв. Ле́ля, О́ля О́льга, -о; *произв.* Ле́оля, -ю, О́ля, -ю.

Оні́сий, –иевич, –иевна *и* –сьевич, –сьевна Оні́сій, -ію, Оні́сійович, Оні́сіївна, Оні́сько, -у, Оні́ськович, Оні́ськівна.

Оні́сим, –ович, –овна; разг. Ані́сим, –ович, –овна, Ані́с, –ович, –овна; произв. Си́ма Оні́сим, -е, Оні́симович, Оні́симівна, Оні́сько, -у, Оні́ськович, Оні́ськівна; *произв.* Си́ма, -о, Си́мко, -у.

Ону́фрий, –иевич, –иевна; разг. Ану́фрий, –иевич, –иевна Ону́прій, -ію, Ону́прієвич, Ону́прієвна, Ону́прій, -ію, Ону́прієвич, Ону́прієвна, Ону́фрій, -ію, Ону́фрієвич, Ону́фрієвна.

Оре́ст, –ович, –овна Оре́ст, -е, Оре́стович, Оре́стівна.

Па́вел, –влович, –вловна; разг. Па́влó, Па́нько́; произв. Па́ша Па́влó, -е, Па́влович, Па́влівна; *произв.* Па́нько́, -у, Па́ша, -о, Па́шко, -у.

Па́вла; произв. Па́ва, Па́ша Па́вла, -о; *произв.* Па́ва, -о, Па́ша, -о.

Павлі́н, –ович, –овна Павлі́н, -е, Павлі́нович, Павлі́нівна.

Павлі́на; разг. Па́вла; произв. Лі́на, Па́ва, Па́ша Павлі́на,

-о; *разг.* Па́вла, -о; *произв.* Лі́на, -о, Па́ва, -о, Па́ша, -о.

Па́исий, -иевич, -иевна и -сьевич, -сьевна Паі́сій, -ію, Паі́сійович, Паі́сїївна.

Паисия Паі́сія, -є.

Панкратій, -иевич, -иевна и -тьевич, -тьевна; разг. Панкрат, -ович, -овна; произв. Па́нько́ Панкраті́й, -ію, Панкраті́йович, Панкраті́ївна; *разг.* Панкрат, -е, Панкратович, Панкратівна; *произв.* Па́нько́, -у.

Пантелеймон, -ович, -овна; разг. Пантелі́й, -єевич, -єевна, Пантелемон, -ович, -овна, Пантелимон, -ович, -овна; произв. Па́нтя Пантелеймо́н, -е, Пантелеймо́нович, Пантелеймо́нівна, Пантелі́й, -ію, Пантелі́йович, Пантелі́ївна, Пантелемо́н, -е, Пантелемо́нович, Пантелемо́нівна, Па́нько́, -у, Па́нькович, Па́ньківна; *произв.* Па́нтьо́, -ю.

Пахо́м, -ович, -овна; стар. Пахо́мий, -иевич, -иевна и -мьевич, -мьевна; произв. Па́ша Пахо́м, -е, Пахо́мович, Пахо́мівна; *стар.* Пахо́мий, -ію, Пахо́мійович, Пахо́мїївна; *произв.* Па́ша, -о, Па́шко́, -у.

Пелаге́я; разг. Палаге́я, Пала́дья; стар. Пелагі́я; произв. По́ля Пелаге́я, -є, Пелагі́я, -є; *разг.* Пала́жка, -о, Пала́гна, -о, Пала́га, -о, Пела́га, -о; *произв.* По́ля, -ю.

Пересве́т, -ович, -овна Пересві́т, -е, Пересві́тович, Пересві́тівна.

Пе́тр, Петро́вич, Петро́вна; разг. Петро́; стар. Петр; произв. Пе́тя Петро, Пе́тре!, Петрович, Пе́трівна; *произв.* Пе́тько, -у, Пе́тя, -ю.

Пе́тра Пе́тра, -о.

Петри́на Петри́на, -о.

Полика́рп, -ович, -овна; разг. Полика́рпий, -иевич, -иевна и -пьевич, -пьевна; произв. По́ля Полика́рп, -е, Полика́рпович, Полика́рпівна; *разг.* Полика́рпій, -ію, Полика́рпійович, Поликарпіївна; *произв.* По́лько, -у, По́ля, -ю.

По́лина; произв. Лі́на, По́ля По́ліна, -о; *произв.* Лі́на, -о, По́ля, -ю.

Порфи́рий, -рье́вич, -рье́вна; разг. Парфи́р; стар. Порфи́р, -ович, -овна Порфи́рій, -ію, Порфи́рійович, Порфи́ріївна, Порфи́р, -е, Порфи́рович, Порфи́рівна; *разг.* Парфи́р, -е.

Прокóфий, –иевич, –иевна и –фьевич, –фьевна; разг. Прокóп, –ович, –овна; *стар.* Прокóпий, –иевич, –иевна и –пьевич, –пьевна; *произв.* Прокóша, Прóша Прокі́п, –копе, Прокóпович, Прокóпівна, Прокóпій, –ію, Прокóпійович, Прокóпіївна; *произв.* Пронь, –ю, Пронько́, –у, Проня, –ю, Проць, –ю, Процько́, –у.

Протáс, –ович, –овна; стар. Протáсий, –иевич, –иевна и –сьевич, –сьевна Протáс, –е, Протáсович, Протáсівна, Протáсий, –ію, Протáсійович, Протасі́вна; *разг.* Протáзь, –ю.

Путислав, –ович, –овна и –ич, –на; произв. Пути́ло, Пу́тята Путислав, –е, Путисла́вович, Путисла́вівна; *произв.* Путило, –е, Путятю.

Раді́м, –ович, –овна; произв. Ді́ма, Ра́да Раді́м, –е, Раді́мович, Раді́мівна; *произв.* Ді́ма, –о, Ра́дя, –ю.

Радимі́р, –ович, –овна; произв. Ді́ма, Мі́ра, Ра́да Радимі́р, –е, Радимі́рович, Радимі́рівна; *произв.* Ді́ма, –о, Мі́рко, –у, Ра́дя, –ю.

Радоми́р, –ович, –овна; произв. Ми́ра, Ра́да Радоми́р, –е, Радоми́рович, Радоми́рівна; *произв.* Мі́рко, –у, Ра́дя, –ю.

Радоми́ра; произв. Ра́да Радоми́ра, –о; *произв.* Ра́да, –о.

Рафаї́л, –ович, –овна; разг. Рафі́л, –ович, –овна; *произв.* Ра́фа Рафаї́л, –е, Рафаї́лович, Рафаї́лівна; *разг.* Рафі́л, –е, Рафі́лович, Рафі́лівна; *произв.* Рафа, –о.

Регі́на; произв. Ре́га, Ре́на Регі́на, –о; *произв.* Ре́га, –о, Ре́на, –о, Ре́ня, –ю.

Ре́на Ре́на, –о.

Рена́льда Рена́льда, –о.

Рена́т, –ович, –овна Рена́т, –е, Рена́тович, Рена́тівна.

Рена́та; произв. На́та, Ре́на Рена́та, –о; *произв.* На́та, –о, Ре́на, –о, Ре́ня, –ю.

Рі́мма; произв. Рі́ма Рі́мма, –о; *произв.* Рі́ма, –о.

Рі́на Рі́на, –о.

Родио́н, –ович, –овна; разг. Родиво́н, –ович, –овна; *произв.* Ро́дя Родио́н, –е, Родио́нович, Родио́нівна; *разг.* Радиво́н, –е, Радиво́нович, Радиво́нівна; *произв.* Родько́, –у, Радько́, –у.

Рокса́на; произв. Кса́на, Са́на, Са́ня Рокса́на, –о; *произв.* Кса́на, –о, Са́на, –о, Са́ня, –ю.

Роксола́на; произв. Ла́на Роксола́на, –о, Роксоля́на, –о;

произв. Ла́на, -о, Ля́на, -о.

Роман, -ович, -овна; произв. Ро́ма Рома́н, -е, Рома́нович, Рома́нівна; *произв.* Ро́ма, -о, Ро́мко, -у.

Романа; произв. Ро́ма Романа, -о; *произв.* Ро́ма, -о.

Русла́н, -ович, -овна Русла́н, -е, Русла́нович, Русла́нівна.

Русла́на; произв. Ла́на, Ру́ся Русла́на, -о; *произв.* Ла́на, -о, Ру́ся, -ю.

Саве́лий, -иевич, -иевна и -льевич, -льевна; стар. Саве́л, -ович, -овна; *произв.* Са́ва Саве́лій, -ію, Саве́лійович, Саве́ліївна; *произв.* Са́ва, -о, Са́вко, -у.

Светла́н, -ович, -овна Світла́н, -е, Світла́нович, Світла́нівна.

Светла́на; произв. Ла́на, Све́та Світла́на, -о; *произв.* Ла́на, -о, Све́та, -о.

Святосла́в, -ович, -овна и -ич, -на; произв. Свя́та, Сла́ва Святосла́в, -е, Святосла́вович, Святосла́вівна; *произв.* Святко́, -у, Святу́сь, -ю, Сла́ва, -о, Славко́, -у.

Святосла́ва; произв. Свя́та, Сла́ва Святосла́ва, -о; *произв.* Святка́, -о, Сла́ва, -о.

Севастья́н, -ович, -овна; разг. Савасья́н, -ович, -овна, Себастья́н, -ович, -овна; *стар.* Севастиа́н, -ович, -овна; *произв.* Се́ва Севастья́н, -е, Севастья́нович, Севастья́нівна, Севастиа́н, -е, Севастиа́нович, Севастиа́нівна; *разг.* Себастиа́н, -е, Себастиа́нович, Себастиа́нівна; *произв.* Се́ва, -о.

Севастья́на; стар. Севастиа́на Севастья́на, -о; Севастиа́на, -о.

Севері́н, -ович, -овна; произв. Се́ва Севері́н, -е, Севері́нович, Севері́нівна; *произв.* Се́ва, -о.

Северья́н, -ович, -овна; стар. Севериа́н, -ович, -овна Север'я́н, -е, Север'я́нович, Север'я́нівна, Северіа́н, -е, Северіа́нович, Северіа́нівна.

Серафі́м, -ович, -овна; произв. Сёрко́, Сі́ма, Фі́ма Серафі́м, -е, Серафі́мович, Серафі́мівна; *произв.* Сёрко́, -у, Сі́ма, -о, Фі́ма, -о.

Серафі́ма; произв. Сі́ма, Фі́ма, Хі́ма Серафі́ма, -о; *произв.* Сі́ма, -о, Фі́ма, -о, Химка́, -о.

Серге́й, -еевич, -еевна; стар. Сёргі́й, -иевич, -иевна; *произв.* Серёжа́ Серге́й, -ію, Серге́йович, Серге́ївна; *произв.* Серьо́жа, -о.

Сла́ва, –вович, –вовна и –вич, –вна Сла́ва, -о, Сла́вович, Сла́вівна.

Сла́ва Сла́ва, -о.

Софро́н, –ович, –овна; разг. Сафро́ний, –иевич, –иевна и –ньевич, –ньевна, Сапро́н, –ович, –овна, Сафро́н, Сахро́н; стар. Софро́ний, –иевич, –иевна и –ньевич, –ньевна Софро́н, -е, Софро́нович, Софро́нівна, Сопро́н, -е, Сопро́нович, Сопро́нівна, Супру́н, -е, Супрунович, Супрунівна; *разг.* Сапро́н, -е, Сафро́н, -е, Сахрон, -е; *стар.* Софро́ній, -ію, Софроні́йович, Софроні́вна.

Со́фья; стар. Со́фія; произв. Со́ня, Со́фа Софі́я, -є; *произв.* Со́ня, -ю, Со́фа, -о.

Станисла́в, –ович, –овна и –ич, –на; произв. Сла́ва, Стас, Ста́сик Станісла́в, -е, Станісла́вович, Станісла́вівна, Ста́сій, -ію, Ста́сійович, Ста́сіївна; *разг.* Стась, -ю; *произв.* Сла́ва, -о, Славко́, -у, Стас, -е, Ста́сик, -у.

Станисла́ва; произв. Сла́ва, Ста́на, Ста́ня, Ста́ся, Ста́ха Станісла́ва, -о; *произв.* Сла́ва, -о, Ста́на, -о, Ста́ня, -ю, Ста́ся, -ю, Ста́ха, -о.

Ста́хий, –иевич, –иевна и –хьевич, –хьевна; разг. Ста́фий, –иевич, –иевна и –фьевич, –фьевна, Стахей, –еевич, –еевна; произв. Стах Оста́п, -е, Остапович, Оста́півна, Євста́хий, -ію, Євста́хийович, Євста́хіївна, Єфста́фій, -ію, Євста́фійович, Євста́фіївна; *разг.* Ста́хий, -ію, Стах, -а́ше.

Степа́н, –ович, –овна; разг. Сте́нька, стар. Стефа́н, –ович, –овна; произв. Сте́па Степа́н, -е, Степанович, Степа́нівна; *разг.* Стецько́, -у; *стар.* Стефа́н, -е, Стефанович, Стефа́нівна; *произв.* Сте́фко, -у, Стець, -ю, Стёпа, -о.

Степани́да; стар. Стефани́да; произв. Сте́па, Сте́фа, Сте́ха, Сте́ша Степани́да, -о, Стефани́да, -о, Сте́па, -о, Сте́фа, -о, Сте́ха, -о; *произв.* Сте́ша, -о.

Стефа́ния; произв. Сте́фа Стефа́нія, -є; *произв.* Сте́фа, -о.

Та́исий, –иевич, –иевна и –сьевич, –сьевна; произв. Та́ся Та́їсій, -ію, Та́їсійович, Та́їсіївна; *произв.* Тасько́, -у, Та́сьо, -ю.

Та́исья, Та́исия; разг. Та́йса; произв. Та́ся, Та́я Та́їсія, -є, Та́їса, -о; *произв.* Та́ся, -ю, Та́я, -є.

Тами́ла Та́міла, -о.

Тара́с, –ович, –овна; *стар.* **Тара́сий, —иевич, —иевна и –сьевич, –сьевна** Тара́с, -е, Тарасович, Тара́сівна; *стар.* Тара́сий, -ію, Тара́сійович, Тара́сіївна.

Татья́на; *стар.* **Тати́ана;** *произв.* **Та́ня, Та́та** Тетя́на, -о; *произв.* Та́ня, -ю, Та́та, -о.

Теодо́р, –ович, –овна Теодо́р, -е, Теодо́рович, Теодо́рівна, Тодо́р, -е, Тодо́рович, Тодо́рівна.

Теодо́ра Теодо́ра, -о.

Теодосі́я Тодос́я, -ю, Тодос́ка, -о, Тодос́ька, -о; *реже* Теодосі́я, -є, Теодос́я, -ю.

Тере́нтій, –иевич, –иевна и –тьевич, –тьевна; *произв.* **Те́рех, Те́ря** Тере́нтій, -ію, Тере́нтійович, Тере́нтіївна; *разг.* Тере́шко, -у, Те́рень, -ію; *произв.* Те́рех, -у.

Тимофе́й, –єевич, –єевна; *разг.* **Тимофі́й, Тима́ш;** *произв.* **Те́ма, Ти́ма** Тимофі́й, -ію, Тимофі́йович, Тимофі́ївна; *разг.* Тимі́ш, -мо́ше, Тимко́, -у; *произв.* Тимос́ь, -ю, Тиму́сь, -ю, Ти́ма, -о.

Тихо́н, –ович, –овна; *произв.* **Ти́ша, Ти́шко** Тихі́н, -хоне, Тихо́нович, Тихо́нівна, Тихо́н, -е, Тихо́нович, Тихо́нівна; *произв.* Ти́шко, -у.

Трифо́н, –ович, –овна; *разг.* **Трифан, –ович, –овна;** *произв.* **Три́ша** Трифо́н, -е, Трифо́нович, Трифо́нівна; *произв.* Три́ша, -о, Тришко́, -у.

Трофі́м, –ович, –овна; *разг.* **Трохі́м;** *произв.* **Тро́ня, Тру́ша** Трохі́м, -е, Трохі́мович, Трохимі́вна; *произв.* Тронь, -ю, Тронько, -у, Трушко́, -у.

Трофі́ма Трохі́ма, -о.

Уля́н, –ович, –овна; *разг.* **Юлиа́н, –ович, –овна, Юля́н;** *стар.* **Иулиа́н** Уля́н, -е, Уля́нович, Уляні́вна; *разг.* Юліа́н, -е, Юліа́нович, Юліа́нівна.

Уля́на; *разг.* **Уля́ння;** *стар.* **Иулиа́на, Иулиа́ння;** *произв.* **У́ля** Уля́на, -о, Оля́на, -о; *прозв.* У́ля, -ю, Ля́на, -о.

Усти́н, –ович, –овна; *разг.* **Юсти́н, –ович, –овна;** *стар.* **Иусті́н** Усти́н, -е, Усти́нович, Усти́нівна, Усти́м, -е, Усти́мович, Усти́мівна; *реже* Юсти́н, -е, Юсти́нович, Юсти́нівна, Юсти́м, -е, Юсти́мович, Юсти́мівна.

Усти́нья; стар. Иусти́на, Усти́на Усти́на, -о, Юсти́на, -о; *разг.* У́стя, -е, Ву́стя, -е.

Фадéй, -éевич, -éевна; стар. Фаддéй, -éевич, éевна Таде́й, -éю, Таде́йович, Таде́ївна, Фадéй, -éю, Фадéйович, Фадéївна; *реже* Таді́й, -ію, Таді́йович, Таді́ївна.

Федо́ра; стар. Феодо́ра Федо́ра, -о, Тодо́ра, -о; *произв.* До́ра, -о.

Фёдор, -ович, -овна; стар. Феодор; произв. Фёдя Фёдір, -доре, Фёдорович, Федорівна; *произв.* Федь, -ю, Федько́, -у, Фёдьо, -ю, Фёдя, -ю.

Федосéй, -éевич, -éевна; разг. Федос, -ович, -овна, Федосій, -иевич, -иевна; стар. Феодосій, -иевич, -иевна; произв. Дося, Фёдя Федосі́й, -ію, Федосі́йович, Федосі́ївна, Федос, -е, Федосович, Федосівна, Федось, -ю, Федосьович, Федосівна, Феодосі́й, -ію, Феодосі́йович, Феодосі́ївна, Тодос, -е, Тодосович, Тодосівна, Тодось, -ю, Тодосьович, Тодосівна, Тодосі́й, -ію, Тодосі́йович, Тодосі́ївна; *произв.* Досько, -у, Федь, -ю, Федько́, -у, Фёдьо, -ю, Фёдя, -ю, Фесько, -у.

Федосья; разг. Федосія; произв. Дося, Фёня Федосі́я, -є, Федося, -ю, Федоска, -о, Федоська, -о, Феодосі́я, -є, Тодося, -ю, Тодоска, -о, Тодоська, -о; *реже* Теодозія, -є, Теодозя, -ю; *произв.* Дозя, -ю, Дося, -ю, Фёня, -ю.

Феду́л, -ович, -овна; разг. Феоду́лий; стар. Феоду́л, -ович, -овна; произв. Дул, Ду́ла, Ду́ло Феду́л, -е, Феду́лович, Феду́лівна; *стар.* Феоду́л, -е, Феодулович, Феодулівна; *произв.* Дул, -о, Дула, -о, Дуло, -у.

Фёкла; стар. Фёкла Те́кля, -ю, Ве́кла, -о; *реже* Фёкла, -о.

Феофан, -ович, -овна; разг. Фофан Феофан, -е, Феофа́нович, Феофа́нівна, Теофа́н, -е, Теофа́нович, Теофа́нівна; *разг.* Фо́фан, -е, То́фан, -е.

Феофания; разг. Феофа́на; произв. Фаня, Фо́фа Феофа́нія, -є, Теофа́нія, -є; *разг.* Феофа́ня, -ю; *произв.* Фа́ня, -ю, Фо́фа, -о.

Фока, -кич, -кична Фо́ка, -о, Фо́кович, Фо́ківна.

Фома, -мич, -минична Хо́ма, -о, Хо́мович, Хо́мівна *и* Хоми́ч, Хо́мівна; *реже* То́ма, -о, То́мович, То́мівна.

Фортунат, -ович, -овна Фортуна́т, -е, Фортуна́нович, Фортуна́тівна.

Фо́тий, –иевич, –иевна и –тьєвич, –тьєвна Фо́тій, –ію, Фо́тійович, Фо́тїївна.

Фоти́на; разг. Фати́на, Хоті́на Фоти́на, –о, Хоті́на, –о; *разг.* Фати́на, –о.

Фоти́ння; разг. Фоти́нья Фоти́нія, –є.

Фро́л, –ович, –овна; разг. Хро́л; стар. Фло́р, –ович, –овна Фро́л, –е, Фро́лович, Фро́лівна; *разг.* Хро́л, –е; *стар.* Фло́р, –е, Фло́рович, Фло́рівна.

Харити́на; разг. Харити́ння, Харити́нья Харити́на, –о; *разг.* Харі́тя, –ю.

Харито́н, –ович, –овна; разг. Ха́рько, Хо́рько Харито́н, –е, Харито́нович, Харито́нівна, Хариті́н, –е, Харито́нович, Харито́нівна; *разг.* Харко́, –у.

Хриса Хри́са, –о.

Хрї́сий, –иевич, –иевна и –сьєвич, –сьєвна Хрї́сїй, –ію, Хрї́сїйович, Хрї́сїївна.

Хрисия Хри́сія, –є.

Христиа́н, –ович, –овна Христиа́н, –е, Христиа́нович, Христиа́нівна.

Христи́на; разг. Крести́на, Крести́нья, Хрести́ння, Хрести́нья; стар. Хръсти́на, Кръсти́на; произв. Ти́на, Хри́стя Христи́на, –о, Хри́стя, –е; *разг.* Крести́на, –о, Хре́стя, –ю; *произв.* Ти́на, –о.

Христофо́р, –ович, –овна; разг. Крестохо́р Христофо́р, –е, Христофорович, Христофо́рівна; *разг.* Кристо́ф, –е, Кристофо́р, –е.

Це́зарь, –евич, –евна Це́зар, –е, Це́заревич, Це́зарівна, Це́зько, –у, Це́зькович, Це́зьківна.

Целести́н, –ович, –овна Целести́н, –е, Целести́нович, Целести́нівна, Келести́н, –е, Келести́нович, Келести́нівна.

Целести́на Целести́на, –о, Келестина, –о.

Чесла́в, –ович, –овна и –ич, –на Чесла́в, –е, Чесла́вович, Чесла́вівна; *произв.* Сла́ва, –о, Славко́, –у, Це́сько, –у.

Чеслава Чесла́ва, –о; *произв.* Слава, –о, Це́ся, –ю, Че́ся, –ю.

Шалва́, –вович, –вовна Шалва, -о, Шалвович, Шалвівна.

Шарло́тта Шарло́тта, -о.

Шуша́ника Шуша́ніка, -о.

Евेलі́на; произв. Ве́ла, Ве́ля, Лі́на, Э́ля Евелі́на, -о; *произв.* Ве́ла, -о, Ве́ля, -ю, Лі́на, -о, Е́ля, -ю.

Елеоно́ра; произв. Но́ра, Э́ла, Э́ля Елеоно́ра, -о; *произв.* Но́ра, -о, Е́ла, -о, Е́ля, -ю.

Еми́лий, –иевич, –иевна и –льевич, –льевна; стар. Еми́лий, –иевич, –иевна Емі́лій, -ію, Емі́лійович, Емі́лівна.

Еми́лія; стар. Еми́лія; произв. Ми́ла, Ми́ля, Э́ма Емі́лія, -є; *разг.* Емі́ла, -о; *произв.* Мі́ла, -о, Мі́ля, -ю, Е́ма, -о.

Еми́ль, –левич, –левна Емі́ль, -ю, Емі́льович, Емі́лівна.

Ене́й, –еєвич, –еєвна Ене́й, -ю, Ене́йович, Ене́ївна.

Ене́лія Ене́лія, -є.

Ювене́лій, –иевич, –иевна и –льевич, –льевна; разг. Венáлій, –иевич, –иевна и –льевич, –льевна, Увене́лій, –иевич, –иевна и –льевич, –льевна; *стар.* Иувене́лій, –иевич, –иевна и –льевич, –льевна; *произв. Ве́ля, Ю́ва* Ювене́лій, -ію, Ювене́лійович, Ювене́ліївна; *разг.* Венáлій, -ію, Венáлійович, Венáліївна, Віна́лій, -ію, Віна́лійович, Віна́ліївна, Ювене́л, -е, Ювене́ль, -ю; *произв. Ві́ля, -ю, Ювко́, -у.*

Ювене́лія; разг. Венáлья; стар. Иувене́лія Ювене́лія, -є; *разг.* Венáля, -ю.

Юліа́н, –ович, –овна Юліа́н, -е, Юліа́нович, Юліа́нівна; *разг.* Улія́н, -е, Улія́нович, Улія́нівна.

Юліа́на; стар. Иулиа́на; произв. Ю́ля Юліа́на, -о; *произв.* Ю́ля, -ю.

Юліа́нія; стар. Иулиа́нія; произв. Ю́ля Юліа́нія, -є; *стар.* Іуліа́нія, -є; *произв.* Ю́ля, -ю.

Ю́лій, –иевич, –иевна и Ю́льевич, Ю́льевна; разг. И́влей, И́влий; стар. Иу́лій, –иевич, –иевна и –льевич, –льевна; произв. Ю́ля Ю́лій, -ію, Ю́лійович, Ю́ліївна; *разг.* Ву́лій, -ію, Ву́лійович, Ву́ліївна, Улія́н, -е, Улія́нович, Улія́нівна; *произв.* Ю́лько, -у, Ю́ля, -ю.

Ю́лія; разг. У́лія; стар. Иу́лія; произв. Ю́ля Ю́лія, -є,

Юліна, -о; *произв.* Юля, -ю.

Юрий, Юрьевич, Юрьевна; *стар.* Георгий; *произв.* Юра
Юрій, -ію, Юрійович, Юрійвна, Юрко́, -у, Юркович, Юрківна; *стар.*
Георгій, -ію; *произв.* Юра, -о.

Юст, -ович, -овна; *разг.* Юс; *стар.* И́ус, -ович, -овна Юст,
-е, Ю́стович, Ю́стівна; *разг.* Юс, -е; *стар.* І́уст, -е, І́устович, І́устівна.

Юста; *стар.* И́уста Юста, -о; *стар.* І́уста, -о.

Юстини́ан, -ович, -овна; *разг.* Усти́ни́ан; *стар.*
Иустини́ан, -ович, -овна Юстини́ан, -е, Юстини́анович,
Юстини́анівна; *разг.* Вістіян, -е, Юстини́ян, -е.

Ядві́га; *произв.* Я́дя Ядві́га, -о; *произв.* Я́дзя, -ю.

Яков, -левич, -левна; *стар.* Иа́ков, -ич, -на; *произв.* Я́ша
Яків, Якове!, Якович, Яківна *и реже* Яковлевич, Яковлівна; *стар.*
Іаков, -е, Ія́ков, -е; *произв.* Я́ша, -о, Яшко́, -у.

Януа́рий, -иевич, -иевна и -рье́вич, -ревна; *разг.* Ану́рий;
стар. Ианнуа́рий Януа́рій, -ію, Януа́рійович, Януа́рійвна; *разг.*
Январ, -е, Януар, -е.

Яропо́лк, -ович, -овна; *произв.* Я́ра Яропо́лк, -у,
Яропо́лкович, Яропо́лківна; *произв.* Я́рко, -у.

Яросла́в, -ович, -овна и -ич, -на; *произв.* Сла́ва, Я́ра
Яросла́в, -е, Яросла́вович, Яросла́вівна; *произв.* Сла́ва, -о, Славко́, -у,
Я́рко, -у.

Яросла́ва; *произв.* Ро́ся, Сла́ва Яросла́ва, -о; *произв.* Яро́ся,
-ю, Сла́ва, -о.

МАТЕРІАЛИ ДО “СЛОВНИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИНОНІМІВ МИКОЛИ ЛУКАША”

© **Олександр Скопненко, 2010**

к. філол. н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН
України (Київ)

© **Тетяна Цимбалюк-Скопненко, 2010**

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2.373

У статті проаналізовано традиції передавання фразеологічної синонімії в словниках різних слов'янських мов. Основну увагу зосереджено на перспективі укладання “Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша”.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічна синонімія, мова перекладу, словник фразеологічних синонімів.

Traditions of expressing phraseological synonymy in various Slavic languages dictionaries are analyzed in the article. Special attention is given to perspectives of composing of the “Phraseological synonyms dictionary of Mykola Lukash”.

Keywords: phraseological unit, phraseological synonymy, language of translation, dictionary of phraseological synonyms.

Навряд чи викличе заперечення думка, що “дослідження синонімічних відношень важливе передусім з огляду на потреби лексикографії, оскільки сучасні фразеологічні словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подачі синонімів-фразеологізмів або й просто уникають цієї проблематики” [1: 64]. Скажімо, у “Фразеологічному словнику української мови” (ФСУМ) наведено обмежені синонімічні ряди, а в структурі “Словника фразеологізмів української мови” (СФУМ) взагалі не відображено синонімічних зв'язків між фразеологізмами. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема створення словників фразеологічних синонімів, що репрезентували б ідіюстиль окремих авторів. Певна річ, тільки належний опис фразеологічної синонімії на

матеріалі мови видатних письменників зможе наблизити національну лексикографію до створення великого словника фразеологічних синонімів. Серед спадщини майстрів слова, що істотно вплинули на сучасний образ української літературної мови, передусім її художнього різновиду, особливе місце належить доробкові Миколи Лукаша. Його творчість, багатогранна за стилістично-виражальним наповненням, має досліджуватися не тільки в аспекті перекладознавства, а й з погляду конструювання українського тексту. Тому створення “Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша” належить до кола актуальних завдань вітчизняної філології.

У слов'янському мовознавстві нагромаджено чималий досвід укладання словників фразеологічних синонімів. Понад те, у багатьох загальних синонімічних словниках слов'янських мов відбита фразеологічна синонімія, щоправда, не однаковим чином. Так, “Български синонимен речник” Л. Нанова та А. Нанової подає лексичні та фразеологічні синоніми (БСР), а, скажімо, “Синонимен речник на съвременния български книжовен език” (СРСБКЕ) узагалі наводить тільки лексичні синоніми. А. Домбрувка, Е. Геллер, Р. Турчин у найповнішому на цей час польському “Słowniku synonimów” (SS) умістили й лексичні, і власне фразеологічні синоніми з відповідними стилістичними позначками. В академічному “Словаре синонимов русского языка” за редакцією А. П. Євгенєвої (ССРЯ), крім власне лексичного матеріалу, наведено й досить розлогі фразеологічні синонімічні ряди. Російські лексикографи створили низку словників фразеологічних синонімів, що істотно різняться способом подання матеріалу. У “Словаре фразеологических синонимов русского языка” В. П. Жукова, М. І. Сидоренка, В. Т. Шклярова (СФСРЯ1) подано 730 синонімічних рядів, матеріал описаний без співвіднесення з лексикою, за домінанту визначена фразеологічна одиниця. “Словарь фразеологических синонимов русского языка” О. К. Біріха, В. М. Мокієнка, Л. І. Степанової (СФСРЯ2) фіксує 7 тис. фразеологізмів і зорієнтований на лексичну змістову домінанту.

Академічний “Словник синонімів української мови” (ССУМ) подає тільки синонімічні лексичні ряди, отже, його засади ідентичні принципам добору матеріалу лексикографічних праць, що зорієнтовані тільки на лексичну синонімію (як-от СРСБКЕ та ін.).

Найповніше фразеологічну синоніміку української мови відбито в "Словнику фразеологічних синонімів" М. П. Коломійця та Є. С. Регушевського. Ця лексикографічна праця містить понад 300 синонімічних рядів, що охоплюють 2 тис. фразеологічних одиниць (СФС). Досі це найповніший кодекс, що подає українські фразеологічні синоніми.

Установлення синонімії передусім має спиратися на аналіз широкого контекстуального оточення фразеологічних одиниць. Саме завдяки такому підходу можна уникнути закидів про невмотивовану побудову синонімічних рядів, бо "маніпуляція зі значенням безвідносно до реальної інформації, яку несуть ідіоми, призводить до постулювання синонімії там, де можна говорити тільки про квазісинонімію (тобто близькість значення – і не більше того) і то – за сигніфікатом, тобто на рівні перетину значень, а не реального функціонування ідіом у мовленні (тексті)" [2: 88].

Для того щоб побудувати "Словник фразеологічних синонімів Миколи Лукаша" треба окреслити, крім засадничих принципів залучення матеріалу та розуміння власне природи фразеологізму й синонімії, структуру словникової статті. На нашу думку, словникову статтю треба побудувати таким чином: лексична змістова домінанта фразеологічного ряду, тлумачення синонімічного ряду, у разі потреби тлумачення треба повторювати біля деяких наступних членів синонімічного ряду із зазначенням семантичних відтінків з абзацу, фразеологічна одиниця (далі – ФО), дібрана з перекладних та оригінальних творів, стилістичні ремарки, ілюстративні цитати та паспортизація прикладів. У ролі домінанти доцільно використовувати саме лексему, оскільки обрати ФО для функції опорної одиниці в дібраному матеріалі практично неможливо. Стаття міститиме також і недиференційовані варіанти ФО¹. Далі подано матеріали до кількох словникових статей (зі збереженням орфографічних особливостей цитат-ілюстрацій).

¹ Визначити функціонально головний варіант серед залученого до аналізу матеріалу просто неможливо. Про причини свідомого оминання проблеми варіантності ФО під час дослідження синонімії у фраземіці перекладних творів М. Лукаша див.: [1: 65].

БАГАТІТИ/РОЗБАГАТІТИ
СТАТИ ЗАМОЖНІШИМ; НЕ БІДУВАТИ.

1. **ВІБІТИСЯ ІЗ ЗЛИДНІВ** кому. *Як нам із злиднів вибитися?..* [Стіль: 73].
2. **ДОСКОЧИТИ БАГАТСТВА.** *Маю на думці ту [приповідку], що то каже: “Чи в церкву, чи на корабля, чи на службу до короля”, себто – як хочеш у люди вийти і багатства доскочити, то або духовне звання добудь, або по морю торгом плавай, або королю служити йди, чи до двора, чи до війська, бо сказано: “Краще од короля лата, як од магната шата”* [Сервантес: 251].
3. **ДОСКОЧИТИ ГРОШВІ.** *Через кілька днів їду вже на губернаторство: маю велику охоту доскочити грошви, бо чув од людей, що всі нові губернатори до того вельми ласі* [Сервантес: 508].
4. **ДОСКОЧИТИ ГРОШІКІВ.** *За теє вміння і талан, будь ти хоч витязь і провитязь, грошиків не доскочиш; от як ти таляровитий, а зверху ще й талановитий – такий талан дай Боже й мені* [Сервантес: 429].
5. **ДОСКОЧИТИ СКАРБУ.** *Але то вже був перекинчик лютий та жорстокий, другого такого чи ще де й знайдеш. Звався Гассан-Ага, доскочив уже незліченного скарбу і став нарешті алжирським деєм* [Сервантес: 257].
6. **УБІВАТИСЯ/УБИТИСЯ В БАГАТСТВО.** *Бідному не доблести бракує, а добра. Не раз королі і князі славетні бідними бували, не раз хлібороби й козопаси в велике багатство вбивалися* [Боккаччо: 461]. *Другий мій брат поїхав у Перу і вбився там у велике багатство: гроші, що він нам звідти прислав, не тільки повернули з наддатком частину майна, що на нього при поділі припала, а й дала можливість батькові знову стати щедрим, а мені – гідно й поважно скінчити студії і доступитись уряду, який я тепер обіймаю* [Сервантес: 278].
7. **УБИТИСЯ В ДОСТАТОК.** *Прокинулась сими нашими часами... межі посполитим людом пошесть така, що хто на неї заслабне, то аби тільки награбував та нашахрував де-*

щицю, що і в калитці сяка-така шеляжсина бряжчить, і на хребті блазенська новомодня одежина з шовковими биндами на тисячу ладів теліпається, бо хто іншим яким щасливим припадком у достаток та в славу уб'ється, то вже притьмом виставляють себе за лицарювату шляхту та за високородне предковічне панство... [Грімельсгаузен: 16].

БАГАТО

ПРО ВЕЛИКУ КІЛЬКІСТЬ, МІРУ, ОБСЯГ ЧОГО-НЕБУДЬ.

1. **АЖ КИШІТЬ** чого. [Фауст:] // Таким я й був, поки тих чар не знав, // Поки себе і світу не прокляв. // Тепер тих чар в повітрі **аж кишиють**, // Не знаю вже, де дітись од привидь [Гете: 480]. Крім того, на кораблі до припливу можна крабів наловити. Там їх **аж кишиють**... [Стіль: 395].

2. **БЕЗ ЛІКУ** чого. [Форкіада (до Хору):] // Правда, правда, неймовірні! // Там [в альтані] глибини незглибимі, // Залів, ходів, коридорів там **без ліку**, // без числа... [Гете: 408]. **Без ліку** злота я надбав // І самоцвітів назбирав. // Бери що хоч – ось чудо з чуд, // Великий ярий ізумруд [Гете: 396].

3. **БЕЗЛІЧЕННА БЕЗЛІЧ** кого, чого. Та й сам надалі [, Санчо,] будь обачен і не дуже розпускай язика, як зо мною говориш, бо скільки я не читав рицарських романів (а прочитав я їх **безліченну безліч**), ніде джура так із своїм паном не розп'якував, як оце ти... [Сервантес: 115 – 116]. Через те чоловікам і жінкам, котрі захворювали (а було їх **безліченна безліч**), не лишалось іншої ради, як сподіватись на милосерде друзів, яких було не густо, або на корисливість слуг, що надились на велику аж надто платню... [Боккаччо: 221].

4. **БЕЗ ЧИСЛА**. [Фауст (до Цісаря):] // У білий день химерна мла // Там [на узбережжі] коливається // в повітрі, // Виводить візерунки хитрі, // Снує видіння **без числа**... [Гете: 447].

5. **ВИДИМО-НЕВИДИМО** чого. На деревах зайців білованих та курей обпатраних висіло неміряно й нелічено, і все ж то в казани мало втрапити, та ще дичини й дробини всілякої **видимо-невидимо** на вітті освіжалося [Сервантес: 429].

6. **ГОЇЦІ НІДЕ ВПАСТИ**. Задня кімната “Сухої горлянки” маленька, народу набилося стільки, що **голці нیده впасти** – не розбереши, хто крикнув, мабуть, із тих, що стояли ззаду [Стіль: 303].

7. **ДО ГІБЕЛІ** кого, чого. А найкраще [, Санчо,] ось що зроби: стинай віття тернове (тут скрізь того терну **до гибелі** росте) та й кидай по дорозі на признаку... [Сервантес: 154].

8. **ДО САМОГО НЕСХОЧУ**. Набралася Маріторна тих товчеників **до самого несхочу**, то забула вже й про страх, і про сором... [Сервантес: 90].

9. **ДО СТИЛОЇ МАМИ** чого. – Як стану губернатором, – одказав Санчо, – то випишу його [сына] поштою, а тобі грошей пришлю, їх у мене буде **до стилої мамі**, бо як у губернатора й забракне часом побрязкачів, то всяке йому з радості душі позичить [Сервантес: 363].

10. **І В ГУБИ НЕ ПОТОВПИТЬСЯ** що. То вже мені, мати, так Бог дав, – сказав Санчо. – Знаю я тих приказок до гибелі, ні в яку книгу не влізе; як починаю говорити, так вони **і в губи не потовпляться**, котрій перше вискочити – от і вигорта язик, котру попаде, хоч вона, може, й не до прикладу [Сервантес: 531].

11. **І В МІШОК НЕ ПОТОВПИТЬСЯ** що. ...тоді його [Лере] бідні грошики, відгодувавшись у лікаря, як на добром курорті, через якийсь час повернуться до нього такими кругленькими й повненькими, що **і в мішок не потовпляться** [Флобер: 196].

12. **І В ТІСЯЧУ НЕ ВВІБРАТИ**. – Не гнівайтесь, мадонно! – одказав Діоней. – Скажіть лишень, яка вам [пісня] до вподоби, а я їх стільки знаю, що **і в тисячу не вбереш** [Боккаччо: 573].

13. **І НА ПАЛЬЦЯХ НЕ ПОРАХУВАТИ** кого. [ескімос:] // *Авжеж багато* [нас], *я й на пальцях їх* // **Не порахую.** Правда, всіх сусідів // *Уже я повбивав, та що із того,* // *Коли нові надходять...* [Мадач: 222].

14. **І НА ВОЛОВІЙ ШКУРІ НЕ СПИСАТИ** чого. ...*а було їх* [реліквій] *там стільки, що й на воловій шкурі всіх не спишеш і до вечора словами не змалюєш* [Боккаччо: 604].

15. **І ЯБЛУКУ НІГДЕ ВПАСТИ.** *Ходімо, глянемо на сього святого; тільки бо-зна, як нам туди достатися, бо чув я, що на плацу повно німців та иншого збройного люду, а в церкві, кажуть, такого народу, що й яблуку нігде впасти* [Боккаччо: 275].

16. **ЛІТИСЯ ЦЕБРОМ-ВІДРОМ.** – *Оце воно, оце по-моєму!* – вигукнув Санчо. – *Мене тільки добре погодуйте, а тоді всі оті казуси-мазуси хай хоть цебром-відром іллються, я їх у три мига впораю!* [Сервантес: 571].

17. **МОВ З РУКАВА́.** – *То правда, – сказав і паж. – Пан губернатор Санчо сипле їх* [приказки], **мов з рукава,** хоч і не завжди до ладу, і те втішає пані мою дукиню і самого дука, вони їх вельми похваляють [Сервантес: 568 – 569].

18. **МОВ ОРДА́.** *Зеленоокі і лапасті, // Обпали трупи, мов орда, – // Плaskі лоби, широкі паці, // І шерсть гогошиться руда* [Верлен: 126].

19. **НАД МІРУ** чого. *Виходить, що в Троїла того рум'янцю над міру; той, каже, рум'яний, а цей рум'яніший. Над міру вона* [Єлена] *ж його й перехвалила* [Шекспір: 340].

20. **НЕЗЧИСЛЕННА СИ́ЛА** кого, чого. *Зазнала на віку земля стара // Багато лиха всякого й добра – // У неї згадок незчисленна сила...* [Сервантес: 256].

21. **НЕМА́ ВІДБО́Ю** кому. [Садівниці:] // *Люди ринули юрбою; // Зразу й сад тут уродився, // Крам, напевне, полюбився – // Крамаркам нема відбою* [Гете: 227 – 228].

22. **НЕМАЄ ЧИСЛА́** кому, у чому. *Немає числа тим, що, в низькому стані народившись, сягнули найвищих гідностей світських чи церковних; я міг би на потвердження навести тобі безліч прикладів, що всіх і не переслухаєш* [Сервантес: 528].

23. **НЕМІРЯНО Й НЕЛІЧЕНО** чого. *На деревах зайців білованих та курей обпатраних висіло **неміряно й нелічено**, і все ж то в казани мало втрапити, та ще дичини й дробини всілякої видимо-невидимо на вітті одсвіжалося* [Сервантес: 429].

24. **НЕ ОДИН**. *Незабаром на Ліпарі пройшла поголошка – і то **не один** хтось казав, а од багатьох людей чули, – що Мартуччо з усім своїм товариством на морі загинув* [Боккаччо: 525].

25. **НЕПОЧАТИЙ КРАЙ** чого. *Якби ти [, Анрі,] чув, як Клебер виступав! От виступ, так виступ! І справді, у нас можливостей **непочатий край!*** [Стіль:84].

26. **НІ В ЯКУ КНИГУ НЕ ВЛІЗЕ**. – *То вже мені, мати, так Бог дав, – сказав Санчо. – Знаю я тих приказок до гибелі, **ні в яку книгу не влізе**; як починаю говорити, так вони і в губи не потовплються, котрій перше вискочити – от і вигорта язик, котру попаде, хоч вона, може, й не до прикладу* [Сервантес: 531].

27. **ПОВНА СКРИНЯ** чого. [Худий (до жінок):] // *Добра набгав я **повні скрині**, // Та це за ваду мають нині! // Що все б із хати рознесли...* [Гете: 247].

28. **ПОВНА ТОРБА**. [Терсіт:] // *От уже паливода з цього Діомеда, от уже пройдисвіт! Його лестоцям стільки я повірю, скільки гадів і шипучому... Все з губи халюу робить: наобіцяє **повну торбу**, а слова тоді хіба дотримає, як звіздарі виворожать...* [Шекспір: 415–416].

29. **ПО ГОРЛО** чого. *Тут і без цього справ **по горло**: мобілізувати народ на захист приміщення, виступати на аеродромі...* [Стіль:207].

30. **СИЛА-СИЛЕННА** чого. *Баишовий поміст розпікся, мов черінь у печі, – ні ногою стати, ні рукою торкнутись; бідна вдова, плачучи, перескакувала з*

каменя на камінь. Як на те, вітру не було ані сліду, і туди позліталася **сила-силенна** мух та гедзів... [Боккаччо: 712].

31. **СКІЛЬКО ВЛІЗЕ**. Як ото рибалка в річці у свої мережі чим більше риби загорнути поривається, так вони [монахи], розпустивши свої широкі поли, намагаються обплутати ними **скільки влізе** святих та божих удовиць і всяких простаків та простачок, дбаючи про те більше, ніж про будь-які інші справи [Боккаччо: 413].

32. **СКІЛЬКИ/СКІЛЬКО ДУША ЗАБАЖАЄ**. А як тільки зародить, наваримо варення, і я його сховаю в шафу не для кого, як для внучечки – нехай приїжджає і їсть, **скільки душа забажє** [Флобер: 160]. Як будеш розумним, то купатимешся в таких розкошах, що й не снилось товаришам твоїм; як оддаси їй свою любов, то матимеш зброї і коней, вбрання і грошей, **скільки твоя душа забажє** [Боккаччо: 656].

33. **СКІЛЬКИ ХОЧ** кого. Якби я тільки моргнула, то мала б тих коханців **скільки хоч**, та не така моя краса, щоб я дозволила її милувати якомусь стиду-бриду [Боккаччо: 466].

34. **СЛОВАМИ НЕ ЗМАЛЮВАТИ** що. ...а було їх [реліквій] там стільки, що й на воловій шкурі всіх не спишеш і до вечора **словами не змалюєш** [Боккаччо: 604].

35. **СТО ДВАДЦЯТЬ ТОРБ ІЗ МІХОМ** чого. Премудрості не знайдеш тут скарбон, // Зате сміха – **сто двадцять торб із міхом**, // А сміх одвіку бореться із лихом; // Отож очей слізьми не притуманюй... // Жени журбу цілющим добрим сміхом, // Бо сміх самій людині притаманний! [Шпигачки: 6].

36. **ТЬМА-ТЁМРЯВА** чого. Амброджуола ж іще того самого дня було прив'язано до стовпа й вимазано медом; він сконав у великих муках, бо оси, мухи й гедзі (а їх у тому краї **тьма-темрява**) скусали й сточили його до самої кости [Боккаччо: 357].

37. **ХОТЬ ГРЕБЛЮ ГАТИ́.** *А хортів добуду, їх у нашому селі **хоть греблю гати**; до того ж, кажуть, чужим коштом завжди краще полюється* [Сервантес: 394].

38. **ХОЧ ВІДБАВЛЯЙ** чого. *Я мала череду корів, // Гай-гай, зелений гай! // У мене масла й молока // Було **хоч відбавляй*** [Бернс: 175].

39. **ХОЧ КУПАЙСЯ.** – *Отут, брате Санчо, – обізвався Дон Кіхот, – буде нам з тобою тих пригод, **хоч купайся**. Тільки гляди: хоч до якого великого скруту мені дійде, не поривайся до меча, аби мене оборонити; хіба що нападуть на мене якісь лайдаки, посполиті люди, тоді можеш мені пособляти* [Сервантес: 53].

40. **ЯК ХМА́РА Б'Є.** [Підчаший:] *// А наше панство п'є та й п'є. // Вже й ратуша льохи відкрила, // Та що ті кухви та барила? // На них питців **як хмара б'є!*** [Гете: 218].

БАЖАТИ, ПРАГНУТИ, ХОТІТИ **МАТИ БАЖАННЯ ДО ЧОГО-НЕБУДЬ, ВІДЧУВАТИ ПОТРЕБУ В КОМУСЬ, ЧОМУСЬ.**

1. **РВА́ТИСЯ ДУШЕ́Ю** до кого. *Отак **рвалися** вони **душами** одне до одного, а час не стояв: надумався царь туніський дочку свою за еміра гранадського оддати* [Боккаччо: 478].

2. **ПОРИВА́ТИСЯ ДУШЕ́Ю** до чого. *...якби дома вирішила зостатись, то все одно нічого б не допомогло – так **пориваюсь я душею** до того великого блага, що тобі, панотче мій коханий, таким великим видається злом... [Сервантес: 271].*

ХТО-НЕБУДЬ МАЄ ЯКЕСЬ ПОСТІЙНЕ БАЖАННЯ.

1. **АПЕТИ́Т РОЗБИРА́Є.** [Мефістофель (до ангелів):] *// Не вадило б вам децю оголитись, // Нема пуття з цнотливих тих хламид. // Ось одвернулись... Ззаду подивитись – // Ще дужче **розбирає апетит*** [Гете: 495].

2. **ДУША ГОРІТЬ** кому. Дукинi, як той казав, *душа горiла швидше б того листа прочитати...* [Сервантес: 576].

3. **ПОГЛЯД РВЕТЬСЯ** чий до чого. [Фауст:] // *Чи то любов, чи гнiв – не зрозумiти, // Такi палкi i радощi i горе, // Що до землi твiй погляд знову рветься, // Сховатись в запинало непрозоре* [Гете: 213].

4. **ТІЛЬКО Й ДУМАТИ.** Побачивши, що Куррадо ще не пересердився i треба якось буде перед ним вибріхуватися, Кікібіо страшенно перелякався; iдучи за паном, він *тiльки й думав*, як би йому втекти, та ба! [Боккаччо: 589].

5. **ТІЛЬКО Й ДУМКИ.** Лізетта сказала, що так i зробить, i чернець пiйшов. Вона ж так розшишалась i розприндилась, що вже й сорочка їй на генi розлазилась; коли б уже та ніч – *тiльки й думки* [Боккаччо: 468].

6. **ТІЛЬКО Й ЖАДАТИ** кого. ...адже й вони [огудники] бачуть постійно вдачу вашу любов, вроду вашу пишину, принаду вашу милу ще й цноту вашу жiночу, – що ж тут дивного, кажу, коли навіть недолудок, у пустельних горах виростий, у тiсній келї згодований, нікого, крім батька, несвідомий, скоро вас побачив, то вас *тiльки й жадав*, про вас тiльки й гадав, за вами тiльки й упадав? [Боккаччо: 453].

БАЙДИКУВАТИ **НЕ МАТИ БАЖАННЯ ДІЯТИ, ПРАЦЮВАТИ.**

1. **ДУРНО ХЛІБ ЇСТИ** в кого. Гей, ти, Жюль Мок! Годі тобі хрopaкa зaтинати! Де б за нами дивитися, а ти спиш, *дурно* в начальства *хлiб їси* [Стіль:56].

2. **ЛОВІТИ ВІТРИШКИ.** А ще дехто, про славу мою ревне дбаючи, волiв би, щоб я витав iз музами на Парнасі, замість iз вами теревені-вені правити. Є й такі, котрі кажуть (уже не з розуму, а з пихи великої), що краще б я подумав, як на хлiб собі заробити, аніж усякі

фрашки вигадувати та витрішки ловити [Боккаччо: 451].

3. **ПРОДАВА́ТИ ВІТРИШКИ.** – Чого це ти тут *витрішки продаєш*, злодіяко! Ану вимітайся зараз же звідси! Не люблю я, щоб усяке ледащо стояло коло моєї бондарні! [Слин Пелин: 7].

4. **НЕ БРА́ТИСЯ / НЕ ВЗЯ́ТИСЯ Й ЗА ХОЛО́ДНУ ВО́ДУ.** А були деякі члени бюро, які *й за холодну воду не бралися* [Стіль:128]. – Так чому, питаю, вони [інші черниці] *й за холодну воду не візьмуться*, щоб нам пособити, а все тільки казань читають, обіцяючи нам то рай, то пекло? [Стіль:171].

5. **СИ́ДНЕМ СИДІ́ТИ.** ...уявлялось йому [Дон Кіхотові], що се він великий гріх робить, *сиднем сидячи* і нічого не роблячи серед нескінченних бенкетів та втіх, якими пришановувало його се панство як мандрованого рицаря [Сервантес: 594].

БАЙДУЖЕ

НІЩО НЕ БЕНТЕЖИТЬ, НЕ ТУРБУЄ КОГОСЬ.

1. **А ТАМ ХОЧ І ВМЕР́ТИ.** – Ну, чи так, то й так, – погодився Санчо. – Аби тільки дав Бог, щоб усе добре було, та щоб швидше того острова добути, який мені так дорого коштує, *а там хоч і вмерти* [Сервантес: 61].

2. **А ТО ВСЕ ТРАВА́.** – Мине рік чи два, і набереться вона [Марісанча] благородних звичаїв, помажеться панією, яюсь-то воно буде; аби вельможества доскочити, *а то все трава* [Сервантес: 360].

3. **ДІ́ЙСЯ БО́ЖА ВО́ЛЯ.** ...а грамоти я не дуже, – признався Санчо, – азбуки не втну: ну а щоб гаразд управляти, досить із мене того хреста, що над граматкою. А зброю яку дадуть, тею і орудуватиму до впаду, *а там дійся Божя воля* [Сервантес: 528].

4. **ДІЛО ХАЗЯЙСЬКЕ.** – *На себе руки наложити ще маєш право. Це діло хазяйське... А таке діло [іншим смерть готувати] – просто злочин [Стіль:63].*

5. **МОРЕ ПО КОЛІНА** кому. *Правда з роками приходить турбота, але любов не зникає, тільки перемінється. У двадцять років одно добре – молодому, як п'яному, море по коліна [Стіль:258].*

6. **ПРО МЕНЕ.** *Про мене, хай собі буде [Крессіда], як аранка, мені байдужісінько [Шекспір: 336].*

7. **УСЕ ОДНО.** – *Ви [Лізетто,] говорите, як у дзвони дзвоните, – промовив тоді отець Альберт. – Усе те я з ним [архангелом Гавриїлом] уладнаю як слід. Та зробить мені одну велику ласку, вам же **все одно**: попрохайте його явитися вам у моїй подобі [Боккаччо: 467].*

8. **ЧИ В ЛОБ ЧИ ПО ЛОБІ.** – *Чи в лоб чи по лобі? – зауважив слуга. – Не в тому сила, тут ось що важливо: чи то сідло, чи не сідло, як ви, панове, кажете [Сервантес: 294].*

НЕ ЦІКАВИТЬ, НЕ ОБХОДИТЬ КОГО-НЕБУДЬ ЩОСЬ.

БЕЗ ІНТЕРЕСУ кому що. *Все наше село страх як радіє, що ваша вельможність вивели на губернатора сроду мого Санча, – хоть тому ніхто й не віре, а найпаче парох, майстер Ніколас, цилюрник та ще бакаляр Самсон Карраско, – та воно мені **без інтересу**: коли вже так сталося, то нехай кожне каже, що кому хотя [Сервантес: 576].*

ХТО-НЕБУДЬ НЕ МАЄ ІНТЕРЕСУ, БАЙДУЖИЙ ДО ЧОГОСЬ, КОГОСЬ.

1. **БЕЗ СЕРЦЯ.** *[Троїл (до Пандара):] // Слова, самі слова – і все без серця. // Ні, годі, це на мене вже не діє. // (Дере листа) // Слова на вітер, то й летить за вітром... // Вона [Крессіда] мене голубить тут словами, // А іншого втішає десь ділами [Шекспір: 426].*

2. **ДІЛА НЕМА́** кому. [Фавни:] // *Що фавн кирпатий, то це дарма, // До того діла жінкам нема. // Кивне небало, де гурт жінок, – // Найкраща радо іде в танок* [Гете: 253].

3. **ДУША́ СХОЛО́ЛА** в кого. [Адам:] // *Коли душа у мене // Схолола – лиш мені від того шкода. // В душі ж дівочій світиться хай віра // Поезією, музикою, цвітом...* [Мадач: 143].

4. **І ЗА ВУ́ХОМ НЕ СВЕРБИ́ТЬ** кому що. *Бачить П'єтро, що вона й до ночі всього не перебалакає, а йому те й за вухом не свербить, та й каже жінці: – Годи вже про те, жінко, якось воно влаштується!* [Боккаччо: 571].

5. **І ГО́РЯ МА́ЛО** кому. *Дульсінея гине, я помираю од жаги, а тобі [, Санчо,] й горя мало – отож розв'язуй очкура по своїй волі, а по моїй я всиплю тобі зараз на сьому безлюдді яких дві тисячі ударів* [Сервантес: 610].

6. **ЛІ́ХО З НЕ́Ю**. *Санчика мереживо мережить, за день цілих вісім мараведі замережує та в скарбонку знай складає, на придане б то: да вже тепер, як губернаторівною стала, то матиме од тебе віно, і робити не треба. На майдані криниця висохла, а в шибеницю грім ударив, та вже лихо з нею* [Сервантес: 577].

7. **НЕ СТУ́ДИТЬ І НЕ ГРІ́Є** кого що. *А я собі яко наг, яко благ, родився без сорочки, помру без штанів, мене воно не студить і не гріє* [Сервантес: 145].

8. **ХО́ТЬ І ДО ЛО́БА ПРИБИ́ЙТЕ** кого. *Того ворога, що я нібито поконав, прибийте, про мене, хоть і до лоба* [Сервантес: 580].

9. **ХО́Ч БИ ТОБІ́ ЩО**. *Кричиш, допитуєшся, а вони [люди] хоч би тобі що – і вухом не ведуть [продовжують міряти землю й забивати кілочки]* [Стіль: 119].

10. **ХО́Ч І ВЕСЬ СВІ́Т ПРОПАДА́Й**. *Станьте вже раз царем чи королем, а мене маркізом ізробіть або й губернатором, а там, про мене, хоч і весь світ пропадай!* [Сервантес: 191].

11. **ЧИ РІПКА, ЧИ КУРІПКА.** ...стаю знов на службу до пана мого Дон Кіхота: тут хоть часом і дрижаків наїсись, так зате з хлібом доїжно, а про мене аби хліб, а там уже байдуже, **чи ріпка, чи куріпка** [Сервантес: 591].

12. **ЯК ХОЧ.** Отак же і я зроблю – не буду сам тим ділом морочитись, пуцу все в оренду і житиму з тієї ренти паном на всю губу, а люди собі **як хоч** [Сервантес: 320].

Література

1. Скопненко О., Цимбалюк Т. Фразеологічні синоніми в мові художніх перекладів Миколи Лукаша // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 10. – 2004. – С. 63–71.
2. Телия В. Русская фразеология. – М., 1996.

Словники

БСР	Нанов Л., Нанова А. Български синонимен речник. – София, 1987. – 264 с.
СРСБКЕ	Димитрова М., Спасова А. Синонимен речник на съвременния български книжовен език. – София, 1980. – 736 с.
ССРЯ	Словарь синонимов русского языка / Под ред. А.П. Евгеньевой. – М., 2002. – 656 с.
ССУМ	Словник синонімів української мови: У 2-х т. – К. – Т. 1, 1999. – 1040 с. – Т. 2, 2000. – 960 с.
СФС	Коломієць М., Регушевський Є. Словник фразеологічних синонімів. – К., 1988. – 200 с.
СФСРЯ1	Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляров В.Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М., 1987. – 442 с.
СФСРЯ2	Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – Ростов-на-Дону, 1997. – 350 с.
СФУМ	Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін. – К., 2003. – 1104 с.

ФСУМ	Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. Білоноженко, В. Винник та ін. – К., 1993. – Кн. 1. – 2. – 980 с.
SS	Słownik synonimów / A. Dąbrówka, E. Geller, R. Turczyn. – Warszawa, 2005. – 490 s.

Джерела

Бернс	Бернс Роберт / Пер. з англ. М. Лукаш і В. Мисик. – К., 1959. – 255 с.
Боккаччо	Боккаччо Джованні. Декамерон / Пер. з італ. М. Лукаш. – К., 1985. – 661 с.
Верлен	Верлен Поль. Лірика / Пер. з франц. М. Рильський, М. Лукаш, Г. Кочур. – К.: Дніпро, 1968. – 174 с.
Гете	Гете Йоганн Вольфганг. Фауст: Трагедія / Пер. з нім. М. Лукаш. – К., 1981. – 540 с.
Гріммельсгаузен	Гріммельсгаузен Ганс Якоб Крістоффель фон. Пригоди Простака Простаковича [Уривки] / Пер. з нім. М. Лукаш // Україна. – 1988. – № 50. – С. 16–17.
Єлін Пелін	Єлін Пелін. Ян Бібіян: Повість-казка / Пер. з болг. М. Лукаш. – К.: Дитвидав УРСР, 1961. – 195 с.
Лопе де Вега	Вега Карпіо Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сіні / Пер. з ісп. М. Лукаш. – К., 1962. – 359 с.
Мадач	Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967. – 252 с.
Сервантес	Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. – К., 1995. – 703 с.
Стіль	Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. – К., 1953. – 412 с.
Флобер	Флобер Гюстав. Мадам Боварі. Побут провінції / Пер. з франц. М. Лукаш. – К., 1961. – 237 с.
Шекспір	Шекспір Вільям. Троїл і Крессіда: Драма / Пер. з англ. М. Лукаш // Шекспір Вільям. Твори: В 6-ти т. – Т. 4. – К., 1986. – С. 331–435.
Шпигачки	Лукаш М. О. Шпигачки [післямова Л. Череватенка]. – К.: Ярославів Вал, 2003. – 240 с.

СЛОВНИЧОК ІДЕОГРАФІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЗВ СУБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (КОГНІТОСФЕРА ЗАКОНОДАВСТВА)

© Наталія Сушко, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'373.374.

У матеріалах до словника розглянуто тематичну організацію назв суб'єктів культурної діяльності в когнітосфері законодавства та здійснено спробу ідеографізувати їх за п'ятьма рівнями концептуалізації на основі дванадцяти ключових понять: “громадське об'єднання”, “культурна організація”, “організація (заклад, установа, підприємство) культури”, “працівник культури”, “суб'єкт авторського права”, “суб'єкт архітектурної діяльності”, “суб'єкт видавничої справи”, “суб'єкт діяльності друкованих засобів масової інформації”, “суб'єкт інформаційної діяльності”, “суб'єкт кінематографії”, “суб'єкт професійної творчої діяльності”, “суб'єкт театральної діяльності”.

Ключові слова: тематична організація, суб'єкт культурної діяльності, рівень концептуалізації

Ideographical arrangement of the names of subjects of cultural activity according to five conceptualization level on basis of twelve key notions in modern Ukrainian legislation especially in laws which regulate cognitospheres of cultural life and life of art are examined in the dictionary materials.

Keywords: ideographical arrangement, subjects of cultural activity, conceptualization level

У сучасному мовознавстві спостерігаємо виразну тенденцію до вивчення лексики як цілісної системи. Проте інтегральним для зображення системності в лексиці, на думку А. Середницької, може стати ідеографічний словник як лексикографічне втілення ідеографічної класифікації слів. За словами дослідниці, ідеографічна класифікація – це поділ слів на групи за поняттями, які вони виражають. Застосування ідеографічної класифікації дає змогу зібрати у словниковій статті семантично споріднені слова, адже всі слова, що називають одне поняття, близькі за значенням. Таким чином, на відміну від найпоширеніших алфавітних словників, у яких

близькі за значенням слова опиняються в різних місцях, ідеографічний словник групує споріднені слова [2: 156–159]. Особливістю ідеографічного словника є те, що його реєстровими одиницями є ключові системотворчі поняття (концепти) як константи мовної свідомості, що в мові передаються відповідними словами, структуруючись за кількома рівнями організації (концептуалізації).

В. Л. Іващенко виділяє п'ять основних рівнів концептуалізації: 1) суперординаційний; 2) пресуперординаційний; 3) базовий; 4) пресубординаційний / спеціалізований; 5) субординаційний / вузькоспеціалізований. Перераховані рівні, як зазначає дослідниця, не є закритими й зміна когнітивної відстані спричиняє перехід з одного рівня концептуалізації на інший [1: 242–245].

Метою укладання Словничка ідеографічної організації назв суб'єктів культурної діяльності є інвентаризація та систематизація зазначених назв за нормативно-правовими актами та “Класифікатором професій”, віднаходження ключових понять, що організовують когнітопростір українського законодавства, як констант, мовно-мисленнєвої матриці нормативно-правової свідомості юристів-законодавців. Аналіз законодавчих текстів, представлених конкретними сферами культурного й мистецького життя (художня література, кінематографія, сценічне, пластичне, музичне мистецтво, архітектура, дизайн, прикладне та декоративно-ужиткове мистецтво, фольклор, народні ремесла та промисли, музейна, архівна, бібліотечна справа, колекціонування, книговидання, телебачення, радіо, естетичне виховання, фахова культурно-мистецька освіта, наукова та педагогічна діяльність), а також систематизація засвідчених у них назв суб'єктів культурної діяльності в ідеографічний спосіб їх подання показали, що семантично споріднені слова у когнітопросторі законодавства класифікуються за п'ятьма рівнями концептуалізації, організовуючись навколо дванадцяти ключових понять: “громадське об'єднання”, “культурна організація”, “організація (заклад, установа, підприємство) культури”, “працівник культури”, “суб'єкт авторського права”, “суб'єкт архітектурної діяльності”, “суб'єкт видавничої справи”, “суб'єкт діяльності друкованих засобів масової інформації”, “суб'єкт інформаційної діяльності”, “суб'єкт

кінематографії”, “суб’єкт професійної творчої діяльності”, “суб’єкт театральної діяльності”. Аналіз лексичного матеріалу в законодавчих актах та “Класифікаторі професій” показав також, що можна виділити дві класифікаційні мегагрупи назв суб’єктів культурної діяльності: “особа” (власне агентивні назви) та “об’єднання осіб”.

За нашими спостереженнями, в когнітопросторі законодавства було зафіксовано випадки відсутності гіпонімів до певних гіперонімів (напр.: *артист ансамблю*, *артист оркестру*, *артист-вокаліст*, *артист-соліст*, *асистент художника*, *головний архітектор*, *виробник виробів*, *керівник ансамблю*, *реставратор інструментів* тощо – 36 одиниць, 6,9%); і навпаки – відсутності деяких термінів-гіперонімів до чималої кількості термінів-гіпонімів (напр.: *заповідна територія*, *засіб масової інформації*, *майстерня*, *центр*, *аналітик*, *викладач*, *декоратор*, *завідувач*, *колекціонер*, *модельник*, *модистка*, *огранувальник* тощо – 40 випадків, 7,8%), які в Словничку ми маркуємо знаком*.

Зафіксовано також 35 синонімічних пар із позначкою *син.* (напр.: *культурна організація*; ***син.*** *організація (заклад, установа, підприємство) культури*; *архів*; ***син.*** *архівна установа*; *клуб*; ***син.*** *клубний заклад*; *артист хору*; ***син.*** *артист хорового колективу*; *журналіст*; ***син.*** *репортер*; ***син.*** *кореспондент*; *інспектор манежу*; ***син.*** *інспектор, що веде виставу*; *керівник оркестру духових інструментів*; ***син.*** *керівник ансамблю духових інструментів*; *керівник оркестру народних інструментів*; ***син.*** *керівник ансамблю народних інструментів* тощо) та 38 одиниць із уточненням (*у галузі культури*), оскільки такі професії та організації можуть існувати й поза культурною сферою (напр.: *навчальний заклад (у галузі культури)*, *асистент (у галузі культури)*, *заготівник (у галузі культури)*, *інженер (у галузі культури)* тощо).

Загальна кількість лексем, що увійшли до словника-мінімуму становить 678 одиниць, з яких на суперординаційному рівні (12 одиниць, 1,7%), на пресуперординаційному рівні (190 одиниць, 28%), на базовому рівні (345 одиниць, 51%), на пресубординаційному рівні (118 одиниць, 17,4%), на субординаційному рівні (13 одиниць, 1,9%).

Словничок-мінімум назв суб’єктів культурної діяльності є своєрідною мінімоделлю когнітопростору законодавства, який у

системний спосіб подання лексичного матеріалу розкриває термінологічно-агентивну щільність законодавчих текстів, а також реальну сітку системної організації досліджуваного лексико-семантичного матеріалу, що дає підстави констатувати факт наявності в когнітопросторі законодавства місць концептуального розриву там, де відсутні гіпоніми до певних гіперонімів і відповідно чітка логіко-поняттєва організація назв суб'єктів культурної діяльності.

Спеціальні позначки:

- 1-й рівень ідеографічної організації (суперординаційний)
 - 2-й рівень ідеографічної організації (пресуперординаційний)
 - 3-й рівень ідеографічної організації (базовий)
 - 4-й рівень ідеографічної організації (пресубординаційний / спеціалізований)
 - ✓ 5-й рівень ідеографічної організації (субординаційний / вузькоспеціалізований)
- * гіпероніми, не представлені в текстах законів

Громадське об'єднання

- аматорське об'єднання
- професійне об'єднання
 - національно-культурна асоціація
 - національно-культурне товариство
 - національно-культурний фонд

Культурна організація; *син.* організація (заклад, установа, підприємство) культури

- архів; *син.* архівна установа
- архівний відділ
- архівний підрозділ
- бібліотека
- гурток за інтересами; *син.* студія за інтересами
- видавнича організація; *син.* видавництво; *син.* виготовлювач видавничої продукції (*див.* суб'єкт видавничої діяльності)
- *заповідна територія
 - архітектурний заповідник

- історико-культурний заповідник
- *засіб масової інформації
 - аудіовізуальний засіб масової інформації; *син.* електронний засіб масової інформації
- кіностудія
- кінотеатр
- клуб; *син.* клубний заклад
- культурна організація загальнодержавного значення
- культурна організація місцевого значення
- культурна організація регіонального значення
- культурний центр
- *майстерня
 - дизайнерська майстерня
 - реставраційна майстерня
- музей
- навчальний заклад (у галузі культури)
 - державний навчальний заклад
 - кооперативний навчальний заклад
 - позашкільний заклад естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва
 - приватний навчальний заклад
- науковий заклад (у галузі культури)
- організація кіновідеопрокату
- *організація мовлення
 - організація радіомовлення
 - організація ефірного мовлення
 - організація кабельного мовлення
- організація телебачення
- парк культури та відпочинку
- підприємство народних художніх промислів
- редакція
- театр
- телерадіоорганізація
 - громадська телерадіоорганізація
 - державна телерадіоорганізація
 - комунальна телерадіоорганізація
 - філармонія

-
- художня галерея; *син.* художня виставка
 - *центр
 - дизайнерський центр
 - реставраційний центр
 - цирк

**Організація (заклад, установа, підприємство) культури *див.*
культурна організація**

Працівник культури

- *аналітик
 - аналітик з модельної діяльності
- артист
 - *артист ансамблю
 - артист ансамблю пісні й танцю
 - артист вокально-інструментального ансамблю
 - артист вокального ансамблю
 - артист естрадно-інструментального ансамблю
 - артист хорового ансамблю
 - артист ансамблю народних інструментів
 - артист танцювального ансамблю
 - артист мімічного ансамблю
 - артист балету
 - артист-соліст балету
 - артист балету на льоду
 - *артист-вокаліст
 - оперний артист-вокаліст
 - камерний артист-вокаліст
 - артист-вокаліст музичної комедії
 - артист-вокаліст естради
 - артист допоміжного складу
 - артист драми
 - артист естрадно-спортивного жанру
 - артист ілюзійного жанру
 - артист кіно
 - артист-конферансьє
 - артист-ляльковод
 - артист оркестрової групи

-
- *артист оркестру
 - артист духового оркестру
 - артист естрадного оркестру
 - артист оркестру народних інструментів
 - артист симфонічного оркестру
 - артист розмовного жанру
 - *артист-соліст; *син.* соліст
 - артист-соліст балету (*див.* артист балету)
 - артист-соліст хору (*див.* артист хору)
 - артист-соліст-інструменталіст
 - артист танцювального та хорового колективу
 - артист театру міміки та жесту
 - артист театру юного глядача
 - артист травесті
 - артист хору; *син.* артист хорового колективу
 - артист-соліст хору (*див.* артист-соліст)
 - артист цирку
 - артист на трапеції
 - артист-канатоходець
 - жонглер
 - ілюзіоніст
 - імітатор
 - клоун
 - комік цирковий
 - повітряний гімнаст
 - артист-дресирувальник
 - ✓ артист-дресирувальник тварин
 - ✓ артист-дресирувальник хижих звірів
 - ✓ дресирувальник диких тварин
 - артист, що веде концерт
 - соліст
 - соліст-бандурист
 - архіваріус
 - архівіст
 - архітектор
 - *головний архітектор

-
- головний архітектор (архітектура та будівництво)
 - головний архітектор (органи державної влади)
 - головний архітектор проекту
 - головний фахівець-архітектор
 - асистент (у галузі культури)
 - асистент балетмейстера
 - асистент диригента
 - асистент звукооператора
 - асистент звукоопформлювача
 - асистент кінооператора
 - асистент колективу
 - асистент режисера
 - асистент звукорежисера
 - асистент кінорежисера
 - ✓ асистент кінорежисера анімаційних фільмів; *син.* асистент кінорежисера мультиплікаційних фільмів
 - асистент режисера телебачення
 - асистент телеоператора
 - асистент хормейстера
 - *асистент художника
 - асистент художника з комбінованих зйомок
 - асистент художника-мультиплікатора
 - асистент художника-постановника
 - асистент циркового номера
 - балетмейстер
 - балетмейстер-постановник
 - головний балетмейстер
 - бандурист
 - бандурист-співак
 - соліст-бандурист (*див.* артист-соліст)
 - бібліограф
 - головний бібліограф
 - бібліотекар
 - головний бібліотекар

-
- бронзувальник
 - бронзувальник рам клавішних інструментів
 - ведучий
 - ведучий дискотеки
 - ведучий програми
 - *викладач (у галузі культури)
 - викладач-інструменталіст
 - викладач-інструменталіст духових інструментів
 - викладач-інструменталіст народних інструментів
 - викладач-інструменталіст спеціальних інструментів
 - викладач театральних дисциплін
 - викладач хореографічних дисциплін
 - викладач хорових дисциплін
 - виконавець робіт (у галузі культури)
 - виконавець художньо-оформлювальних робіт
 - виробник
 - *виробник виробів
 - виробник виробів з тканини з художнім розмалюванням
 - виробник художніх виробів
 - ✓ виробник художніх виробів з бересту
 - ✓ виробник художніх виробів з бурштину
 - ✓ виробник художніх виробів з дерева
 - ✓ виробник художніх виробів з кераміки
 - ✓ виробник художніх виробів з лози
 - ✓ виробник художніх виробів з металу
 - ✓ виробник художніх виробів із шкіри
 - виробник деталей для духових інструментів
 - візажист
 - візажист-стиліст
 - в'язальник
 - в'язальник трикотажних виробів та полотна
 - гід
 - *декоратор
 - декоратор вітрин

-
- демонстратор
 - демонстратор зачісок
 - демонстратор одягу
 - *дизайнер
 - дизайнер візажу
 - дизайнер зачісок
 - диктор
 - *директор (у галузі культури)
 - *директор програм
 - директор радіотелевізійних програм
 - директор творчого об'єднання
 - директор творчо-виробничого об'єднання
 - директор радіотелевізійного об'єднання
 - директор установи (підприємства, організації) культури
 - директор видавництва
 - директор державного архіву
 - директор кіновідеопрокату
 - директор кіностудії
 - директор кінотеатру
 - директор театру
 - диригент
 - головний диригент
 - диск-жокей
 - екскурсовод
 - екскурсознавець
 - журналіст; *син.* репортер; *син.* кореспондент
 - *завідувач (у галузі культури)
 - завідувач архівосховища
 - завідувач архіву
 - завідувач ательє
 - завідувач бібліотеки
 - завідувач будинку моди
 - завідувач будинку побуту
 - завідувач бюро екскурсій
 - завідувач бюро кінопересувок
 - завідувач бюро подорожей

-
- завідувач виставки
 - завідувач відділення бібліотеки
 - завідувач відділу реставрації
 - завідувач закладу клубного типу
 - завідувач клубу
 - завідувач коректорської
 - завідувач костюмерної
 - завідувач лабораторії
 - завідувач майстерні реставраційної
 - завідувач музею
 - завідувач науково-технічної бібліотеки
 - завідувач парку культури та відпочинку
 - завідувач пересувної виставки
 - завідувач перукарні
 - завідувач радіовузла
 - завідувач редакції
 - завідувач сектору
 - завідувач театру (літнього)
 - завідувач технічного архіву
 - завідувач трупи
 - завідувач філіалу бібліотеки
 - завідувач філіалу музею
 - завідувач фільмобаз; *син.* завідувач фільмосховища
 - завідувач фільмотеки
 - завідувач фотоательє
 - завідувач фотографії
 - завідувач фотолабораторії
 - завідувач фотостудії
 - заготівник (у галузі культури)
 - заготівник деталей та матеріалів до ювелірних та художніх виробів
 - заготівник матеріалів для художніх виробів з дерева / бересту / капо-кореня
 - заготівник плівки
 - заготівник радіотакелажу та електрорадіоелементів
 - закрійник
 - закрійник-різальник

-
- імпресаріо
 - інженер (у галузі культури)
 - інженер засобів радіо та телебачення
 - інженер із звукозапису
 - інкрустатор
 - інспектор (у галузі культури)
 - інспектор манежу; *син.* інспектор, що веде виставу
 - *керівник (у галузі культури)
 - *керівник ансамблю
 - керівник ансамблю духових інструментів
 - керівник ансамблю народних інструментів
 - керівник фольклорного ансамблю
 - керівник клубу за інтересами
 - керівник колективу
 - керівник колективу; *син.* керівник студії за видами мистецтва і народної творчості
 - керівник самодіяльного колективу
 - керівник танцювального колективу
 - керівник театрального колективу
 - керівник любительського об'єднання
 - керівник музичний
 - керівник оркестру
 - керівник оркестру духових інструментів; *син.* керівник ансамблю духових інструментів
 - керівник оркестру народних інструментів; *син.* керівник ансамблю народних інструментів
 - керівник студії за видами мистецтва та художньої творчості
 - керівник хору
 - керівник художній
 - головний художній керівник
 - керівник художній цеху
 - керівник художньої майстерні
 - *керівник частини художнього твору
 - керівник літературно-драматургічної частини
 - керівник музичної частини
 - кінознавець; *син.* мистецтвознавець у галузі кіномистецтва

-
- кіномеханік
 - кінооператор
 - головний кінооператор
 - кінооператор бортовий
 - кінооператор комбінованих зйомок
 - провідний кінооператор комбінованих зйомок(див. провідний кінооператор)
 - кінооператор-постановник
 - провідний кінооператор-постановник (див. провідний кінооператор)
 - провідний кінооператор
 - провідний кінооператор комбінованих зйомок
 - провідний кінооператор-постановник
 - кінорежисер
 - кінорежисер анімаційних фільмів; *син.* кінорежисер мультиплікаційних фільмів
 - кінорежисер з монтажу
 - кінорежисер-постановник
 - клавіатурник
 - кобзар
 - *колекціонер
 - колекціонер зразків тканин
 - колорист (поліграфічне виробництво); *син.* художник
 - головний колорист
 - коментатор (у галузі культури)
 - композитор
 - контролер (у галузі культури)
 - контролер музичних інструментів
 - контролер плівки
 - контролер розчинів
 - контролер фільмів кінопрокату
 - контролер фільмових матеріалів
 - контролер художніх виробів
 - концертмейстер
 - концертмейстер з класу балету
 - концертмейстер з класу вокалу
 - концертмейстер-піаніст

-
- коректор (у галузі культури)
 - коректор (коригування текстів)
 - коректор (формні процеси поліграфічного виробництва)
 - кореспондент; *син.* журналіст; *син.* репортер
 - кореспондент власний
 - кореспондент спеціальний
 - фотокореспондент
 - фотокореспондент спеціальний
 - костюмер
 - кравець
 - культорганізатор
 - культорганізатор дитячих позашкільних закладів
 - лакувальник (у галузі культури)
 - лакувальник художніх виробів
 - ліпник
 - ліпник архітектурних деталей
 - ліпник скульптурного виробництва
 - майстер (у галузі культури)
 - майстер з ремонту приладів та апаратури (виробництво кіно- і відеофільмів)
 - макетник (у галузі культури)
 - макетник театральньо-постановочних макетів
 - макетник художніх макетів
 - *малювальник
 - малювальник емалями
 - малювальник світними фарбами
 - маляр (у галузі культури)
 - маляр з оброблення декорацій
 - маляр структурних частин будівель
 - манекенник, манекенниця; *син.* модель
 - манікюрниця
 - методист (у галузі культури)
 - методист із складання кінопрограм
 - методист культурно-освітнього закладу
 - механік (у галузі культури)
 - механік з обслуговування звукової техніки

- механік з обслуговування знімальної апаратури
- механік з обслуговування кінотелевізійного устаткування
- механік з обслуговування телевізійного устаткування
- мистецтвознавець
 - головний мистецтвознавець
 - мистецтвознавець у галузі декоративно-прикладного мистецтва
 - мистецтвознавець у галузі естради
 - мистецтвознавець у галузі кіномистецтва; *син. кінознавець*
 - мистецтвознавець у галузі музикознавства; *син. музикознавець*
 - мистецтвознавець у галузі образотворчого мистецтва
 - мистецтвознавець у галузі театру
 - мистецтвознавець у галузі хореографії
- модель; *син. манекенник, манекенниця*
- модельєр
 - головний модельєр
 - модельєр-закрійник
 - модельєр-конструктор
 - головний модельєр-конструктор
 - модельєр текстильних виробів
 - модельєр шкіряних виробів
 - ювелір-модельєр (*див. ювелір*)
- *модельник
 - модельник архітектурних деталей
 - модельник скульптурного виробництва
- *модистка
 - модистка головних уборів
- мозаїст
 - мозаїст монументально-декоративного живопису
- монтажер
 - провідний монтажер
- *монтувальник
 - монтувальник сцени
- музейний доглядач

-
- музикант
 - музикант на вулиці
 - музикант на майдані
 - музикант у нічному клубі
 - музикант у переході
 - музикант у сквері
 - музикознавець; *син.* мистецтвознавець у галузі музикознавства
 - накатник (у галузі культури)
 - накатник малюнків; *син.* перебивач малюнків
 - *наклеювач (у галузі культури)
 - наклеювач вставок для ювелірних та художніх виробів
 - *налагоджувальник (у галузі культури)
 - налагоджувальник поліграфічного устаткування
 - *настроювач (у галузі культури)
 - настроювач музичних іграшок
 - настроювач музичних інструментів
 - настроювач духових інструментів
 - настроювач піаніно та роялів
 - настроювач-регулювальник смичкових
 - інструментів
 - настроювач щипкових інструментів
 - настроювач язичкових інструментів
 - науковий співробітник (у галузі культури)
 - науковий співробітник у галузі архівної справи
 - науковий співробітник у галузі архітектури
 - науковий співробітник у галузі музеєзнавства
 - науковий співробітник у галузі планування міст
 - *начальник (у галузі культури)
 - начальник об'єктів радіотехнічного забезпечення та зв'язку
 - начальник радіостанції
 - начальник радіотелевізійної передавальної станції
 - начальник цеху виробництва кіно- і відеофільмів
 - *огранувальник

- огранувальник вставок для ювелірних та художніх виробів
- *окантувальник
 - окантувальник кіноекранів
- оператор (у галузі культури)
 - звукооператор
 - оператор відеозапису
 - оператор-кінокореспондент
 - оператор обробки та титрування телепередач
 - оператор пульта керування кіноустановкою
 - радіооператор
 - телеоператор
 - головний телеоператор
 - фотооператор
- організатор (у галузі культури)
 - організатор концертів
 - організатор трюкових зйомок
 - організатор трюкових сцен
- освітлювач
- оформлювач
 - звукооформлювач
 - музичний оформлювач
 - оформлювач альбомів
 - оформлювач будівель
 - оформлювач вітрин
 - оформлювач іграшок
 - оформлювач колекцій
 - оформлювач приміщень
 - оформлювач табло віньєток
- палітурник
 - палітурник документів
- пастижер
- *патроніст
 - патроніст малюнків
- *перебивач
 - перебивач малюнків; *син.* накатник малюнків
 - перебивач форм глибокого друку

-
- письменник
 - драматург
 - *полірувальник
 - полірувальник музичних інструментів
 - постановник
 - балетмейстер-постановник
 - режисер-постановник
 - художник-постановник
 - *президент (у галузі культури)
 - президент національної академії мистецтв
 - продюсер
 - продюсер у галузі кінематографії
 - прожекторист
 - *прокатник
 - прокатник плівки
 - *радіомеханік
 - радіомеханік з обслуговування та ремонту радіотелевізійної апаратури
 - *радіомонтер
 - радіомонтер приймальних телевізійних антен
 - *регулювальник (у галузі культури)
 - регулювальник піаніно та роялів
 - регулювальник язичкових інструментів
 - редактор (у галузі культури)
 - головний редактор
 - головний музичний редактор
 - головний редактор газети
 - головний редактор журналу
 - головний редактор кіностудії
 - головний редактор студії
 - головний редактор творчого об'єднання
 - редактор відповідальний
 - редактор з рекламування фільмів
 - редактор літературний
 - редактор музичний
 - головний музичний редактор
 - редактор фільмів

-
- редактор художній
 - режисер
 - головний режисер
 - головний режисер-постановник
 - головний звукорежисер
 - звукорежисер
 - головний звукорежисер
 - режисер-постановник
 - головний режисер-постановник
 - режисер радіомовлення
 - режисер театралізованих заходів та свят
 - режисер телебачення
 - репетитор
 - репетитор з балету
 - репетитор з вокалу
 - репетитор з техніки мови
 - репетитор циркових номерів
 - *реставратор
 - *реставратор інструментів
 - реставратор духових інструментів
 - реставратор клавішних інструментів
 - реставратор смичкових та щипкових інструментів
 - реставратор ударних інструментів
 - реставратор язичкових інструментів
 - реставратор gobеленів та килимів
 - реставратор декоративних штукатурок і ліпних виробів
 - реставратор декоративно-художніх фарбувань
 - *реставратор матеріалів
 - реставратор архівних та бібліотечних матеріалів
 - реставратор фільмових матеріалів
 - реставратор пам'яток культури
 - реставратор пам'яток дерев'яної архітектури

-
- реставратор пам'яток кам'яної архітектури
 - реставратор тканин
 - реставратор фільмокопій
 - реставратор художніх виробів та декоративних предметів
 - художник-реставратор
 - *ретушер
 - ретушер (поліграфічне виробництво)
 - ретушер (фоторобот)
 - секретар (у галузі культури)
 - академік-секретар
 - академік-секретар національної академії мистецтв України
 - секретар творчої спілки
 - секретар художньо-технічної ради
 - скульптор
 - *співак
 - співак на вулиці
 - співак на майдані
 - співак у переході
 - співак у сквері
 - суфлер
 - технік (у галузі культури)
 - радіотехнік
 - технік із звукозапису
 - фототехнік
 - установник (у галузі культури)
 - установник кольору та світла
 - установник художніх творів
 - фахівець (у галузі культури)
 - *головний фахівець
 - головний фахівець з кольорового телебачення
 - головний фахівець з радіомовлення
 - головний фахівець з телевізійного мовлення
 - фільмоперевірляльник
 - фільмотекар
 - *форматор

-
- форматор скульптурного виробництва
 - фотограф
 - фотограф (поліграфічне виробництво)
 - фотограф (фоторобот)
 - фотодрукар
 - фотодрукар на емалі
 - фотодрукар на склі
 - фотокерамік
 - фотолаборант
 - фотоплазкопіювальник
 - фототекар
 - хореограф
 - головний хореограф
 - хормейстер
 - головний хормейстер
 - художник
 - живописець
 - головний художник
 - головний художник з освітлення
 - головний художник-конструктор; *син.* головний дизайнер
 - ✓ головний художник-конструктор проекту; *син.* головний дизайнер проекту
 - головний художник (місцеві органи державної влади)
 - головний художник-модельєр
 - головний художник-постановник
 - головний художник (реклама)
 - головний художник-реставратор
 - фотохудожник
 - художник-графік телебачення
 - художник-гример
 - художник з комбінованої зйомки
 - художник з освітлення
 - художник лакової мініатюри
 - художник мініатюрного живопису
 - художник народних художніх промислів

-
- художник-декоратор телебачення
 - художник-зарисовник будинку моди
 - художник-конструктор; *син.* дизайнер
 - художник-конструктор; *син.* дизайнер (з дипломом молодшого спеціаліста)
 - художник-ляльковик
 - художник-модельєр
 - художник-мультиплікатор
 - художник-оформлювач
 - художник-оформлювач ігрових ляльок
 - художник-постановник
 - художник-реставратор
 - *художник розмалювання
 - художник декоративного розмалювання по металу
 - художник розмалювання по дереву
 - художник розмалювання по емалі
 - художник-шрифтовик телебачення
 - читець
 - *член колегії (у галузі культури)
 - член редакційної колегії
 - *член сценарної колегії
 - член сценарної колегії у галузі музикознавства
 - член сценарної колегії у галузі хореографії
 - член художньо-експертної колегії
 - член художньо-експертної колегії у галузі музикознавства
 - член художньо-експертної колегії у галузі хореографії
 - *член редакції (у галузі культури)
 - член головної редакції
 - *член президії (у галузі культури)
 - член президії академії мистецтв
 - чорнильник
 - чорнильник ювелірних та художніх виробів
 - *ювелір
 - ювелір-модельєр (*див.* модельєр)

Суб'єкт авторського права**Суб'єкт архітектурної діяльності**

- архітектор (інженер), що має кваліфікаційний сертифікат

Суб'єкт видавничої справи

- виготовлювач видавничої продукції; *син.* видавнича організація, видавництво (*див.* культурна організація)
- видавець
 - видавець друкованих засобів масової інформації
- замовник видавничої продукції
- розповсюджувач видавничої продукції

Суб'єкт діяльності друкованих засобів масової інформації

- автор друкованих засобів масової інформації
- видавець друкованих засобів масової інформації (*див.* суб'єкт видавничої справи, видавець)
- журналіст
- журналістський колектив
- засновник (співзасновники) друкованого засобу масової інформації
- редактор (головний редактор) друкованого засобу масової інформації
- редакційна колегія
- редакція
- розповсюджувач друкованих засобів масової інформації
- трудовий колектив редакції

Суб'єкт інформаційної діяльності**Суб'єкт кінематографії**

- виконавець фільму
- виробник відеограми
- виробник фільму
- виробник фонограми
- власник телерадіоорганізації
- демонстратор фільму
- ліцензіат; *син.* власник ліцензії
- оператор багатоканальної телемережі
- постановник
- продюсер фільму

Суб'єкт професійної творчої діяльності

- професійний творчий колектив
- професійний творчий працівник
 - журналіст
 - керівник редакції друкованого засобу інформації
 - керівник телерадіоорганізації
 - митець-аматор; *син.* аматор
 - *керівник аматорського [дитячого] колективу
 - ✓ керівник аматорського [дитячого] гуртка
 - ✓ керівник аматорської [дитячої] студії (за видами мистецтва, художньої творчості)]
 - керівник любительського об'єднання [клуба за інтересами]
 - організатор культурно-дозвільної діяльності
 - телерадіожурналіст
 - телерадіопрацівник

Суб'єкт театральної діяльності

- театральний продюсер

Література

1. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
2. Середняцька А. Метод відбору реєстрових одиниць ідеографічного словника дієслів переміщення української мови. Вісник: Проблеми української термінології. – Л.: Національний університет “Львівська політехніка”, 2008 – С. 156–159.
3. Українська мова. Енциклопедія. – К: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

Джерела

ЗУПАД	Закон України “Про архітектурну діяльність” : від 20 травня 1999 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
ЗУПАП	Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про авторське право і суміжні права” : від 11 липня 2001 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.

-
- ЗУПББС** Закон України “Про бібліотеки і бібліотечну справу” : від 27 січня 1995 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПББС*** Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про бібліотеки і бібліотечну справу” : від 16 березня 2000 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПВС** Закон України “Про видавничу справу” : від 5 червня 1997 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПЗМІ** Закон України “Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів” : від 23 вересня 1997 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПЗМІ*** Закон України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” : від 16 листопада 1992 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПКВС** Закон України “Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні” : від 6 березня 2003 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПК** Закон України “Про культуру” / [Електронний ресурс]. – www.irf.kiev.ua/old-side/ukr/programs/culture/1999/project.htm#2.
- ЗУПК*** Закон України “Про кінематографію” : від 13 січня 1998 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПММС** Закон України “Про музеї та музейну справу” : від 29 червня 1995 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПНАФ** Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” : від 24 грудня 1993 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПНАФ*** Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” : від 13 грудня 2001 р. / Верховна Рада України

-
- [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПНАФ**** Закон України “Про внесення змін до деяких законів України у зв’язку з прийняттям Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” : від 6 березня 2003 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПНХП** Закон України “Про народні художні промисли” : від 3 лютого 2004 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПНТП** Закон України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” : від 7 жовтня 1997 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПТР** Закон України “Про телебачення і радіомовлення” : від 21 грудня 1993 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПТР*** Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про телебачення і радіомовлення” : від 12 січня 2006 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ЗУПТТС** Закон України “Про театри і театральну справу” : від 9 лютого 2006 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- КП** Класифікатор професій .- К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
- НПЗППА** Наказ “Про затвердження Положення про проведення атестації працівників підприємств, установ, організацій та закладів галузі культури”: від 16 липня 2007 р. / Міністерство культури і туризму України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.
- ОЗУПК** Закон України “Основи законодавства України про культуру” : від 19 лютого 1992 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008.

ПОЗАСЛОВНИКОВА ЛЕКСИКА У ПРОЗІ ЄВГЕНА ДУДАРЯ

© Тамара Шульга, 2010

к. філол. н., Черкаський національний університет
імені Б. Хмельницького (Черкаси)
УДК 81'371; 373.4; 373.7

У статті представлено словникові матеріали розмовної лексики з гумористичним компонентом семантики, рекомендовані для розширення реєстру Словника української мови.

Ключові слова: позасловникова лексика, розмовна лексика, стилістична конотація, стилістично маркована лексика.

In the article dictionary materials of colloquial vocabulary are presented with a humorous component semantics, recommended for expansion of register of Dictionary of Ukrainian.

Keywords: vocabulary out of dictionary, colloquial vocabulary, stylistic konotaciya, stylistically marking vocabulary.

Завдання функціональної стилістики полягає у вивченні мовних засобів з погляду особливостей їх вживання у різних сферах спілкування й ефективної реалізації ними комунікативних завдань. Одна із суттєвих характеристик стилістичної системи національної мови – наявність способів створення комічного в різножанрових текстах. Комічне (гумористичне, іронічне, сатиричне, саркастичне, гротескне) – стилістична (соціокультурна) конотація, що визначається тематикою, аксіологією, спрямованістю спілкування письменника зі своєю аудиторією через текст, зорієнтований на виявлення невідповідностей або ж алогічних суперечностей у реальному житті, що зумовлюють виникнення сміхового ефекту.

Гумористична конотація – це поняття, що охоплює додаткові семантичні і прагматичні компоненти лексичного та фразеологічного значення одиниць мови, які в тому чи тому контексті спрямовані на створення гумору, іронії, сарказму тощо. Ці стилістичні реєстри слововживання не завжди відображені в лексикографічних джерелах.

Стилістичні позначки *жарт.*, *ірон.* стосуються обмеженого кола слів та фразеологічних словосполучень, паремій. Незаперечною є евристична цінність літературно-художніх першоджерел, ідіостилів письменників-гумористів для окреслення (а) кола одиниць національної мови та їхніх граматичних і семантичних моделей, здатних до переосмислення, девіативного перегруповання в мікроконтексті й творення комічних ефектів, а також (б) ситуацій (сценаріїв поведінки мовців), у яких виникає іронічний ефект.

Національна своєрідність сміхової культури, перш за все, проступає у специфіці системи розмовної лексики, оскільки письменник створює національні типи, які представляють народ, описує життя своєї нації щонайперше у його побутових ситуаціях. Розмовна лексика, як відомо, – це слова, що входять до складу літературної мови, не порушуючи її норм. Саме вона забезпечує природність словесно-ситуативних комбінацій, розмаїття емоційно-експресивних форм зображення дійсності, народні уявлення про неї [3: 46]. Усно-розмовний лексикон – це розмовно-літературні та ненормативні (просторічні, жаргонні) елементи словника загальнонародної мови [пор. 5].

Поняття ненормативної лексики корелює з поняттям некодифікованої лексики, тобто такої, що має статус позасловникової. Звичайно, це елементи словника загальнонародної мови, що мають не лише соціальне та емоційно-експресивне функціональне обмеження, але й такі, що з певних екстралінгвальних причин не внесені до реєстру лексики національної мови. Здебільшого – це лексика індивідуально-авторського словника письменників з широким діапазоном стилістичних реєстрів, а також розмовна повсякденно-побутова лексика, у якій найчастіше актуалізовано різноманіття колоритів, конотативних компонентів семантики. Свого часу С. І. Головащук звернув особливу увагу на клас позасловникової лексики у прозовій мові Олеса Гончара, відзначивши її органічність щодо норм української мови, відповідність її словотвірній системі, сприйняття її як “підслуханої” в україномовному середовищі [2: 32]. Справді, у індивідуальних “робочих” матеріалах українських дослідників мови прози зафіксовано чимало такої лексики, що могла би збагатити не лише Лексичну картотеку Інституту української мови НАН України, але й

значно доповнити реєстр сучасного Словника української мови. Тому роботи з вивчення художніх творів завжди будуть актуальні з погляду видобування з них нових лексичних одиниць національної мови для її подальшого лексикографічного опрацювання у довідкових джерелах різного жанру.

Мовна практика письменника-гумориста Євгена Дударя також дає такий матеріал. У наведеному нижче переліку слів та їх значень (37 позицій нововведень) виділено з підкресленням: 1) відсутні в реєстрі “Словника української мови” слова (напр., **Бібікати**), 2) запропоновані тлумачення до нових значень та відтінків значень тих чи інших слів – компонентів сучасного реєстру СУМ (1970 – 1980) (напр., 2. перен., розм., ірон. Міцний, міцно захищений; виготовлений з такого матеріалу, що придатний для захисту тулуба людини).

Отже, у словникових матеріалах виділяємо групу елементів, що їх не внесено до реєстру СУМ.

Бібікати, -ю, -єш, розм. Видавати певні звуки за допомогою сигналу (у 4 знач.) на автомобілі, мотоциклі і т. ін. *На перетині двох артерій – затичка. Сиренять стривожені “Волги”. Бібікають “Москвичі” й “Запорожці”. Кувікають “Жигулі” й “Лади”. Хриплять газики* [PI: 200].

Вибулькати, -є, -єш, док., розм. Випити, спожити що-небудь, утворюючи характерні звуки під час переливання рідини. *Товстий спритно вибулькав горілку* [PI: 273].

Галабалакати, -ю, -єш, недок., неперех., про кого-що, розм. Говорити, казати. *Галабалакають про “ветеранов”. Бо ті ще можуть галасувати* [СП: 71].

Допетрати, -аю, -єш, док., у чому і без додатка, розм., зневажл. Зрозуміти щось. Потім допетрали. *Мабуть, писав скаргу. Понишпорили в картотеці. Є. Скаржиться на голову колгоспу* [ПС: 57].

Кікімора, -и, ж, перен., розм., зневажл. Про некрасиву, неакуратну, бридку жінку. Курю. *Ти ж ходив з кікіморою, яка курила...* [ПС: 64].

Лунавки, -вок, мн., фам. Очі. Чотири лунавки по-телячому блимають: – *А в чом дєльо?* [СП: 112].

Пошамати, -ю, -єш, розм., згруб. Поїсти. *Дай щось пошамати!* – сказала Червона Шапочка, викаблучуючись перед дзеркалом [РЖ: 99].

Розфуфурений, -а, -е, розм., зневажл. Про людину з надмірно розфарбованим обличчям. *Під'їжджає автофургон. Зупиняється. Вийшов водій. Вийшла Крузя. Висунулася розфуфурена, розмальована дама* [РІ: 271].

Сиренити, -ю, -иш, розм. Видавати певні звуки за допомогою сирени (у 5 знач.). *На перетині двох артерій – затичка. Сиренять стривожені “Волги”. Бібікають “Москвичі” й “Запорожці”. Кувікають “Жигулі” й “Лади”. Хриплять газики* [РІ: 200].

Як бачимо, це розмовна лексика, біля якої ремарка *розм.* засвідчує статус слова як експресивного, уживаного переважно в усній мові та в мові персонажів художньої літератури, побутовому повсякденному спілкуванні. Зокрема, у концепції О. О. Тараненка “Новий словник української мови” (1996) уточнено, що цією ремаркою позначають мовні одиниці із вираженою невимушеністю, “неофіційністю”, слова з емоційно-експресивними суфіксами тощо [4: 123]. Розмовним є слововживання із зниженим, пестливим, іронічно-жартівливим, лайливим, фамільярним забарвленням, що у словнику може набувати додаткової кваліфікації слова, як-от: *розм. несхв., розм. рідко, розм. жарт., розм. зневажл.* тощо.

Ще одна група словникових матеріалів – це реєстрові слова СУМ з виділеним в них новими значеннями, як-от:

Артист, -а, ч. 3. перен., жарт. Про людину (як правило, дитину), яка майстерно копіює кого-небудь, віртуозно, майстерно наслідує чию-небудь поведінку. *Це я, дядько. Прийшов забирати вашого Тарасика, – басував тато. Мені сподобалося так гратися. Я також змінив свій голос: – Тату-дядю, йди, йди!.. – от артист, сказав тато. – І де вони цього набираються?..* [ПС: 27].

Броньований, -а, -е. 2. перен., розм., ірон. Міцний, міцно захищений; виготовлений з такого матеріалу, що придатний для захисту тулуба людини. *Чи ви гадаєте, що у неї броньована сидниця?* [РЖ: 206].

Гвардієць, -йця, ч. 2. перен., розм., жарт. Звертання до дітей, які бешкетують, пустують. *Дід кивнув Семенкові: – А ти, меснику? ..*

На траві, під вербами, лежать Мусій Четвертак і його гвардійці. Насторожені лиця [PI: 184].

Замахорити, -ю, -иш, док. 2. розм. Зробити щось невідомим загалові, як правило, про шахраювання, чийсь обман. *Приїжджали з району перевіряти, але голова їх напоїв і вони все замахорили* [ПС: 57].

Козел, -зла, ч. 6. Те саме, що цап (у 2 знач.); перен., ірон. Про чоловіка з неприємним виглядом. *За якийсь час бурхливий “козел” був перерваний новим зауваженням* [PI: 106].

Месник, -а, ч. 2. перен., розм., жарт. Звертання до дітей, які бешкетують, пустують, граючись у війну. *Дід кивнув Семенкові: – А ти, меснику? .. На траві, під вербами, лежать Мусій Четвертак і його гвардійці. Насторожені лиця* [PI: 184].

Міжнародний, -а, -е. 4. перен., розм., ірон. Про міру якісної характеристики чого-небудь, ступінь прояву чогось. **** Міжнародний скандал** – дуже велика неприємність. *При тому – повний мовчок. Інакше – міжнародний скандал* [ПС: 262]; *Там тої художби... Як у нас на одній фермі. І того народу. Менше, ніж у Шепетівці. Але міжнародний скандал* [РЖ: 102].

Триповерховий, -а, -е. 3. перен., розм., фам. Про міру вияву чого-небудь. *Вона в коротенькій в'язаній сукні, з розфарбованим лицем і різнокольоровою триповерховою зачіскою* [ПС: 71]; *Вгледівся в лице мавпи. Дивне таке, патлате. Перекинув погляд на патлатого парубійка, що стояв перед кліткою. На вимазане фарбою лице якоїсь немолодої вже дами. На її триповерхові буклі* [PI: 222].

Найбільша група словникових матеріалів – це елементи реєстру СУМ, структуру виділених значень у яких можна розширити додаванням нових лексико-семантичних відтінків з конотативним компонентом (розмовне зневажливе, іронічне, жартівливе):

Балалайка, и, ж. // перен., ірон. Назва гітари, або ж взагалі музичного струнного інструменту, що погано грає. *Ану, король, бери свою балалайку і на сідало. А то зараз получиш пайку отим віником* [ПС: 66].

Вітрогін, -а, ч. 2. розм., рідко. Про людину, яка швидко ходить // жарт. Про швидку, метушливу, спритну дитину. *Петро з жінкою зайняли одну кімнату нашої двокімнатної квартири. Через якийсь час привезли двох своїх вітрогонів* [ПС: 135].

Горлиця, -і, ж. 2. Ласкаве звертання до дівчат, жінок // *ірон.* Зневажливе називання жінки, дівчини, спричинене її поганою поведінкою, зовнішнім виглядом. *Бо жити їм потім доведеться не в казці, а в такому ось чи подібному гнізді, знаходити спільну мову з такою горлицею, як ти, чи з таким соколом, як я* [РІ: 277].

Дама, -и, ж. 1. // *розм.* Жінка взагалі. // *ірон.* Зневажливе називання жінки, спричинене її поганою поведінкою, зовнішнім виглядом. *Поки що переді мною не дама, а, вибачте, лантух чоловічого одягу напханий жіночою нахабністю* [ПС: 325].

Інфрачервоний, -а, -е. ** **Інфрачервоне проміння** – невидиме теплове проміння з хвилею довшою, ніж у червоного проміння. // *перен., ірон.* Про колір, що асоціюється з червоним, з його надмірним виявом. *З його ультрафіолетового носа час від часу випромінювались віруси. А з інфрачервоних очей котилися слюзи* [ОСО: 78].

Квакати, -ю, -єш, *недок.* // *перен., розм.* Про невиразну мову, видаваний звук, схожий на квакання жаби. *Якось, розкривши свіжий номер цього журналу, директор лазні квакнув від здивування: “Компоти – корисні для здоров’я!”* [ПС: 52].

Корито, -а, с. 1. Дерев’яна довгаста посудина для годівлі або напування тварин, птиці. // *перен., розм., ірон.* Народно-побутова одиниця об’єму, місткості для вимірювання обсягів споживання людини, або групи людей, що дорівнює її вмісту. *А тепер обіцяють “споживчий кошик”. Заманюють душі кошиком, аби собі повернути корито.* Керівне [СП: 71].

Крокодил, -а, ч. // *перен., розм., ірон.* Про некрасиву, непривабливу зовні людину. *От тобі з риб’ячим хвостом. Я б їх, крокодилів [жінок], у мішки зодягав, а не в джинси* [СП: 65].

Кувікати, -ю, -єш, *недок.* 1. Видавати звуки “куві” (про поросят) // *перен., розм., зневажл.* Співати. *Дивлюсь, що слова мої доходять до Геська, як до стіни горох. – Добре, – кажу, – Раз тобі доля послала талант кувікати, – кувікай* [ПС: 67]; *Гесько посеред двору зі своєю братією. Пищать, свистять, кувікають, виють. Дивився я на оте мистецтво, слухав* [ПС: 67]. 2. *перен., розм.* Видавати певні звуки за допомогою сигнала (у 4 знач.) на автомобілі, мотоциклі і т. ін. *На перетині двох артерій – затичка. Сиренять*

стривожені “Волги”. Бібікають “Москвичі” й “Запорожці”. **Кувікають** “Жигулі” й “Лади”. Хриплять газики [РІ: 200].

Кудкудакати, -ю, -єш, *недок.* Видавати звуки “кудкудак” (про курку) // *перен., розм., зневажл.* Говорити. *А ти хотів, щоб я кукурікав? – У мене й закудкудакаєш, – єхидно посміхнулася пика* [РЖ: 216].

Кукурікати, кукурікаю, кукурікаєш, *недок.* 1. Видавати звуки “кукуріку” (про півня) // *перен., розм., зневажл.* Говорити. *А ти хотів, щоб я кукурікав? – У мене й закудкудакаєш, – єхидно посміхнулася пика* [РЖ: 216].

Куранти, -ів, *мн.* Старовинний баштовий або стінний годинник, бій якого супроводжується музикою, а також музичний механізм такого годинника // *перен., розм., ірон.* Ручний годинник. *Раптом роздуми мої перервав гундосий голос: – Ей! Геркулес! Ану зніми свої “куранти” і віддай дяді!* [ПС: 17].

Лицар, -я, *ч.* 3. *перен.* Самовідданий, благородний захисник кого-, чого-небудь. // *чого, перен.* Людина, яка самовіддано служить певній справі, віддається їй. // *ж., перен., розм., ірон.* Про жінку, яка самовіддано служить певній справі, віддається їй. *Тут я вже трохи посмілішав: – Дякую! Ви справжній лицар!.. [про дівчину у формі лейтенанта міліції] Вітаю вас із святом жінки!.. Я... Хотів би вам чимось віддячити* [ПС: 18].

Монументальний, -а, -є. 2. *перен.* Який вражає своїми розмірами, величністю; величний, грандіозний. // *перен., розм., ірон.* Великий за розміром. *На багряні монументальні носи чотирьох підтоптаних друзів стрибали зайчики з телевізорного екрана* [ОСО: 41];

Пантера, -и, *ж.* // *перен., розм., зневажл.* Про агресивну, хижу, злостиву жінку. *Прийшов додому. Жінка: – Знову несе від тебе, як з бочки... А ще на шії чия помада?! Я сів у куток. Думаю про тигрів... Про пантер чорних* [ПС: 23].

Пень, пня, *ч.* 1. Нижня частина стовбура дерева, яка залишилась на корені після того, як дерево зрубали, спиляли, зламали і т. ін. // *перен., розм.* Про нерозумну чи байдужу до всього, до всіх людину. // *перен., ірон.* Стара людина. *Сідайте ви на пень, а вона хай стане біля вас. Буде етюд “Біля пня”* [ПС: 124].

Сокіл, -кола, ч. 3. *перен., поет.* Юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю, молодечтвом. // *розм.* Ласкаве називання юнака чи чоловіка (перев. при звертанні). // *ірон.* Зневажливе називання юнака чи чоловіка (перев. при звертанні). *Бо жити їм потім доведеться не в казці, а в такому ось чи подібному гнізді, знаходити спільну мову з такою горлицею, як ти, чи з таким соколом, як я* [РІ: 277].

Тигр, -а, ч. // *ж., перен., розм., ірон.* Про жінку, що своєю поведінкою, рисами характеру нагадує цього звіра. *Прийшов додому. Жінка: – Знову несе від тебе, як з бочки... А ще на шії чия помада?! Я сів у куток. Думаю про тигрів... Про пантер чорних* [ПС: 23].

Ультрафіолетовий, -а, -е. Пов'язаний з ультрафіолетовим промінням. // *перен., розм., ірон.* Про колір, що асоціюється з фіолетовим, з його надмірним виявом. *З його ультрафіолетового носа час від часу випромінювались віруси. А з інфрачервоних очей котилися сльози* [ОСО: 78].

Шарманка, -и, ж. 2. ч. і ж., *перен., зневажл.* Той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає. // *перен., розм., зневажл.* Про будь-який музичний інструмент, прилад, механізм, що надокучливо грає. *Відчиняє вікно, ставить на ньому “шарманку” і крутить.* [РЖ: 62].

Як бачимо, гумористичний мовний контекст дає для розширення Словника української мови здебільшого розмовну лексику, що найважче підлягає фіксації та лексикографічному ремаркуванню. Позасловникова лексика, зібрана з гумористично-сатиричної прози, репрезентує широкий діапазон емоційно-експресивних оцінок, метафоричних перенесень, що виникають у живому усному спілкуванні.

Література

1. Віняр Г. М. Позасловникова лексика та способи її творення у прозі Є. Гуцала // Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 213–214.
2. Головащук С. І. Позасловникова лексика в творах Олеся Гончара // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 32 – 40.
3. Пилинський М. М. Розмовні елементи у функціональних стилях мови // Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної

-
- української літературної мови / відп. ред. В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 44 – 59.
4. Тараненко О. О. Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. – К. – Кам'янець- Подільський, 1996. – 172 с.
 5. Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”. – К., 2000. – 22 с.

Джерела

ОСО	Дудар Є. М. Операція “Сліпе око”. – К.: Рад. письменник, 1970. – 142с.
ПС	Дудар Є. М. Профілактика совісті. – К.: Дніпро, 1981. – 357 с.
РЖ	Дудар Є. М. Рятуймо жінку. – К.: Рад. письменник, 1989. – 237с.
РІ	Дудар Є. М. Робінзон з Індустріальної. – К.: Рад. письменник, 1981. – 319 с.
СП	Дудар Є. М. І силою, і правдою... – Тернопіль: Джура, 2003. – 272 с.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

ПОБУДОВА ПАРАДИГМАТИЧНОГО СЛОВНИКА ДЛЯ СИНТЕЗУ СЛОВОФОРМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Ольга Шипнівська, 2010

к. філол. н., Інститут філології Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка (Київ)
УДК 811.161.2.373'322.2

У статті запропоновано підхід до створення парадигматичного словника для синтезу словоформ сучасної української мови на основі словника квазізакінчень. Розглянуто наявні методи синтезу та специфіка застосованої методики генерації текстових словоформ.

Ключові слова: парадигматичний словник, словник квазізакінчень, словник словоформ, процедура синтезу словоформ.

In the article the attitude for making of the paradigmatic dictionary for generation of Ukrainian word forms on the base of the kwasiflexes dictionary is proposed. Available methods of synthesis and the peculiarity of our method of Ukrainian word forms generation are described.

Keywords: the paradigmatic dictionary, the dictionary of kwasiflexes, the dictionary of word forms, the procedure of word forms' synthesis.

Важливим компонентом лінгвістичного процесора є синтетичні словники морфологічного рівня мовної системи, зокрема парадигматичний. Розроблення ефективної системи машинного перекладу (СМП) вимагає удосконалення цього етапу опрацювання мовної інформації. У статті пропонуємо процедуру створення парадигматичного словника для синтезу словоформ сучасної української мови відповідно до принципів розроблення знання-орієнтованої системи машинного перекладу.

Проблема генерування природномовного тексту повсякчас примушувала дослідників шукати та застосовувати найприйнятніші

шляхи синтезу текстових словоформ [1; 2]. На сьогодні відомо три основні підходи щодо морфологічного синтезу: словниковий метод, алгоритмічний метод та метод морфологічного синтезу на базі словника квазізакінчень [9].

Словниковий метод базується на використанні словника словоформ із відповідною морфологічною інформацією. Такий підхід застосовують здебільшого в системах з невеликим обсягом словника. У переважній більшості СМП залучають алгоритмічний метод синтезу словоформ. У цьому разі для програми генерування головним компонентом є парадигматичний словник. Словникова стаття такої лексикографічної системи містить усю парадигму заданої основи.

Загалом процедуру синтезу словоформ розглядають як результат роботи модуля автоматичного морфологічного аналізу (АМА). Відповідно, обрана дослідниками комп'ютерна модель аналізу тексту визначає й специфіку програми синтезу. Для української мови системи генерування з урахуванням алгоритмічного підходу розробляли в межах створення процедур автоматичного морфологічного аналізу в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України для опрацювання наукових текстів російською та українською мовами [4; 9; 10] та в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, де залучено понад 3 тис. парадигматичних класів [7]. Відома модель синтезу парадигм українського дієслова, яку запропонував С. Лук'янчук [8].

Як і для системи АМА, оцінка ефективності процедури синтезу текстових словоформ залежить від обсягів словника, несуперечливості інформації, швидкості опрацювання текстів і можливості аналізу нових слів [1; 2; 3]. Крім того, знання-орієнтований підхід до розроблення СМП вимагає побудови відкритої системи автоматичного синтезу завдяки використанню наявних в текстах лінгвістичних знань та знань з предметної галузі [5].

У розроблюваній нами системі автоматичного морфологічного аналізу використано флексивний підхід за словником квазізакінчень, отриманого на базі словника словоформ.

Словник словоформ нараховує на сьогодні понад 32 тис. одиниць¹. Його джерельною базою стали тексти військово-спеціальних та військово-гуманітарних наук різних жанрів та матеріали Internet².

Розроблений метод подання граматичної інформації в словниковій статті базується на позиційно-цифровому кодуванні. У такий спосіб кожна аналізована словоформа отримує свій код, який містить інформацію про її частиномовну належність та конкретне граматичне значення.

Класифікація лексико-граматичних класів, застосована нами у системі АМА, зорієнтована на те, що результати слугують вихідними даними для автоматичного синтаксичного, лексичного та семантичного аналізів. Звісно, виокремлюємо традиційні частини мови (іменник, дієслово й т. ін.). Зміни, які ми внесли, стосуються класів:

- дієслова – в окрему групу виділяємо дієслова минулого часу, неминувшого часу, інфінітив, вказуючи на особливості керування, дієслова наказового способу; в окремі групи виділено дієслівні форми – дієприкметник та дієприслівник;

- числівника (виокремлено числівник-іменник, числівник-прикметник);

- для займенників ураховано як характер їхніх значень, так і специфіку словозміни та функціонування в мові (розглядаємо займенники, що мають прикметниковий тип відмінювання (деякий, кожний, всякий), займенники-іменники (вона, він), особові займенники);

- для прийменника додано лексико-граматичну категорію керування;

- виокремлено прислівник у порівняльній формі.

У таблиці 1 подано лексико-граматичні класи та їх граматичні категорії, обраної нами класифікації³.

¹ Детально про АМА див. [6].

² Розробка словника здійснюється в рамках наукової теми зі створення знання-орієнтованої системи машинного перекладу текстів військової тематики.

³ Система АМА розробляється для української, російської, англійської мов, а тому взято такі класи: артикль, герундій.

Таблиця 1. Коды

лексико-граматичних класів та їх граматичні категорії

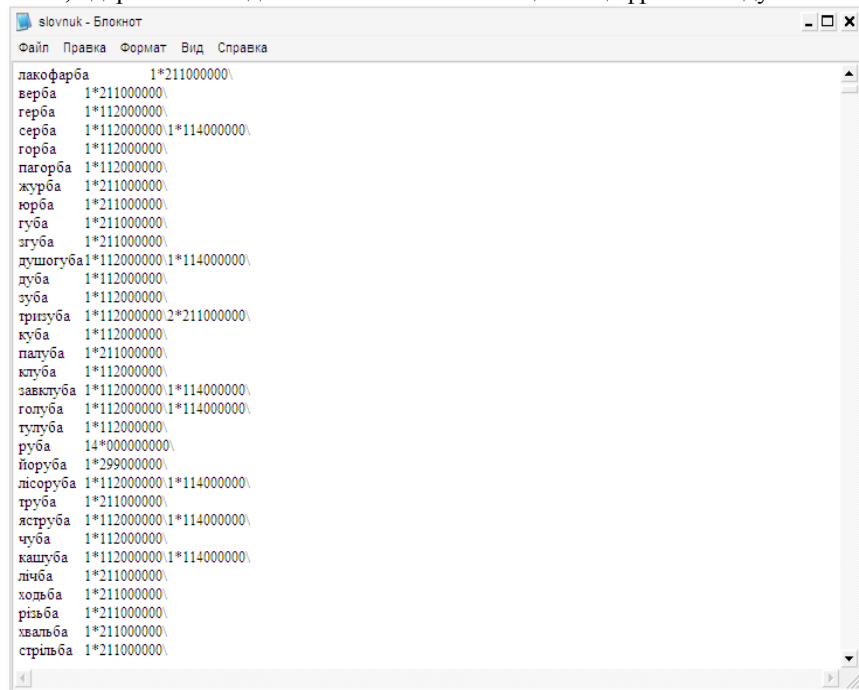
Код л-г класу	Лексико-граматичний клас	ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ								
		Рід	Число	Відмінок	Особа	Вид	Стан	Ступінь	Час	Зворотність
1	<i>Іменник</i>	+	+	+						
2	<i>Прикметник</i>	+	+	+						
3	<i>Числівник-іменник</i>	+		+						
4	<i>Числівник-прикметник</i>	+	+	+						
5	Займенник особовий	+	+	+	+					
6	Займенник-іменник			+						
7	Займенник-прикметник	+	+	+						
8	Дієслово минулого часу	+	+			+				+
9	Дієсл. неминулого часу		+		+	+	+		+	+
10	Інфінітив					+				
11	Дієслово наказ. способу		+							
12	Дієприкметник	+	+	+			+		+	
13	Дієприслівник									+
14	Прислівник									
15	Порівняльний прикметник							+		
16	Присвійний прикметник	+	+	+						
17	Короткий прикметник	+	+							
18	Дієприкметник на -но, -то	+	+			+			+	
19	Прислівник у порівн. формі							+		
20	Частка									
21	<i>Модальне слово</i>									
22	Артикль									+
23	Прийменник			+						
24	Сполучник									
25	Герундій									

Порівняймо, у класифікації, запропонованій в монографії “Морфологічний аналіз наукового тексту на ЕОМ” (К.: Наук. думка,

1989), не виділяються в окремі групи “дієслово минулого/неминулого часу”, “інфінітив”, “прислівник у порівняльній формі”, “порівняльний прикметник”, дієприкметник розглядається у групі “ад’єктив”, аналогічно до нашого підходу кваліфікується прийменник – з урахуванням специфіки керування, дієприслівник включено до парадигми дієслова.

На малюнку 1 подано фрагмент словника словоформ української мови із зазначеною граматичною параметризацією.

Малюнок 1. Фрагмент словника словоформ сучасної української мови, одержаного за допомогою АМА з позиційно-цифровим кодуванням.

Дослідники встановили, що в мовах флективного типу з розгалуженою системою словозміни 95 % морфологічної інформації про словоформу зосереджено в кінці слова, в його квазізакінченні. Зважаючи на це, автоматичний морфологічний аналіз саме на базі словника квазізакінчень є найпрогресивнішим, його застосовують у

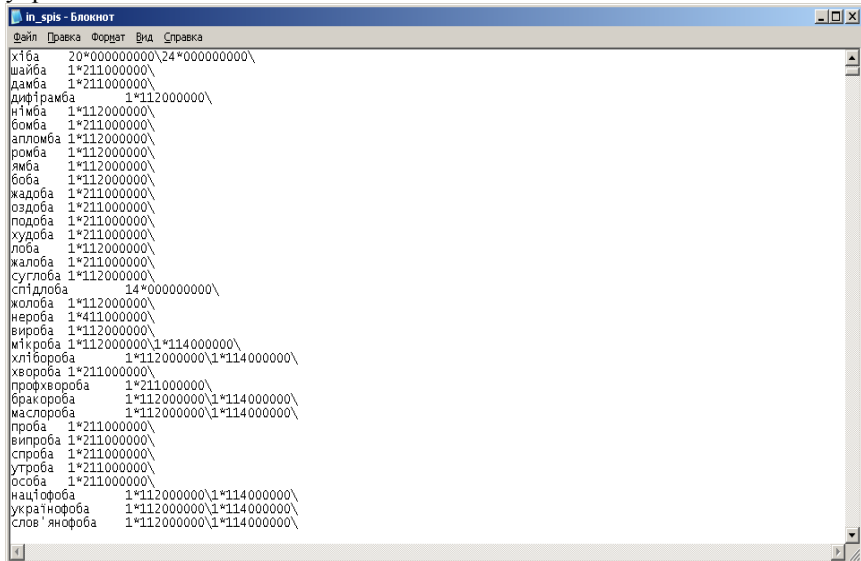
сучасних промислових системах автоматичного аналізу текстової інформації. Спосіб подання граматичної інформації не за повним словом, а за кінцевою послідовністю літер, тобто застосований нами принцип флективного аналізу, дозволяє значно скоротити обсяг аналітичного словника. Такий словник здатен розпізнавати з тією ж самою точністю, що і на основі словника словоформ, всі лексичні одиниці вхідної мови.

Словник квазізакінчень формувався на основі інверсного словника словоформ. На малюнку 2 подано фрагмент цього словника. Словникова стаття словника квазізакінчень має такий формат подання:

$$\langle \{F\}_n^I \quad K_l * \{K_g\} \rangle,$$

де $\{F\}_n^I$ – ланцюг літер вхідного слова, розташований в інверсному порядку, n – остання літера в слові, довжина ланцюга загалом може бути рівною довжині вхідної словоформи. K_l – код лексико-граматичного класу вхідної словоформи, K_g – множина кодів значень граматичних категорій, які визначаються для K_l .

Малюнок 2. Фрагмент інверсного словника словоформ сучасної української мови.

За інверсним словником словоформ було побудовано лематизаційний словник, за яким кожна текстова словоформа отримувала квазізакінчення канонічної, вихідної форми. На малюнку 3 подано фрагмент лематизаційного словника.

Малюнок 3. Фрагмент лематизаційного словника сучасної української мови.

аб 1*21/ба/1*11/б/2*21/бий/ба/бе/1*41/ба/
аберго 1*11/огріб/
абер 1*11/реб/
або 1*11/іб/1*41/оба/1*21/оба/
абол 1*11/лоб/1*21/лоба/
абор 1*41/роба/1*11/ріб/
аборк 1*11/кроб/
аборо 1*11/ороб/1*21/ороба/
абоф 1*11/фоб/

Парадигматичний словник для генерування текстових словоформ сучасної української мови був створений на основі лематизаційного словника як його пряме віддзеркалення. Словникова стаття парадигматичного словника має такий вигляд:

$$\langle \{F_i\} \quad K_l * K_g(P) \rangle,$$

де $\{F\}_n^l$ – ланцюг літер вхідного слова, розташований в інверсному порядку, K_l – код лексико-граматичного класу вхідної словоформи, $K_g(P)$ – множина квазізакінчень граматичних форм, які визначаються для K_l . Так, для лексеми *імпреза* словникова стаття має вигляд:

аз 1*21/за/зи/зі/зу/зою/зі/зо/зи/з/зам/зами/зах/.

Така словникова стаття не залежить від конкретної основи й описує парадигму певного класу основ (слова: гіпотеза, теза, криза, віза, валіза та ін.), що мають однакову словозмінну парадигму. У разі паралельних форм через знак “//” подано відповідний варіант, як, наприклад, для словникової статті:

к

*І*ІІ/к/ка/ку//кові/к//ка/ком/ку/кові/ки/ків/кам/ки//ків/ками/ках/*,

за якою можуть бути синтезовані лексеми *літак* та *полковник*. Представлена словникова стаття об'єднує слова, різнорідні за семантикою: істоти та неістоти. Відповідно, під час синтезу із залученням додаткової інформації генеруються форми родового та знахідного відмінків. Форми ж давального та місцевого визначаються як паралельні.

Звісно, на основі графемного аналізу було враховано всі морфонологічні зміни, властиві основам змінюваних слів певних частин мови. Так, за попередньою словниковою статтею, попри наявність кінцевої графеми “к”, не можна генерувати лексеми *садок*, *візок*, *вало́к*, оскільки в їхній основі є випадний “о”. Усі ці лексеми будуть породжені за формальними правилами генерування текстових слів (відповідно):

код

*І*ІІ/док/дка//дку/дку//дові/док//дка/дком/дку//дові/дки/дків/дкам/дк
и//дків/дками/дках/;*

коз

*І*ІІ/зок/зка//зку/зку//зкові/зок//зка/зком/зку//зкові/зки/зків/зкам/зки//з
ків/зками/зках/;*

кол

*І*ІІ/лок/лка//лку/лку//лкові/лок//лка/лком/лку//лкові/лки/лків/лкам/лки//
лків/лками/лках/.*

Для багатьох випадків квазізакінчення цілком збігається зі словом, напр., іменники чоловічого роду на “р”, зокрема іменники мішаної та м'якої групи, які різняться від твердої групи відмінювання: *бджоляр*, *бетоняр*; дієслова: *дати*, *стати*.

Об'єктом синтезу морфологічного рівня є будь-яка словоформа. Розроблюваний нами словник зорієнтований і на породження дієслівних форм: дієприкметника та дієприслівника. Так, словникова стаття слова *вести* містить, крім інших, ще й ці форми дієслова:

итсев

*/веди/ведімо/ведіть/веду/ведеш/веде/ведемо/ведете/ведуть/вестиму/в
естимеш/вестиме/вестимемо/вестимете/вестимуть/вів/вела/VELO/ве
ли/вівши/ведений/.*

Алгоритм синтезу працює так:

1. В аналізованого слова за словником виділяється квазізакінчення.
2. Визначене квазізакінчення відсікається.
3. Визначається граматична форма, яку потрібно генерувати.
4. Підраховується номер відповідної граматичної форми.
5. Вибирається необхідне квазізакінчення із словника.
6. До слова приписується встановлене квазізакінчення.

Переваги обраної нами процедури автоматичного синтезу словоформ вбачаємо у швидкості та простоті алгоритму, що значною мірою зумовлюється обраним позиційно-цифровим кодуванням. Можливість опрацювання нових, невідомих слів робить систему відкритою та значно поліпшує ефективність програми машинного перекладу. Варто зауважити, що ще й досі триває робота з побудови оптимального списку квазізакінчень на основі нової вибірки текстів різної тематики.

Література

1. Апресян Ю. Д., Кулагина О. С. Проблемы разработки систем МП // Актуальные вопросы практической реализации систем автоматического перевода. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 5–24.
2. Апресян Ю. Д., Богуславский И. М. и др. Лингвистическое обеспечение в системе автоматического перевода третьего поколения. – М., 1978. – 74 с.
3. Гельбух А. Ф., Сидоров Г. О. К вопросу об автоматическом морфологическом анализе флексивных языков // Ел. режим доступу: www.dialog-21.ru/Archive/2005
4. Грязнухина Т. О., Нікула М. В. Система автоматичного морфологічного аналізу українського наукового тексту // Проблеми українізації комп'ютерів. Матеріали 2-ї міжнародної конференції. – Київ, 1993. – С. 42–46.
5. Замаруєва І. В. Комп'ютерна модель розуміння природномовної текстової інформації // Проблеми программирования. –1999. – №2. – С. 96–102.
6. Замаруєва І. В., Шипнівська О. О. Морфемна обробка текстів в системах машинного перекладу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – К., 2008. – №20. – С.61–63.

-
7. Корпусна лінгвістика: Монографія / Широков В. А., Бугаков О. В., Грязнухіна Т. О., Костишин О. М., Кригін М. Ю., Любченко Т. П., Рабулець О. Г., Сидоренко О. О., Сидорчук Н. М., Шевченко І. В., Шипнівська О. О., Якименко К. М.; Український мовно-інформаційний фонд НАН України. – К.: Довіра, 2005. – 471 с.
 8. Лук'янчук С. Комп'ютерна модель парадигматичних класів дієслів // Українське мовознавство. – 2000. – Вип. 22. – С. 82–85.
 9. Олексієнко Л., Дарчук Н. Лематизація парадигм іменників української мови // Проблеми українізації комп'ютерів. Матеріали 2-ї міжнародної конференції. – Київ, 1993. – С. 42–46.
 10. Перебийнос В. И. Сведение парадигм в размеченном и неразмеченном тексте // Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 20–250.
 11. Хайрова Н. Ф., Замаруева И. В. Машинный перевод. – Харьков: Око, 1998. – 80 с.

РЕЦЕНЗІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ СЛЕНГ У КОГНІТИВНОМУ ВИМІРІ

П. М. Грабовий. Український молодіжний сленг: сучасна картина світу. – К.; Умань: ПП Жовтий, 2010. – 221 с.

П. М. Грабовий. Молодіжний соціолект міста Умані (словник). – К.; Умань: ПП Жовтий, 2009. – 60 с.

Грунтовного лінгвістичного дослідження потребує будь-яке мовне явище, особливо коли воно є живою, природною, а не обмеженою нормативними вимогами мовною картиною світу. Саме тому з останнього десятиріччя минулого століття увагу мовознавців привертає така стихійна комунікативна інновація, як жаргонізоване розмовна мова, адже субкоди – це оперативні індикатори комунікативної, експресивної, імпресивної, інформативної спроможностей мови.

Тому актуальність ретельного дослідження українського молодіжного сленгу в контексті сучасної картини світу, яке здійснив П. М. Грабовий, є незаперечною. Тим більше, коли врахувати динамічність системи сленгу в будь-якій мові, активне поповнення неологізмами й звільнення від непродуктивних структурно-семантичних та комунікативних одиниць, що автор кваліфікує як проблему, набагато складнішу, аніж це видається на перший погляд. До того ж форма існування сленгу донедавна була, як правило, усною, а тому важко відтворюваною в разі відсутності носіїв такого субкоду (коли йдеться про минулі періоди його функціонування), а отже, потребувала й потребує негайного синхронного наукового опису та відбиття в лексикографічному форматі, що й здійснив автор, охопивши локалізований просторово мовний шар у словнику “Молодіжний соціолект міста Умані”.

Останнім часом сленг опановує письмові форми таких мовних дискурсів, як художня література, публіцистика. Переважно непрепарованим він виявляється в приватному он-лайнному листуванні користувачів Інтернету та мобільного зв'язку, а також у графіті. Так, перспективним є аналіз письмових форм сленгу, де

виявляються цікаві особливості, зокрема візуальне обігрування графічних форм, введення нових пунктуаційних знаків та ін. Тому переконання П. М. Грабового про сленг як матеріал переважно усної мови, певно, потребує переосмислення, хоча б з огляду на Інтернет-сленг, репрезентований майже винятково графічно. Ідеться скоріше не про усну, а розмовну мову, а вона сьогодні надзвичайно поширена в письмових формах Інтернет-спілкування.

Залишмо поза обговоренням ґрунтовний розділ наукової праці, де традиційно ретельно вибудовано метамову й методологію. Узагальнюючи наявні погляди на сленг, П. М. Грабовий пропонує власний, зосереджений на мовних особливостях вираження світобачення в молодіжному середовищі, зокрема на лексичному та фразеологічному відображенні фрагментів картини світу. Не стало несподіванкою, що в цьому аспекті домінує концептуальне поле “людина”, яке перебуває в центрі когнітивної системи носіїв сленгу; її духовний і матеріальний світ; а також оніми (“олюднені” назви) як вагомі одиниці молодіжного сленгу.

Незаперечною цінністю праці є те, що вона має тривекторну спрямованість: у минуле – до джерел сучасної жаргонології, як зарубіжної, так і вітчизняної; у сучасність – безпосередньо до комунікативно-прагматичних планів мовного дискурсу, зокрема ціннісно-орієнтаційних домінант молоді, їхньої належності до певних угруповань та ін.; у майбутнє – з перспективою широкого застосування результатів дослідження в теорії та практиці не лише лінгвістами, соціологами й психологами, а й істориками, митцями, спеціалістами з піару, реклами тощо. Саме це дає підстави для виявлення моральних і матеріальних пріоритетів молоді, передбачення мовної реакції спільноти на те чи інше явище, а відтак – прогнозу й коригування цілеспрямованої діяльності в громадському, комерційному, мистецькому та інших аспектах. Важливим є виокремлення ключових слів молодіжної культури, а також поповнення лексикографічної бази українського субстандарту словником тлумачного типу “Молодіжний соціолект міста Умані”.

Зазначимо одразу, що у словнику автор свідомо наводить загальнонаціональний шар сленгізмів (напр., *чувак, пацик, туса, план, пивце*) поряд із регіонально-специфічними, перев. топонімами (*Лиса, Міщанка* та ін.). Шкода, що цей розподіл не відзначено в

самому реєстрі словника умовним позначенням, скажімо, зірочкою. Дуже бракує такого вказівника, як, до речі, і в багатьох інших словниках регіональних субмов інших авторів. Матеріали словника М. П. Грабового значно виграла б, якби автор доповнив їх ще й наголосами, граматичною характеристикою, ілюстративним матеріалом, проілюстрував системні зв'язки, напр., спільні й відмінні риси в семантиці й функціонуванні слів *хата* (квартира, домівка), *хаус* (дім) і *нора* (дім), *шампунь* і *шампусик* (шампанське) та ін. Слова *хрінячити* і *хронячити* слід було б подати як фонетичні варіанти, а не в самостійних словникових статтях.

Застереження є й до тлумачень, напр., *батон* – це не лише кнопка (у сленгу комп'ютерників), а й частина тіла (ноги, стегна або сідниці), звідки й вислів *воруши батонами*. Неясним є таке тлумачення: “*цилюліт головного мозку* – стан”. Також сумнівним є трактування *драйву* як стилю сучасної електронної музики. А *припухати* – окрім “отримувати задоволення” це ще й “нахабніти”.

Загалом же праця є суттєвим внеском до теорії й практики сучасної жаргонології й лінгвістики загалом, наприклад, у плані розвитку теорії фреймів, теорії мовних і тематичних табу, патогенних текстів, гендерних та вікових стереотипів тощо. Також матеріали дослідження будуть корисними в теоретичних і в прикладних галузях соціолінгвістики, психолінгвістики, лексикографії, корпусної лінгвістики, лінгводидактики.

© Оксана Тищенко, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАН України
УДК 811.161.2.373.374+Грабовий

ХРОНІКИ

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ В СУЧАСНІЙ СЛАВІСТИЦІ

1–2 жовтня 2010 року в республіці Білорусь відбулося розширене засідання Комісії з лексикології та лексикографії Міжнародного комітету славістів, організоване комісією Міжнародного комітету славістів спільно з кафедрою загального та слов'янського мовознавства Гродненського державного університету імені Янки Купали.

У засіданні комісії взяли участь 11 учених з 4 країн: Білорусі, Росії, України, Словаччини.

Учасники засідання обговорили завдання підготовки до XV Міжнародного з'їзду славістів, проблеми формування нового напрямку “критика в слов'янській лексикографії”, а також звернулися до традиційного, але недостатньо опрацьованого напрямку: вивчення історичної лексикології слов'янських мов.

Основна аналітична робота була зосереджена на таких напрямках: лексикографічний опис близькоспоріднених слов'янських мов, формування норми національних мов засобами лексикографії, лексична система слов'янських мов, стандартизація лексикографічної діяльності.

Із вітальним словом до учасників засідання звернувся директор Інституту мови і літератури імені Якуба Коласа і Янки Купали НАН Білорусі, голова Міжнародного та Білоруського комітетів славістів, д. філол. н., проф., чл.-кор. НАН Білорусі **О. О. Лукашанець**.

На засіданні Комісії з лексикології та лексикографії МКС було заслухано доповідь голови Комісії, провідного наукового співробітника Інституту російської мови РАН, д. філол. н., проф. **М. І. Чернишової “З історії лексикографічної критики: Словник російської мови XI – XVII ст.”** Значення цієї доповіді для теорії лексикографії полягає в тому, що в ній зроблено спробу окреслити параметри поняття “лексикографічна критика”. Дослідниця пропонує розрізняти два різновиди лексикографічної критики: зовнішню та

внутрішню. Зовнішня наукова лексикографічна критика – це критика словника чи ряду словників зовні, з боку наукової спільноти; вона, за своєю природою, носить об'єктивний характер, хоча можливі різного роду моменти суб'єктивного характеру, поява політизованих моментів і т. под., що може повністю змінити вихідну настанову на об'єктивність, тому така критика набуває характеру ненаукової; у свою чергу, наукова критика може бути конструктивною та деструктивною. Внутрішня лексикографічна критика – це критика всередині наукового колективу, невідома користувачам словника та його рецензентам; внутрішня критика, на думку М. І. Чернишової, – один із головних рушіїв розвитку словникової концепції, що допускає елементи розвитку.

У доповіді директора Інституту мови та літератури імені Якуба Коласа і Янки Купали НАН Білорусі, голови Міжнародного і Білоруського комітетів славістів, д. філол. н., проф., члена-кореспондента НАН Білорусі **О. О. Лукашанця** “Словники білоруської мови в світлі російської лексикографічної традиції: плюси і мінуси” було розглянуто особливості становлення і розвитку сучасної лінгвістичної білорусистики та національної білоруської лексикографічної традиції. Звернено увагу на аспекти впливу російської лексикографічної традиції на теорію і практику білоруського словництва. Серед позитивних моментів такого впливу названо, зокрема, використання апробованих принципів подавання лексичного матеріалу в словниках; серед негативних – механічний перенос лексикографічних традицій на білоруський ґрунт без урахування специфіки формування лексичного складу білоруської мови та попередня настанова на виявлення специфіки в білоруській лексиці (т. зв. близькоспоріднений пуризм у 20-х рр.) та ін.

У доповіді **О. Ярошової**, д. філол. н., завідувача Відділення сучасної лексикології та лексикографії Інституту мовознавства імені Людовіта Штура Словацької академії наук “Поняття лексичної норми в контексті словацької лексикографічної критики” було зазначено, що від початку ХХ століття у словацькій лінгвістиці теоретичне осмислення лексичної норми нагадує рух маятника: від строгої регуляції з авторитетною кодифікацією до позицій мовного лібералізму і навпаки. Концепція лексичної норми, що розробляється

в ході роботи над новим Словником сучасної словацької мови, полягає в обмеженні руху “маятника” ближче до середини.

Доповідь директора Інституту української мови НАН України, д. філол. н., проф. **П. Ю. Гриценка** “**Ресстр як проблема сучасної тлумачної лексикографії: слово поза словником**” була присвячена питанням відображення в сучасних тлумачних словниках української мови лексики початку ХХ століття, яка з різних причин не стала предметом лексикографічного опису. Уявлення про характер та об’єм лексики, що опинилася сьогодні поза словником, дає ознайомлення з текстами відомого українського вченого 20-х рр. Сергія Єфремова. На конкретних прикладах доповідач показав, що мова текстів С. Єфремова відображає активну трансформацію української літературної норми початку ХХ століття. П. Ю. Гриценко визначив суть проблеми **слово поза словником**, що полягає у виявленні, атестуванні (семантичному, функціональному) та лексикографічній презентації в новому тлумачному словнику лексики попередніх епох. Ця проблема, наголосив доповідач, загострює й іншу проблему – відповідальність лексикографів за об’єктивне відображення лексикону мови, а за її допомогою – культури, вербалізованої картини світу в нових тлумачних словниках.

У доповіді завідувача відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України к. філол. н. **І. С. Гнатюк** “**Російсько-український словник: досвід і проблеми**” (Україна) було узагальнено працю українських лексикографів зі створення російсько-українських словників у світлі лексикографічної критики. На переконання доповідачки, кожен новий словник чи кожне нове видання російсько-українського словника створювалося з урахуванням критичних матеріалів, уміщених у наукових статтях, рецензіях, оглядах, спеціальних монографіях, у яких підсумовувався досвід роботи, містилася оцінка попередніх словників чи їхніх перевидань. І. С. Гнатюк ознайомила також учасників розширеного засідання з принципами видання нового академічного Російсько-українського словника в 4-х томах.

Критика словників, на думку к. філол. н., доцента Московського міського педагогічного університету **В. В. Шаповала** (Росія), є частиною критики джерел, звідси – багатозначність

основних термінів джерелознавства: *зовнішня і внутрішня критика, первинне і вторинне джерело*. У доповіді **“Критика словників і критерії філологічної вірогідності лексикографічного опису”** було розглянуто підходи до формулювання і використання критеріїв філологічної вірогідності в лексикографії, виявлення та виправлення помилок у словнику, зокрема: проаналізовано межі рентабельності виявлення помилки, критерії добору словникових статей для ретельнішої перевірки, автоматичний пошук за сегментом в електронній версії словника, дефекти словникової статті, сусідство слова за абеткою, можливості графічної реконструкції виникнення помилки прочитання.

У доповіді провідного наукового співробітника Центру системного аналізу і стратегічних досліджень к. філол. н., доц. **В. К. Щербіна “Теорія і практика білоруської словникарської критики”** (Білорусь) було розглянуто теоретичні та практичні аспекти білоруської словникарської критики. До теоретичних аспектів, на думку доповідача, належать питання: 1) про місце критики в системі наукової діяльності; 2) про місце словникарської критики в структурі сучасної металексикографії (словникарська критика – такий самий необхідний розділ металексикографії, як і загальна теорія лексикографії, словникарська лексикологія, словникарська типологія, лексикографічна параметрія, організація словникарської роботи, методологія та історія лексикографії); 3) про виокремлення різних груп критиків словників (критики-лексикографи і критики-нелексикографи); 4) про різновиди словникарської критики (наукова критика словників, лексикографічна критика, компліментарна критика, політизована, публіцистична критика словників); 5) про основні критерії оцінки словників (критерій кількості інформації в словнику, критерій якості словникової інформації, критерій ефективності подання інформації в словнику). До практичних аспектів словникарської критики слід, на думку В. К. Щербіна, віднести такі: 1) про джерела виявлення рецензій на словники (бібліографічні покажчики з білоруського мовознавства, бюлетені “Літопису друку Білорусі”, зарубіжні бібліографічні покажчики, періодичні видання Білорусі, Росії, України та інших країн світу); 2) про загальну статистику білоруських словникових рецензій (розподіл виявлених словникових

рецензій за джерелами); 3) про класифікацію білоруських словникових рецензій (монорецензії та рецензії-огляди, зовнішні рецензії та авторецензії, рецензії на вітчизняні словники і рецензії на зарубіжні словники, рецензії на філологічні словники та рецензії на фахові словники). Підсумовуючи, доповідач виклав свої міркування про ступінь ефективності лексикографічної критики як фактора поліпшення якості білоруської словникової продукції.

Завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Гродненського державного університету імені Янки Купали, к. філол. н., доц. **Л. В. Ричкова** (Білорусь) у доповіді **“Стандартизація лексикографічної діяльності: про зміст проекту стандарту ISO 11763 “LEXICOGRAPHICAL PRODUCTS – CONCEPTS AND PRACTICES”** окреслила проблему можливості та доцільності стандартизації лексикографічної діяльності, використання вимог стандартів як основи для критики словникової продукції. Розглянуто основні положення проекту стандарту ISO 11763, що його розробляє Міжнародна організація стандартизації. Метою стандарту, що перебуває в завершальній стадії випрацювання, є створення спільних основ як для розуміння лексикографічного продукту загалом, так і експлікації різновидів таких продуктів, побудова прозорого вокабуляра для користувачів, лексикографів, а також для видавництв. Передбачено, що дію стандарту буде поширено на словники, створювані як ізольовані фізичні об'єкти з додатками у вигляді малюнків, музики тощо, на віртуальні словники, зокрема на словники, інтегровані в інші мовні інструменти, на загальнодоступні словники та на словники з авторськими / редакторськими правами.

Засідання секції **“Слов'янська історична лексикологія та лексикографія”** розпочалося з виступу завідувача Лабораторії загальної та комп'ютерної лексикології філологічного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, д. філол. н., проф. **А. А. Полікарпова** (Росія), який виголосив доповідь **“Системні тенденції в розвитку лексики слов'янських мов”**. Науковець схарактеризував принципи і деякі теоретичні та експериментальні результати системно-квантитативного підходу в лінгвістиці. Цей підхід є розвитком деяких теоретичних положень, сформульованих у працях Г. П. Мельникова. Детальніше

розглянувши комунікативні основи функціонування та розвитку мови, а також здійснивши квантифікацію деяких важливих відношень в її комунікативній онтології, А. А. Полікарпов створює “модель життєвого циклу знака” – модель базових моментів динаміки мови, починаючи з мікроскопічних зрушень, які потенційно супроводжують кожен акт мовного спілкування. Це дозволяє прогнозувати низку мікро- та макротенденцій у розвитку мовної системи слов’янських, індоєвропейських та інших мов: розвиток полісемії, синонімії, антонімії, частоти вживання, довжини та інших системних характеристик лексичного знака, а також прогнозувати розвиток лексичної системи в цілому залежно від умов її функціонування. Більшість із теоретично випрацьованих прогнозів уже підтверджено, а інші ще очікують перевірки наявним емпіричним матеріалом етимологічних, історичних і тлумачних словників слов’янських мов.

У доповіді провідного наукового співробітника Словникового відділу Інституту лінгвістичних досліджень РАН, д. філол. н. **І. О. Малишевої** (Росія) **“Проблеми використання в лексикографічній практиці нових публікацій пам’яток ділового письма XVIII століття”** проаналізовано нові публікації пам’яток ділової мови XVIII ст. з позицій якості їх видання та можливості використовувати їх як джерела для “Словаря русского языка XVIII века”. Останнім часом, зазначила І. О. Малишева, з’явився цілий ряд публікацій документів провінційних канцелярій XVIII ст., видобутих із архівів Тюмені, Челябінська, Тобольська, Кургана, Улан-Уде, Солікамська та ін. Залучення цих матеріалів до джерел “Словаря русского языка XVIII века” має принципове значення. Регіональні пам’ятки відіграють важливу роль у розв’язанні проблеми збагачення літературної мови з народнорозмовного джерела, взаємодії писемної та усної мови, виявлення шару загальноросійської лексики. Усі опубліковані пам’ятки містять цікавий і науково важливий матеріал для його представлення в “Словаре русского языка XVIII века”. Однак не всі видання відповідають правилам передавання рукописного (скорописного) тексту: відрізняються способи відображення великих і малих літер, виносних літер, різні правила членування злитого тексту на слова, відсутня єдність правил створення словопоказчиків і т. ін. Усе це

ускладнює, а іноді й унеможлиблює використання таких джерел у Словнику. Тому гостро стоїть питання уніфікації правил відтворення скорописних текстів з наступною їх публікацією.

Старший науковий співробітник відділу історії білоруської мови Інституту мови і літератури імені Якуба Коласа і Янки Купали НАН Білорусі, к. філол. н., доц. **І. В. Бутько** в доповіді **“Дослідження тематичних груп старобілоруської мови: результати і перспективи”** проаналізувала підсумки дослідження лексики старобілоруської мови. Виявлено, що в сучасній білорусистиці проведено глибокий всебічний аналіз близько двадцяти тематичних груп лексики з точки зору етимології, дериваційної активності, жанрово-стилістичної специфіки функціонування, наявності / відсутності в сучасній білоруській мові (як у діалектній, так і в літературній формах). Накопичений матеріал цілком достатній для узагальнення і висновків щодо розвитку лексичної системи старобілоруської мови.

Учасники Розширеного засідання Комісії з лексикології та лексикографії МКС прийняли Ухвалу, в якій визначено найбільш актуальні проблеми, що мають стати предметом обговорення на XV Міжнародному з'їзді славістів у Мінську: 1) випрацювання параметрів характеристики лексикографічної критики: наукова – ненаукова, зовнішня – внутрішня, об'єктивна – необ'єктивна (тенденційна, політизована і т. под.), конструктивна – деструктивна; 2) виявлення системних тенденцій у розвитку лексики слов'янських мов. Учасники засідання вирішили запропонувати керівництву XV Міжнародного з'їзду славістів включити до програми з'їзду тематичний блок **“Актуальні проблеми історичної лексикології слов'янських мов”**. Розв'язання вищезазначених актуальних питань лексикології та лексикографії матиме незаперечну теоретичну і практичну цінність для мовознавчої науки і потребує спільних зусиль науковців усіх слов'янських країн.

© Ірина Гнатюк, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАНУ (Київ)

УДК 811.161.2

ПЕРСОНАЛІЇ

ЛІДІЯ ОЛЕКСІЇВНА РОДНІНА

Минуло десять років відтоді, як не стало Лідії Олексіївни Родніної – світлої людини, теплу пам'ять про яку зберігають співробітники рідних для неї Інституту української мови та Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Лідія Олексіївна народилась у 1933 році в Києві. 1955 року з відзнакою закінчила Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка і того ж року розпочала свою трудову діяльність в Інституті мовознавства у відділі словників. Навчалася в аспірантурі цього інституту, пройшла шлях від лаборанта до старшого наукового співробітника, у 1970 року захистила кандидатську дисертацію “Словотвірна синонімія іменників у сучасній українській мові”.

Усе трудове життя Лідія Олексіївна присвятила словникарству. Вона була помічником редактора в шеститомному “Українсько-російському словнику”, а в “Словнику мови Шевченка” вже укладала й редагувала матеріали. Згодом, 1989 року, цю працю було відзначено Державною премією УРСР.

Упродовж двадцятирічної роботи над “Словником української мови” в одинадцяти томах Л. О. Родніна була укладачем його матеріалів, редактором, як член редколегії 1983 року стала лауреатом Державної премії СРСР.

1995 року у видавництві “Освіта” виходить розрахований на широкий загал “Русско-украинский словарь синонимов”, співавтором якого була Лідія Олексіївна.

“Словник синонімів української мови” відіграв визначальну роль у долі Лідії Олексіївни як лексикографа. Вона була натхненником цієї роботи, яка дістала заслужене визнання громадськості, адже чималий його наклад розійшовся напрочуд швидко і видавництву “Наукова думка” довелося готувати перевидання, що було сприйнято його колективом з великим ентузіазмом і розумінням. Лідія Олексіївна укладала й редагувала матеріали (її “пайка”, як зазвичай кажуть лексикографи, у цьому словнику в кілька разів переважала частини інших авторів), була членом редколегії, а в багатьох аспектах фактично очолювала роботу

над словником. І тепер, по чималому часі, можна відзначити, що її матеріали ретельно вивірені, структура кожної статті гармонізована, кожна ремарка стала на властиве їй місце в результаті скрупульозного дослідження.

Лідія Олексіївна вимагала від інших та й сама дотримувалася принципів добору цитат, які б найяскравіше характеризували певний відтінок, притаманний кожному з членів синонімічного ряду. Пріоритет мали такі ілюстрації, у яких співіснувало кілька синонімів, що наочно демонструвало відмінності їхньої семантики, стилістичного чи регіонального слововжитку. Особливо виразно в таких цитатах розкривалася різниця в інтенсивності вияву певної характеристики.

Так склалися обставини нашого суспільного життя, що за браком фінансування словник пролежав, як-то кажуть, у шухляді понад десять років. І коли нарешті фінансові справи Інституту поліпшилися, виникла потреба переробити й актуалізувати матеріал, оновити цитати, звірити посилання. До цього була залучена молодь відділу, і всі залюбки бралися за справу, бо очолювала її Лідія Олексіївна.

Потім в її лексикографічній праці були тлумачний та польсько-український словники. А з січня 1996 року розпочалася робота над багатотомним “Російсько-українським словником”, перший том якого цього року має побачити світ.

Лідія Олексіївна Родніна – співавтор двох монографій. Першу з них – “Словотвір сучасної української літературної мови” (1979) – справедливо сприймають як своєрідне доповнення до курсу “Сучасна українська мова”, його, так би мовити, шостий том. Лідії Олексіївні належить розділ, присвячений іменниковому словотвору, де дослідниця пов’язує словотвірні типи українських іменників-дериватів із характером твірних основ, зіставляє українську суфіксальну систему в плані продуктивності іменникових суфіксів з іншими східнослов’янськими мовами. Детально зупиняється автор на суфіксі **-ник** і варіантах його вживання у словах, мотивованих дієсловом (*нагрівник, розмовник* та ін.) або іменником (*залізничник, корівник* і т. ін.).

Всебічно характеризує Лідія Олексіївна іменники із суфіксами суб’єктивної оцінки, виділяючи серед них демінутиви із суфіксами

-ок, -ик, -ець; зменшено-пестливі утворення на **-ц(е)**; пестливі на **-оньк-, -еньк-**, а також аугментативні, фамільярні, зневажливі, номінації з негативною оцінкою тощо. Не залишилися поза увагою вдумливої дослідниці також іменники відприкметникові (зокрема із значенням абстрактної ознаки на **-ість**) та мотивовані числівниками.

У монографії “Словотвір, синонімія, стилістика” (1982), створеній спільно з Л. П. Дідківською, зосереджено увагу на стилістичній функції, яку набувають слова з певними суфіксами, а також однокореневим синонімам з різними афіксами.

Важливе місце в праці відведено словотвірній синонімії, притаманній назвам осіб. Зокрема, це стосується назв осіб за родом їхньої діяльності (йдеться, насамперед, про спеціалізацію суфіксів **-ик, -овик, -ник, -івник (-овник), -чик (-щик), -ар (-яр), -ець, -ач (-яч)** та ін. Цікавим у праці є діахронічний аспект, коли продуктивність цих суфіксів у творенні синонімічних слів простежено в часі – від XIV–XV ст.

Л. П. Дідківська та Л. О. Родніна переконливо аргументують своє твердження, що продуктивність, як правило, притаманна багатозначним суфіксам. Так, розглядаючи синоніми **бунтар** і **бунтівник**, вони відзначають, що, крім спільного значення, кожне з цих слів має ще власне: “винуватець заворушень” (**бунтар**) та “людина, що висловлює бунтівні, найчастіше прогресивні погляди” (**бунтівник**). Автори переконані, що такі варіанти афіксів аж ніяк не можна вважати “словесним сміттям” – насправді вони є джерелом збагачення й урізноманітнення мовних засобів [1: 99].

Групи суфіксальних слів із синонімічними зв'язками Л. П. Дідківська та Л. О. Родніна називають словотвірно-синонімічними серіями. Автори виокремлюють у процесі суфіксального творення слів на позначення назв осіб такі лексико-семантичні відношення, як паралелізм, варіантність та синонімія; при цьому перевага, на думку дослідників, належить варіантності.

Вивчаючи питання десемантизації зменшувальних суфіксів, автори наголошують два цікавих факти. Перший з них – це випадки, коли зменшувальний суфікс втрачає своє значення (так, слова **книга** і **книжка** не відрізняються одне від одного емоційним забарвленням; їх уживання визначається сталими словосполученнями, до яких вони

входять: *книга обліку*, але *залікова книжка*). Другий факт полягає в тому, що часом емоційного забарвлення набувають саме безсуфіксні форми (у парах **ненья** – **ненька** або **доня** – **донька** емоційність притаманна першому слову пари).

Автори роблять висновок: “У конкуренції синонімічних словотвірних типів виявляється одна з основних суперечностей мови – суперечність між її інформативною та експресивною функцією” [1: 158]. Розглянуті в монографії мовні явища переконливо свідчать, що словотвірні засоби й лексичні категорії тісно пов’язані між собою, адже словотвірні засоби, зазвичай, закріплені за певними лексико-семантичними розрядами, тож перенесення їх у інший розряд уможливило утворення стилістичних синонімів.

Багато положень, викладених у теоретичних працях Лідії Олексіївни, були відбиті в її практичній лексикографічній діяльності, зокрема в Словнику синонімів, серед них питання суфіксальної синонімії, стилістичного забарвлення, що є наслідком впливу процесів суфіксального словотвору, тощо.

Лідія Олексіївна для всіх була взірцем шляхетності, щирості. Під її опіку потрапляв кожен новий працівник, а вона робила для нього легким входження в новий колектив. А вже потім усі – і старші, й молодші – звертались до неї за порадою, приходили зі своїми болями та радощами. І порадитися з досвідченим науковцем, людиною енциклопедичних знань теж повсякчас ішли до неї. Доброзичливість Лідії Олексіївни знімала сором’язливість, невпевненість, кожен на собі відчув, що зауваження вона зробить слухні, покаже слабкі місця – і все це лагідно, етично, зі щирим бажанням допомогти.

У кожному Лідія Олексіївна знаходила позитивні риси, багатьом хотілося з нею товаришувати, і нікому вона не відмовила в увазі й приязні.

Лідії Олексіївни вже десять років немає з нами, але всі ми, її друзі, співробітники й ті, кому пощастило її знати, бережуть її в своєму серці.

Література

1. Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наук. думка, 1982. – 170 с.
2. Словник мови Шевченка: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1964.
3. Словник синонімів української мови: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1999–2000.
4. Словник української мови: В 11-и т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.

©Ніна Лозова, 2010

Інститут української мови НАНУ (Київ)

УДК 811.161.2.373.374+Родніна

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Шановні колеги!

Відділ лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ запрошує Вас до участі у збірнику наукових праць “Лексикографічний бюлетень”, де є такі рубрики:

1. Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика. 2. Словникові матеріали. 3. Комп’ютерна лінгвістика. 4. Персоналії. 5. Рецензії, анотації. 6. Хроніки.

Збірник висвітлює питання, пов’язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного та ін. аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації, зокрема корпусної.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- поля: праве – 1,5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2,5 см;
- гарнітура Times New Roman; розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 0,5 см, міжрядковий інтервал 1,5;
- ініціали в межах статті подавати **уніфіковано** через знак “нерозривний проміжок” (Ctrl+Shift+проміжок): М. П. Лісовий;
- назву друкувати по центру з великої літери;
- відомості про автора та **УДК** розміщувати під назвою:

Один з аспектів лексикографічної фіксації термінів

© **Ольга Петренко, 2010**

к. філол. н., Інститут української мови (Київ)

УДК 161.2.81’374.46

і також на окремому аркуші, зазначивши **адресу й контактний телефон;**

– після назви статті обов’язкові **резюме і ключові слова українською та англійською мовами** (7–10 рядків), а також **ім’я, прізвище автора, назва статті англійською;**

– список використаної літератури подавати **нумеровано** в кінці статті **за алфавітом**, посилання в тексті оформляти у **квадратних дужках**, напр.: [21: 107; 22: 15; 23], [СУМ, XI: 56].

Література

1. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., 1977. – 114 с.
2. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 240 с.
3. Мельникова А. И. К вопросу о русских омографах // Русский яз. в шк. – 1974. – №4. – С. 80–84.

– список джерел, скорочень подавати в алфавітному порядку, після списку літератури, причому **між скороченням і повною назвою джерела** – знак **табуляції**, напр.:

Джерела

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. И. Аванесов. – М., 1989. – Т. 1 – 6.

Сл.РЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975. Вып. 1;

– посилання на джерела ілюстративних матеріалів робити у квадратних дужках, напр.:

.../ Далі йду тим шляхом до мети / І несу покути свій тягар [Забашт: 45].

– назву, абзаци, відомості про автора та інше **не формувати** за допомогою **знака проміжку, стилями заголовків тощо**.

– матеріали подавати як файл у форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках) або надсилати за електронною адресою: ok-t@mail.ru;

– **спеціальні шрифти** (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті або прикріплювати до тексту (Сервіс–Параметри–Збереження–Приєднати шрифти TrueType); для наголосу використовувати символ Юнікод F009; розрізняти дефіс і тире;

– для авторів без наукового ступеня – **дві рецензії від фахівців з науковим ступенем** (хоча б одна з них – від філолога), одна з яких

має бути з іншої організації. Питання, які обов'язково треба висвітлити у рецензії на статтю: 1) опис об'єкта дослідження; 2) актуальність роботи; 3) наукова новизна; 4) значення одержаних результатів дослідження; 5) недоліки роботи; 6) рекомендації.

Бюлетень є **фаховим виданням** за спеціальністю 10.02.01 – українська мова (див. “Бюлетень Вищої атестаційної комісії України”, 2005, вип. 9: 21).

Матеріали до **20 випуску** просимо надсилати до **15 червня 2011 року** за адресою:

Оксана Тищенко,
відділ лексикології, лексикографії, Інститут української мови
НАНУ,

вул. М. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна
тел.: 8-097-339-836-7;
e-mail: ok-t@mail.ru.

Редакційна колегія

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Л 43 Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н.
І. С. Гнатюк. – К., 2010. – Вип. 19. – 248 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-02-5891-4 (вип. 19)

Оригінал-макет *О. Тищенко*

Підписано до друку 17.03.2011 р.

Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».

Обл.-вид. арк. 15,44. Ум.-друк. арк. 11,00. Наклад 300 прим. Зам. № 1082.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.

Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: conf@graffiti.kiev.ua

www.burago.com.ua

Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41